

Handwritten: J. J. Tolsma 1945
INDUCTIE,

**RELIGIEUZE GROEPSVORMING
EN GODSDIENSTWAANZIN**

F. J. TOLSMA

INDUCTIE, RELIGIEUZE GROEPSVORMING
EN GODSDIENSTWAANZIN
EEN KLINISCHE EN PHAENOMENOLOGISCHE STUDIE

INDUCTIE, RELIGIEUZE GROEPSVORMING EN GODSDIENSTWAANZIN

EEN KLINISCHE EN PHAENOMENOLOGISCHE STUDIE

PROEFSCHRIFT TER VERKRIJGING VAN DEN
GRAAD VAN DOCTOR IN DE GENEESKUNDE
AAN DE RIJKSUNIVERSITEIT TE GRONINGEN,
OP GEZAG VAN DEN RECTOR MAGNIFICUS
MR DR C. W. VAN DER POT, HOOGLEERAAR
IN DE FACULTEIT DER RECHTSGELEERDHEID,
VOLGENS BESLUIT VAN DEN SENAAT DER
UNIVERSITEIT, IN HET OPENBAAR TE VER-
DEDIGEN OP WOENSDAG 31 OCTOBER 1945,
DES NAMIDDAGS TE 4 UUR

DOOR

FREDERIK JACOB TOLSMA
GEBOREN TE HUIZUM-LEEWARDEN

1945

N.V. NOORD-HOLLANDSCHE UITGEVERS MAATSCHAPPIJ
AMSTERDAM

Aan mijn Vrouw.

Digitized by the Internet Archive
in 2026

Nu dit proefschrift, zij het onder de minder gunstige oorlogsomstandigheden, voltooid werd, dank ik allen, die tot mijn wetenschappelijke vorming hebben bijgedragen, in het bijzonder de hoogleeraren der Rijks-Universiteit te Groningen, van wie ik in het verloop van mijn medische studie onderwijs ontving. Met name noem ik hier de te vroeg ontslapen hoogleeraar L. Polak Daniels aan wien ik in velerlei opzicht veel te danken heb en wiens nagedachtenis bij mij steeds in een piëteitsvolle herinnering zal voortleven.

Hooggeleerde van der Horst. Aan U allereerst heb ik mijn verdere vorming tot specialist in de psychiatrie en neurologie te danken. Toen ik mijn intrede in de Valeriuskliniek deed, was ik in hoofdzaak biologisch medisch ingesteld. Uw veelzijdige interesse en Uw tot activiteit dwingende persoonlijkheid ontsloten voor mij steeds nieuwe terreinen van wetenschap, zoodat ook andere aspecten van het menschzijn voor mij gestalte gekregen. Het feit, dat gij bij de vragen, welke bij mijn onderzoekingen naar voren kwamen, direct belangstelling en oog had voor de kernpunten dezer opdoemende problematiek, vervult mij met even groote dankbaarheid als de verregaande vrijheid, waarin mij de mogelijkheid werd gegeven mijn inzichten te ontwikkelen en uit te werken. De steun, welke ik van U in velerlei opzicht gedurende de jaren welke ik in de Valeriuskliniek werkzaam was ontving, zal bij mij in dankbare herinnering blijven.

Hooggeleerde v. d. Scheer, hooggeleerde promotor. Uw directe bereidheid, om mijn promotor te zijn, wordt door mij hoogelijk gewaardeerd. Ik had reeds het voorrecht Uw leerling te zijn en mijn belangstelling voor de psychiatrie en neurologie werd door U gewekt. Zij vormde mede het fundament, waarop het gebouw van deze studie kon worden opgetrokken.

Verder dank ik alle geneesheeren, assistenten en oud-assistenten aan de Valeriuskliniek, welke de sfeer hebben geschapen, waaraan het tot standkomen van dit proefschrift zeker mede te danken is.

Heeren bestuursleden van het Centraal Bestuur der Vereeniging tot Christelijke Verzorging van geestes- en zenuwzieken en van de

Kliniekcommissie, ook aan U richt ik mijn dank voor het vertrouwen dat gij steeds in mij hebt gesteld, waardoor ook een gunstige voorwaarde geschapen werd voor het tot stand komen van deze studie.

Last but not least ben ik ook mijn vrouw ten zeerste dankbaar voor de belangstelling welke zij steeds aan den dag legde voor de veelzijdige aspecten welke het behandelde onderwerp heeft en de wijze waarop zij mij over verschillende moeilijkheden tijdens deze studie steeds weer wist heen te helpen.

INHOUD.

	Blz.
INLEIDING	1
HOOFDSTUK I.	
Over enkele spiritistische en parapsychologische veronderstellingen en problemen	6
HOOFDSTUK II.	
Twee spiritistische groepen	23
HOOFDSTUK III.	
Suggestie en inductie	58
HOOFDSTUK IV.	
Het religieus beleven en de religieuze verhouding	80
HOOFDSTUK V.	
Inductiepsychosen en haar samenhang met de ontwikkeling der psychiatrie	112
HOOFDSTUK VI.	
De familie Verrips	143
HOOFDSTUK VII.	
Openbaring, Christendom en geloof	220

INLEIDING.

Een vluchtig overzicht over de indeeling der hoofdstukken wekt mogelijk den indruk, dat de bewerkte stof van zeer heterogenen aard is. Toch is dit slechts schijnbaar het geval. Immers, het verhoogt, naar ik meende, de waarde van deze studie, dat niet slechts een groep in het onderzoek werd betrokken, waar de klinische psychiater zonder moeite een diagnose stelt, maar daarnaast werden als vergelijkingsobjecten enkele religieuze gemeenschappen van primitief karakter nader onderzocht. Hoewel in vele spiritistische groepen reeds een verschuiving is ingetreden naar verstarring en traditionalisme, zoo vinden we hier aan den anderen kant toch ook weer nieuwe groepsvormingen, waarbij de mediums als kristallisatiepunten fungeeren. Juist in deze nieuw gevormde groepen, waar het religieuze nog niet in traditie verward is en waar de leer niet concreet in dogma's is vastgelegd, maar waar groei en verandering heerscht, mocht men toch zeker verwachten, dat de psychologie een dankbaar veld zou vinden voor haar onderzoek. En inderdaad is dit het geval. Zoo vinden we hier een bijna primitief gestructureerden vorm van het religieuze beleven en de religieuze verhouding, een onverwoestbaar geloof in de mediums en de hen passeerende geesten, een geloof, dat ook een steun beteekent op den verderen levensweg en houvast blijkt te bieden in allerlei moeilijkheden. Religieuze gemeenschap nu, houdt steeds het begrip communicatie in. Aan de religieuze gemeenschapsvorming ligt een gemeenschapsprobleem ten grondslag. Deze gemeenschap komt tot stand in de ontmoeting van twee of meer personen. We vragen ons nu af, hoe het mogelijk is, dat een religieuze groep tot stand komt, dat menschen van anderen een geheel systeem overnemen, waarbij het juist zoo merkwaardig is, dat geen wetenschappelijk controleerbare gegevens worden geaccepteerd. Er is blijkbaar in de verhouding tusschen twee bepaalde menschen iets, door VAN DER HORST het „meer” genoemd, dat voor de rede niet toegankelijk is en haar dus irrationeel doet zijn. De medemensch is blijkbaar in de ontmoeting niet slechts de som van zijn eigenschappen, niet een uit elementen

opgebouwde psychische totaliteit, zooals de empirische geneeskunde dit meende te kunnen constateeren, maar in de verhouding ten opzichte van den medemensch als primaire totaliteit ligt steeds een „meer”. Wanneer ik een medemensch ontmoet, dan laat mij dit doorgaans niet onberoerd, maar in de ontmoeting worden allerlei gevoelens opgewekt. Daarnaast dringt zich de vraag op, of de mensch een primair gemeenschapswezen is, dat eigenlijk in de gemeenschap existeert, of dat hij een autarkisch wezen is, dat zich bij voorkeur van de buitenwereld afsluit. Veel bouwsteen voor de door ons bewerkte stof kunnen we verzamelen door een blik te werpen op de primitieve wereld. Vooral hier vinden we steeds het „meer” in de tusschenmenschenlijke communicatie aanwezig. Hierop voltrekt zich het geloof aan den ander.

We kennen nu sinds langeren tijd in de psychologie een phaenomeen, dat in zijn wezen nog niet ontmaskerd is. Ook hier is sprake van een irrationeele verhouding, welke tot stand komt in de communicatieve ontmoeting. Dit phaenomeen heeft zoo langzamerhand ten onrechte een banalen klank gekregen. Wanneer het begrip aangewend wordt, dan blijkt het voor den doorsneemensch merkwaardigerwijze een negatief oordeel in te houden. Het betreft hier een woord, waarmee een ieder zich zoo langzamerhand vertrouwd heeft gemaakt. Wanneer het gehoord wordt, pleegt men zich met een zekere minachting af te wenden. We bedoelen het phaenomeen der suggestie of inductie, dat in de specifiek tusschenmenschenlijke verhoudingen zijn hoogsten en eigenlijken vorm vindt en in wezen een complex gebeuren is. We zullen moeten beginnen met ons te abstraheeren van het negatieve accent, dat de suggestie heeft gekregen. We willen veelmeer aantoonen, dat aan deze tusschenmenschenlijke verhouding, waar zoo denigreerend van suggestie wordt gesproken, een hoogere oervorm van menschzijn ten grondslag ligt. We willen daarbij de suggestie opheffen uit zijn psychologische alledaagschheid en het meer anthropologisch zien. Doordat wij daarbij tevens onzen blik wenden naar de primitieve wereld, krijgt het vraagstuk een vergelijkend anthropologisch aspect. Niet alleen echter in de psychologie, maar ook in de psychiatrie zien we de suggestie, welke tot groepsvorming kan voeren, optreden. Ook hier komt de ontmoeting tot stand tusschen twee of meer menschen, maar het object wordt nu door de psychiatrie als pathologisch

beoordeeld. Voor dit pathologische object, dat een of meerdere personen rondom zich weet te verzamelen, heeft ook de psychiatrie een veelzijdige interesse getoond. Ze qualificeert deze verbanden als bestaande uit lijders aan inductiewaanzin. De boven omschreven negatieve waardebeoordeeling van de suggestie vinden we in de psychiatrische psychologie ook elders terug en wel met betrekking tot het begrip waanzin. Hier is sprake van het abnormale, van waanvorming, van datgene, wat, rationeel gezien, onwerkelijk is en daardoor van inferieure kwaliteit zou zijn. Het ligt nu voor de hand, dat de combinatie van de begrippen suggestie of inductie en waanzin, zooals dit psychiatrisch in den inductiewaanzin of folie communiquée is aangeduid, een zeer negatief waardeaccent heeft gekregen. Deze negatieve waardeering is niet zonder beteekenis voor den inhoud van den waan. Nu is het opmerkelijk bij den inductiewaanzin, dat de inhoud in groote trekken eigenlijk altijd religieus is. Daar, waar de godsdienstige inhoud in de psychose zeer sterk op den voorgrond treedt, spreekt de volksmond van godsdienst-waanzin. Dit begrip op zichzelf stelt ons weer voor geheel nieuwe vragen. Waarom is de inductiepsychose altijd religieus gekleurd; heeft inductiepsychose misschien iets te maken met godsdienst of religie in het algemeen? Wat is de verhouding tusschen religieuze ervaring en waan? Dit is op zichzelf een theologisch, maar toch zeker ook een psychiatrisch-anthropologisch probleem. Godsdienst-waanzin is dus een verbinding tusschen godsdienst en waanzin. Is de godsdienstige inhoud hier nu pathologisch; is het mogelijk, dat er godsdienstige pathologische inhouden bestaan, of is het misschien zoo, dat alle godsdienstige inhouden een pathologisch element hebben? Of omgekeerd: Heeft de waanzin misschien religieuze elementen?

Evenals het oordeel over de suggestie een negatief accent heeft, zoo ook dat omtrent den godsdienstwaanzin. Zoowel in de suggestie als in den godsdienstwaanzin zit een irrationeel moment, beide worden in banalen zin negatief beoordeeld. Waaraan is dit denigreerend waardeoordeel te danken of te wijten? Ligt het misschien aan de rationalistische ontwikkeling welke het menschelijk denken de laatste eeuwen doormaakte, welke het irrationele zoowel in de suggestie als in den waanzin als minderwaardig leerde zien? We zullen dit nader onder oogen zien. Voor ons ligt hier echter als

kernvraagstelling: Wat zit er nu in dit irrationeele aan religieus-ethische factoren? Hoe komt het, dat een ontmoeting tusschen twee menschen, hoewel bijna steeds een irrationeelen wortel bezittend, zich toch in bepaalde verhoudingen door bijzondere wezenskenmerken onderscheidt, welke een religieus-ethisch aspect zullen blijken te dragen? En welke gevolgen brengt deze ontmoeting, welke we gequalificeerd willen noemen, met zich mede? Bij de studie hiervan richten we ons dan onder meer naar de primitieven en het kind. Hier openbaart het „meer” zich, als de mensch geplaatst wordt tegenover het andere of den ander, als een bepaalde psychische grondklasse. Deze psychische grondklasse is, zooals we zullen zien, de oerhuiver, waarin angst en extase liggen opgesloten. Bij de primitieven vinden we ze in haar ongecompliceerden vorm nog terug. Bij ons, gerationaliseerde menschen uit de twintigste eeuw, zijn deze oorspronkelijke elementen grootendeels verloren gegaan, hoewel wij ze gaarne weer oproepen. Dit is o.a. het geval in het spiritisme, waar de gelegenheid dan ook bijzonder gunstig is, om deze gevoelens te bestudeeren.

In deze studie zullen we ons zoo op verschillende vragen hebben te bezinnen, waarbij we twee wegen kunnen bewandelen. De eerste weg is die, waarbij we, uitgaande van ons materiaal van onderzoek, de verschillende opkomende vragen trachten te beantwoorden, waarbij deze vraagstelling in de studie dan ook systematisch wordt gevolgd; aan den anderen kant kunnen we dit proces van vraag en antwoord zich in ons denken laten afspelen, en bouwen deze studie vanuit onze psychologisch-psychiatrische bevindingen op naar het materiaal toe. Doordat wij echter enkele groepen, die schijnbaar nogal ver uit elkander liggen, onderzochten, is het mogelijk een middenweg te bewandelen. We willen deze studie dan beginnen met een hoofdstuk over Spiritisme en Parapsychologie. Daarna vermelden we de „ziektegeschiedenissen” van een tweetal spiritistische groepen. Hierop volgt een theoretische bespreking van verschillende problemen, waarbij we willen beginnen met een overzichtsstudie van de suggestie- en inductiephaenomenen, dan van het religieuze beleven en de religieuze verhouding, waarbij tevens kortelijks ter sprake zal worden gebracht de existentieele communicatie, hetgeen in samenhang met de suggestie wordt nagegaan. Hierna willen we de inductiepsychosen en in het bijzonder den godsdienstwaan

vanuit deze nieuwe aspecten bezien. We zijn dan in de gelegenheid onze bevindingen nog eens uit te werken in een tweede groep patiënten, waarbij de godsdienstwaanzin op fraaie wijze gedemonstreerd wordt. Hier raken wij nu echter aan een nieuwe reeks vragen: Hoe is het mogelijk, dat zoowel in de spiritistische groepen als in onze laatste te beschrijven groep de pathologische elementen niet als zoodanig worden herkend, maar integendeel een houding aangenomen wordt, welke tegen de rede schijnt in te druischen. Voor ons doemt thans de vraag op: Is het mogelijk de menschelijke rede en het geloof in de openbaring met elkander te verzoenen, of liggen hier twee verschillende werelden, welke incommensurabel zullen blijken te zijn? Van het grootste belang wordt dit, als wij ons willen bezinnen op het Christelijk geloof en de Christelijke openbaring. Wat houdt het begrip openbaring hier in en is het mogelijk een onderscheid te maken met andere openbaringen? Deze vraagstukken zullen in een slothoofdstuk aan de orde komen, hetwelk getiteld is: Openbaring, Christendom en Geloof.

We komen hier dan met één been op het terrein der theologie te staan. De ontwikkeling van onze studie vraagt echter ook een theologische bezinning. Immers, de psychiater wordt in zijn oordeel gedragen door zijn wereldbeschouwing, welke nu eenmaal noodzakelijkerwijze een filosofisch-theologischen achtergrond heeft.

HOOFDSTUK I.

Over enkele spiritistische en parapsychologische veronderstellingen en problemen.

Reeds langeren tijd ging mijn interesse uit naar de bestudeering van het tot stand komen van religieuze gemeenschappen. Zoo was ik o.a. in de gelegenheid, enkele spiritistische groepen te onderzoeken. De beschrijving en bespreking daarvan zal een gedeelte van den inhoud dezer studie vormen. Tijdens dit onderzoek drong zich de noodzakelijkheid bij mij op, kennis te moeten nemen van de vraagstellingen, de methoden van onderzoek en de resultaten, welke verschillende ernstige onderzoekers, die op dit terrein van hun bijzondere interesse blijk gaven, naar voren brachten.

In enkele groepen, welke een twintigtal personen telden, vond ik directe aanknoopingspunten voor mijn interessesfeer en zonder generaliseerend te kunnen zijn, moet men het zeker achten, dat vele bevindingen in mijn groep ook zullen blijken te gelden voor andere religieus getinte gemeenschappen. Nu echter een tweetal spiritistisch gekleurde religieuze groepen het voorwerp werden van een wetenschappelijk onderzoek, acht ik me verplicht, tegenover de aanhangers van verwante groepen mijn standpunt, zij het summier, uiteen te zetten, om bronnen van conflicten, gebaseerd op wanbegrip, enz., uit den weg te ruimen. Ik doe dit zooveel mogelijk en in hoofdzaak aan de hand van de mannen van wetenschap, die zich vooral in ons eigen land met het spiritisme hebben beziggehouden en zich de moeite hebben getroost, om meer of minder rationeel in te grijpen op dat vage terrein der probleemstellingen, waar men oorspronkelijk meende met irrationeele verbanden te doen te hebben. Vooral het leven na den dood en de mogelijkheid van contact tusschen hen, die reeds zijn heengegaan en de levenden, is een vraagstuk geweest, dat de menschheid vanaf haar meest primitieve ontwikkeling tot heden bijna voortdurend heeft beziggehouden. Het moderne spiritisme is vooral na 1848 ontstaan, toen de gebeurtenissen te Hydesville plaats vonden, waar door de meisjes

Fox allerlei klopgeesten werden gehoord, hetgeen geleid zou hebben tot de ontdekking van het lichaam van den vroegeren vermoorden „klopgeest”. Vooral dit moderne spiritisme heeft gemeend, deze geesten van afgestorvenen als werkelijke entiteiten te moeten accepteren en het liet niet na, om door middel van mediums deze geesten gelegenheid te geven zich te manifesteren, om zodoende den dood als grenssituatie in zijn wezen te ontmaskeren. In feite is het spiritisme echter reeds een oeroude vorm van religie. Reeds in het animisme vinden we namelijk dezelfde beschouwingen, die we thans bij eenvoudige spiritisten vinden, overal weer terug. Het is overbodig, hier diep op de overigens zeer interessante ethnologische problemen in te gaan. Bij LEVY-BRÜHL, GRAEBNER, FRAZER, e.a. vinden we in hun werken ettelijke voorbeelden, waarin het leven na den dood bij primitieven a priori wordt aangenomen en waarbij deze geesten van afgestorvenen min of meer materieel worden gedacht. GRAEBNER b.v. schrijft hieromtrent de volgende belangwekkende bijzonderheden, die betrekking hebben op verschillende gebiedsdeelen der wereld. Zoo is het middelpunt van de religieuze voorstellingen in de animistische culturen, zooals we die bij de Melanesiërs aantreffen, de doodencultus. De Tasmaniërs nemen allerlei voorzorgsmaatregelen, waaruit blijkt, dat ze den dood schuwen. Ze achten het mogelijk, dat een lijk, indien niet bijzondere maatregelen worden genomen, het graf verlaat en het de levenden lastig maakt. LING ROTH deelt ook mede, dat de Tasmaniërs aan het voortbestaan van het leven na den dood gelooven. Ook in het voorstellingsleven van de Zuid-Oost-Australiërs spelen de dooden een zekere rol; de tovenaars zijn degenen, die zich met hen bezighouden, terwijl toch ook gewone menschen in staat zijn, hun stem te hooren en hun voetstappen op den grond waar te nemen. Ook worden de dooden niet zonder lichaam gedacht. Zoo werden blanken tijdens hun eerste bezoeken aan de primitieve volkstammen vaak als doode voortlevende zwarten gezien. Geleidelijk nam de vrees voor den dood iets in intensiteit af, de dooden werden niet meer wegens hun te vreezen tooverkracht buiten geworpen, maar opgenomen in de gemeenschap met de levenden. Hun plaats werd het centrale punt, waaromheen de woonhuizen gebouwd werden en het geheele dorp gegroepeerd werd, zooals we dit tegenwoordig ten plattelande nog kennen. Het saamhorigheidsgevoel is

gestegen. De levens- en tooverkrachten van de dooden worden aan de geheele samenleving ten nutte gemaakt. De voorstelling, die de primitieve zich van de dooden maakt, is, dat ze spiegelbeelden of schaduwen zijn. De geest is altijd een fijne afbeelding van den levende. Het is de primitieven nog niet mogelijk, zich iets immaterieels te denken. De levenden wenden zich in nood en gevaar tot de dooden, vooral tot de verwanten en tot hen, die tijdens hun leven veel macht bezaten, om hulp, vooral wanneer een familielid in zijn levenden menschelijken staat bewezen had, dat hij machtig was. Overigens neemt men aan, dat de macht, welke ierhand in zijn leven had, na den dood nog versterkt is. De Wuruzyeri en Kurnai in Victoria gelooven volgens HOWITT, dat de ziel het lichaam in den droom verlaat. Bij de Dieri in Centraal Australië kunnen de dooden aan de levenden in hun slaap verschijnen. Bij iedere moeilijkheid roept men den doode aan en brengt hem offers. De angst voor den doode komt vooral tot uiting in de pogingen, die aangewend worden, om zijn machtigheid te neutraliseeren. Amuletten dienen b.v. tot afweren van de geesten.

Volgens KRUYT onderscheiden de inboorlingen twee soorten van zielen: de zielestof, welke gelijk staat met de levenskracht en die dus bij den dood ophoudt te bestaan, en de individueele ziel. Deze laatste verlaat het lichaam, om in het zielenland, het hiernamaals, over te gaan. De mogelijkheid, dat de ziel haar bestemming niet zonder meer bereikt, maar dat ze dolend in het hiernamaals rond-dwaalt, wordt door primitieve stammen aangenomen. Vele van deze animistische voorstellingen spelen, zooals we nog verder zullen zien, in het eenvoudige spiritisme een belangrijke rol; hier dezelfde pogingen, om in aanraking te komen met de geesten van overledenen, een zelfde ambitendente instelling ten opzichte van deze geesten, die als machtigheid worden beleefd en aan wie men vragen stelt, om van allerlei te weten te komen. Reeds spoedig komt in de ontwikkeling de dualistische instelling aan den dag; er zijn goede en kwade geesten.

Bij de primitieven vinden we als den meest met het tegenwoordige spiritisme overeenstemmenden religievorm het Schamanisme. Volgens GRAEBNER neemt in de schamanistische wereldbeschouwing, zooals die voorkomt o.a. in Noord-Azië en bij

de Mongolen en Eskimo's, de Schamaan, in zijn qualiteit als priester, toovenaar en afweermiddel tegen booze krachten, een zeer voorname plaats in. Er zijn zoowel mannelijke als vrouwelijke Schamanen, die neigen tot ziekelijke geestesstoornissen, welke toestanden gelijken op die, welke we bij de spiritistische mediums aantreffen. De schamaan gaat n.l. gemakkelijk over in trance en in toestanden, welke gelijken op droombeelden en die tot stand komen met behulp van gezang, geratel en dansen, waardoor een roesversterking optreedt, welke tot een volledige extase voert. Ook wordt hier gebruik gemaakt van de z.g. Schamanentrommel, welks doffe klank een zeer bevorderende werking heeft op deze trances. Gedurende deze vertrekking van zinnen verkeert de „ziel" van den schamaan met de geesten, of gaat op reis, om een verdwaalde ziel, b.v. van een zieke of ook wel van een misdadiger, op te sporen. Ook kunnen de Schamanen uit de geestenwereld allerlei berichten ontvangen, die ze aan de toehoorders meestal in half verstaanbare taal of ook wel in een vreemde taal meedeelen. De Schamaan blijkt daarbij, niet afkeerig te zijn van kleine trucs en goocheltoeren zooals buiksprecken; niettemin is hij van de waarheid van zijn eigen uitspraken overtuigd en volgens GRAEBNER is hij zijn spiritistische collega's in Europa hierin veelal de baas. De toehoorders gelooven deze wezens onvoorwaardelijk en ze beleven hun macht intens. De Schamaan volbrengt zijn kunststukje echter niet steeds in eigen kracht. Hij heeft allerlei schutgeesten in zijn dienst, vooral geesten van dieren. Zoo vinden we in het schamanisme zoowel animistische als individueel-totemistische principes terug.

Het is in het kader van deze studie niet van belang, om meerdere voorbeelden uit de primitieve religievormen aan te halen, teneinde aan te toonen, dat aan het spiritisme reeds oeroude voorstellingen en machtsbelevingen ten grondslag liggen. OESTERREICH haalt in zijn boek „Les Possédés" nog talrijke aanverwante voorbeelden aan. Ook thans hebben de dooden nog in geenendeele afgedaan. Er is geen godsdienst, waarbij het leven na den dood niet een voorname betekenis heeft en zelfs bij hen, die gebroken hebben met de meer gecompliceerde godsdiensten, ook zij, die dit deden op z.g. rationeele gronden, vinden we een zeker geloof aan het voortbestaan na den dood. Over het ontstaan van het animisme bestaan verschillende opvattingen. Zoo zouden droombelevingen, depersonalisatietoestan-

den eraan ten grondslag liggen (J. LEUBA). Volgens VAN DER LEEUW mag de doodencultus echter niet worden gezien als het resultaat van een primitieve filosofie of psychologie. Hier is sprake van een beleving; in de ontmoeting met de dooden wordt macht beleefd. Gedeeltelijk hangt deze macht samen met de macht, welke de dooden in het leven hebben gehad. De stamhoofden, de medicijnmannen en de priesters zijn ook na hun dood in hun mogelijkheden niet uitgeput. Ook onder bepaalde omstandigheden gestorvenen (b.v. vrouwen in het kraambed) hebben na hun dood een bijzondere macht. Bij vele stammen trad er echter een generalisatie op in dien zin, dat aan alle dooden deze machtige werkzaamheid wordt toegeschreven. Ze leven voort in een ijlere gestalte dan die van de levenden, ze dragen het karakter van spiegelbeelden en zijn ongrijpbaar. Vaak is hun macht van cosmischen aard. Tegenover de macht van den doode staat de mensch ambivalent ingesteld; de dooden zijn enerzijds afschrikwekkend, men vreest hen en deze vrees wordt geobjectiveerd in wanstaltige en onheilspellende gestalten. Daarnaast vereert de mensch ze ook; de dooden kunnen een goeden invloed uitoefenen en hebben op de levenden tevens een fascineerende werking. De geestenwereld is echter niet tot de dooden beperkt, de macht wordt evenzeer in andere gestalten, dan alleen in de spookgestalten der dooden beleefd. Ook in de levende wereld komen daemonen voor, waardoor vele primitieve volkeren in een voortdurende angst leven, een angst, die niet altijd tot een vluchtreactie voert, maar dikwijls verzoet wordt door een fascineerend moment. Zoo zijn de dooden dragers van een bijzondere werkzaamheid, die dus samenhangt met de macht, welke iemand in zijn leven deelachtig was.

Hoewel in den loop der historische ontwikkeling de dooden een meer centrale plaats in de samenleving innamen, een plaats, welke ze ten onzent op het platteland nog steeds hebben, is een primaire repudiatieve beleving ten opzichte van de dooden en hun rustplaats nog steeds aanwezig. Hoevelen maken niet een omweg, als ze de dooden naderen en vele menschen zijn er zelfs, die het niet meer wagen, om een doode te zien. Deze houding is zonder twijfel een primair taboe-leven, een repudiatieve houding ten opzichte van de dooden, welke psychologisch niet te verklaren is. De geesten van overledenen, die angst inboezemen en in vele gevallen tot vlucht-

reacties voeren, hebben anderzijds toch weer een aantrekkende kracht, welke in de geheele geschiedenis door terug te vinden is. Er is een neiging in den mensch, het contact met de afgestorvenen voort te zetten, hun hulp in te roepen en hun buitengewone mogelijkheden aan te wenden in het belang van het eigen ik. Dit is reeds een tweede stap in de menschelijke ontwikkeling, waar de mensch dus reeds geleerd heeft, de primair beleefde machtigheid ten opzichte van het reeds ontdekte ik aan te wenden en deze aanwending is aanvankelijk nog niet een direct zich ten nutte maken, maar een neutraliseeren en denatureeren van de ontmoete machtigheid door middel van magische handelingen. Ik wil hier verder niet ingaan op de religieuze ontwikkeling, vooral omdat we ons hier op een terrein begeven, waar de bekwaamste Godsdiensthistorici het oneens zijn. Alleen wil ik hier alvast den nadruk leggen op het zeer oorspronkelijk beleven van machtigheid, dat in de ontmoeting met de dooden manifest wordt. Dit oorspronkelijk machtheidsbelevens zou volgens MARETT en anderen inhouden de minimale definitie van de religie.

We zullen in deze studie uitgaan van deze minimale definitie en willen spreken van een religieuze beleving, wanneer we deze irrationeele, niet psychologisch te verklaren, primaire belevingswijze zien optreden in de relatie van het belevende ik ten opzichte van een object, zoo ook ten opzichte van de dooden. We komen hierop nog uitvoeriger terug. De dooden zijn dus, zoo gezien, dragers van een bijzondere machtswerking, die een tweeledig karakter kan dragen: ze kan de beteekenis hebben van wel of wee. Dat hier van twee aspecten, van twee modi van één en hetzelfde religieuze beleven sprake is, werd door MARETT op overtuigende wijze aangetoond en zal in deze studie naderhand worden besproken. Wanneer we ons thans bezighouden met het hedendaagsche spiritisme, dan vinden we hier dus allerlei animistische momenten terug en hoewel in den loop der historie door een toenemende en voortschrijdende rationalisatie onder invloed van de philosophische ontwikkeling (DESCARTES, het idealisme en vooral het positivisme) de primaire religieuze verhouding ten opzichte van de dooden op den achtergrond trad, zoo vinden we toch, zij het in verzwakten vorm, de religieuze beleving in haar ambitendentie, in de confrontatie van den mensch met de dooden weer terug. Dit geldt vooral voor

het eenvoudige spiritisme. Hier in het spiritisme treedt echter wel een flinke versterking op van de religieuze beleving, een soort cumulatie, doordat hier niet een direct contact met de dooden tot stand komt, maar indirect door middel van een medium. We komen ook hierop naderhand nog terug.

Het is thans de bedoeling, ons meer rationeel bezig te houden met het spiritisme en zijn geloof in geesten. Het hedendaagsche spiritisme houdt de leer in, dat overledenen voortleven in stoffelijke gedaante en dat er gemeenschap mogelijk is tusschen de wereld der dooden en die der levenden en dat hiervoor een wetenschappelijke bewijsvoering mogelijk is. Deze definitie, welke ELDERING in zijn werkje „Het hedendaagsche spiritisme” geeft, vertoont veel overeenkomst met de definitie, die de moderne parapsychologie geeft. TENHAEFF verstaat namelijk onder het spiritisme de leer, dat de menselijke persoonlijkheid na den dood van het lichaam blijft voortbestaan en dat de overledenen onder bepaalde voorwaarden met de aardbewoners in verbinding kunnen treden. TENHAEFF schrijft in zijn werk: „Het Spiritisme”: „Bij vele natuurvölkeren bestaat reeds het gebruik op de graven te offeren, te bidden en geloften aan de zielen te doen. De zoen- en doodenoffers resulteren uit hun spiritistisch geloof. De priesters fungeeren hier vaak als mediums. Ze geraken daarbij in trances, waarbij ze zich bezeten wanen van geesten van overledenen”. Verder ontleent TENHAEFF voorbeelden aan de Grieksche en Romeinsche geschiedenis, aan de Middeleeuwen en de Renaissance. Uit het eenvoudig spiritisme heeft zich als wetenschap de parapsychologie ontwikkeld. We zien hier één van de meest klassieke voorbeelden, hoe in den loop der historie zich een tak van wetenschap uit een oorspronkelijke religie ontwikkelde. Van het moderne spiritisme is dan Hydesville de bakermat geworden in het midden der vorige eeuw. Op allerlei wijzen werd sindsdien contact gezocht met de geesten van overledenen en werden de krachten van deze geesten opgewekt en aangewend in séances en tafelzittingen. Belangrijke figuren werden de stuwkracht van deze beweging. PIERART en ALLAN KARDEC hadden vooral veel invloed op hun tijdgenooten, hoewel ze ieder een verschillende leer aanhingen. Zoo was KARDEC een aanhanger van de reïncarnatieleer, terwijl PIERART dit niet was en beiden grondden hun opvattingen op van geesten via mediums verkregen

inlichtingen. De groei van het spiritisme nam geleidelijk toe. Allerlei belangrijke mediums werden ontdekt, die zich in den loop van den tijd een wereldreputatie wisten te veroveren; anderen daarentegen maakten minder of in 't geheel geen naam en gaven van hun mediumschap blijk in kleinere intieme gezelschappen, waar ze een kring van geloovigen rondom zich wisten te verzamelen.

Een zeer belangrijk medium is b.v. geweest D. D. HOME, die onderzocht is geworden door den bekenden chemicus WILLIAM CROOKES. Verder moet hier genoemd worden EUSAPIA PALADINO, die door verschillende geleerden werd onderzocht. Andere beroemde mediums zijn o.a. EVA C., SLADE, MEVR. D'ESPERANCE, FLORENCE COOK, de heer A. V. PETERS. Groote mediums zijn uitermate zeldzaam. We kunnen niet anders zeggen, dan dat de interesse, welke het spiritisme in den loop van zijn moderne ontwikkeling ten deel is gevallen, zeer veelvormig is. Theologen, parapsychologen en in de laatste jaren ook geschoolde psychiaters en psychologen hebben zich beziggehouden met de door het spiritisme opgeworpen problematiek. Voor- en tegenstanders verdeelden zich in twee elkaar heftig bestrijdende groepen, een radicale negatie staat hier diametraal tegenover een volledige hoorigheid en totale gebondenheid aan de zich in het spiritisme openbarende entiteiten. Tusschen deze beide extreme groepen in staan de twijfelaars en zij, die alleen wetenschappelijk de zich voordoende verschijnselen willen verklaren, de geestenhypothese op haar waarde willen toetsen en pogingen doen, den sluier op te lichten van den dood, en daarnaast ook allerlei andere parapsychologische phaenomenen, zooals de telekinesie, de telepathie en de materialisatie in haar wezen probeeren te doorgronden. Deze wetenschappelijke richting heeft zich in de parapsychologie geheel trachten los te maken van de oorspronkelijke spiritistische opvattingen, hoewel ook de meest bekende parapsychologen, zooals TENHAEFF en DIETZ zich hier niet geheel van hebben kunnen abstraheeren. En geen wonder. Het terrein van de parapsychologie is een zeer moeilijk terrein. We hebben hier te doen met verschijnselen, welke in de gewone psychologie nog geen voldoende verklaring hebben gevonden, zoodat geheel nieuwe zienswijzen en werkhypothesen hier te hulp moeten worden geroepen.

De strijd over het feit, of de parapsychologie toch ondergebracht

kan worden onder de psychologie, is b.v. nog niet beslist. Toch kunnen we het volkomen eens zijn met het oordeel van VAN DER HORST, dat er voor de parapsychologie als aparte wetenschap naast de psychologie geen plaats is, tenzij dan uit een oogpunt van arbeidsverdeeling. Van de supranormale verschijnselen in het geestesleven, zooals we die kennen bij overspanning, of de visionaire beleving van het laatste oordeel, maar ook van de telekinesie, het optreden van teleplasma, telepathie, het contact met afgestorvenen, voor al die parapsychologische en paraphysiologische verschijnselen geldt, dat men òf te doen heeft met halfbewust of ongeweten bedrog of zelfbedrog, òf met tot nog toe niet gekende natuurkrachten, òf met immanente psychische krachten, samenhangende met het collectiefpsychische en de dynamische eenheid in het psychofysisch organisme.

Zoo is in deze uit den aard der zaak rationalistisch-empiristisch-psychologische redeneering het oorspronkelijk religieuze spiritisme ondergebracht onder de psychologie en terecht. In ieder geval is het zóó, dat het bestudeeren van parapsychologische verschijnselen niet kan geschieden zonder een grondige kennis der psychologie.

We willen ons hier nog niet verder bezighouden met dezen gerationaliseerden vorm van religie, hoewel ook hier blijkt, dat een volledige rationalisatie moeilijk te bereiken is. Zelfs beroemde mannen als JAMES, CROOKES, e.a. zijn het slachtoffer geworden van eenvoudig bedrog, niet eens altijd geraffineerd. Het is echter hier de bedoeling, ons eerst te occupeeren met het eenvoudig religieus spiritisme, dat dus streng afgegrensd moet worden van de parapsychologie. Voor den psychiater is het wel van zeer groot belang te weten, dat er zooveel psychiatrische afwijkingen in deze kringen voorkomen en dit niet alleen, maar dat ook speciaal de geestesafwijkingen (psychiatrisch gezien) in het spiritisme een zoo groote rol spelen. Vooral onder de theologen zijn er verschillenden, die overtuigd zijn, dat krankzinnigheid als zoodanig niet bestaat, maar dat het terug kan worden gebracht op inwerking van geesten. Zoo schrijft Ds. BEVERSLUIS in de „Nieuwe Koers”, dat het spiritisme een levens- en wereldbeschouwing is, die berust op de kennis der geestelijke wereld, verkregen door manifestaties van afgestorvenen door middel van mediums.

Elke godsdienst is een openbaring uit de onzichtbare wereld,

waaruit de inspiratie in eenigerlei vorm tot de zichtbare komt. De stichter van iederen Godsdienst is een geïnspireerde, die vanuit de onzichtbare wereld op een bepaalde manier zijn opdrachten ontving.

Intuïtie, inspiratie (ingevingen), prophetisme, magische genezingen moeten worden toegeschreven aan den invloed van geesten. Het spiritisme zou de juiste verklaring geven van het heidendom en zijn animisme, waarzeggerij en tooverij, maar ook van bezetenheid en toevallen. Het spiritisme is de ontsluiting van eeuwige krachten, van onze hoogere vermogens, want het verklaart alle mystieke verschijnselen van psychometrie, telepathie, visioenen en extasen. Het orakel te Delphi was een spreken in trance. De aanwezigheid van sterke mediums trekt de geesten aan, die zich kenbaar maken door kloppen, enz. De zich aandienende geesten kunnen worden onderscheiden in twee soorten, de lichten en de donkeren. De lichten zijn die, welke reeds tot het geluk, tot Christus zijn gekomen, de donkeren zijn dezulke, die nog min of meer radeloos ronddolen en den weg naar Christus niet kunnen vinden, zich in hun onrust probeeren te manifesteren langs den eenigen weg, die hun overblijft, n.l. via de mediums. Vele personen dan zijn mediums, anderen niet. Een zekere dispositie tot medium-zijn ligt hierin opgesloten. Tijdens de séance moet er de rechte stemming zijn. Gebeden, religieuze muziek verhoogen de sfeer. Een religieuze voorbereiding is noodig. Men late zich daarbij niet bedriegen door spot- en leugengeesten. Onjuiste mededeelingen worden in een spiritistische groep zelden of nooit toegeschreven aan het medium, deze is drager van de absolute autoriteit, ze is onfeilbaar, maar steeds aan de geesten.

Ook hier vinden we dus de oude animistische voorstellingen overal weer terug, zij het dan ook min of meer vermengd met Christelijke geloofsinhouden. Ook thans nog laten de geesten afdruksels achter van handen of voeten in sneeuw, zand of meel. Hun gedaante is als die der menschen, ze bestaan uit een zelfstandigheid, die aan de lucht gelijk is en kunnen daarom door alle aardsche lichamen heendringen. Alle genieën zijn uit de geesteswereld geïnspireerd (BACH, BEETHOVEN, PAGANINI). Ook geven mediums waardevolle geneeskundige adviezen. Onbekende, maar identieke krachten gaan uit van heiligen, tovenaars en heksen.

Verschillende stichters van Godsdiensten hoorden stemmen, zooals GEORGE FOX, de stichter van de Kwakers in Engeland. Dit waren echte spiritualisten". Tot zoover BEVERSLUIS. Ds. VAN IJSENDIJK schrijft hieromtrent in zijn boekje: „Het land aan gene zijde": „Idiotisme, possessie, obsessie, toevallen, krankzinnigheid zijn de vruchten der pogingen van geesten, die zich met alle kracht van een weerloos sensitief wezen meester willen maken, om zich te manifesteren". Nog tallooze analoge beschouwingen zouden we naar voren kunnen brengen. Opvallend is hier de overeenkomst met de opvatting van de primitieve volkeren, wat betreft den waanzin in zijn verschillende vormen. Wat de moderne psychiater waanzin noemt, wordt hier religieus gezien als inwerking van geesten. Het is hier nog niet de plaats, om den remmenden invloed van de psychiatrie op het spiritistisch geloof te bespreken. Wel willen we naast de opvatting van BEVERSLUIS, van IJSENDIJK, e.a. enkele andere meeningen naar voren brengen, wat betreft het spiritisme. Zoo schreef Ds. ELDERING een uitvoerige en zeer gefundeerde critiek op het eenvoudige spiritisme. Hij stelt een objectief, rationeel onderzoek in naar de wetenschappelijke houdbaarheid der spiritistische leer en zijn geheele boekje: „Het hedendaagsche spiritisme" is dan ook één groote critiek op de door verschillende auteurs als z.g. bewijsmateriaal naar voren gebrachte feiten. De z.g. spiritistische en occultistische bewijzen worden door hem fel en scherp belicht. Vooral op het voor de spiritisten zoo belangrijke bewijsmateriaal, gelegen in de geestenphotographieën (materialisatie), maakt hij gefundeerde aanmerkingen. ELDERING komt tot de conclusie, dat verreweg de meeste geestenphotographieën als bewijs voor de spiritistische hypothese absoluut waardeloos zijn, omdat ze niet onder voldoende contrôle gemaakt zijn. Bij de verhalen over doodenverschijningen blijkt ook veel onbetrouwbaar materiaal te zijn. Wanneer hier bewijzende waarde aan kan worden gehecht, dan kan volgens AKSÄKOW in zijn: „Animismus und Spiritismus" het bewijs alleen geleverd worden door den intellectueelen inhoud der mediumieke verschijnselen. Zoowel in de mondelinge als in de schriftelijke mededeelingen van geesten komen echter weinig intelligente en waardevolle gegevens naar voren. Ook het verhaal van de gezusters Fox op Hydesville kan niet zonder meer als bewijs worden geaccepteerd, vooral daar de gezusters Fox naderhand, zij

het voorbijgaand, toegaven, dat alles op bedrog berustte. Ook de kruiscorrespondentie heeft volgens ELDERING geen afdoende resultaten opgeleverd. Daarbij komen de meeste beroemde mediums er niet zonder kleerscheuren af. Zoo worden over het bekende medium EUSAPIA PALADINO verschillende opvattingen gehuldigd. RICHET schrijft over haar: „Zoolang we met het medium experimenteeren, schijnen de resultaten ons zeker; zijn we alleen, dan beginnen we weer te twifelen”. Steeds wisselde hij van opinie. Slechts, nadat EUSAPIA enkele maanden bij hem thuis was geweest, werd hij van de echtheid der verschijnselen overtuigd. Daartegenover staat, dat EUSAPIA meerdere malen op bedrog werd betrapd.

Ook de materialisatieverschijnselen, onderzocht door VON SCHRENCK-NOTZING, die vele séances hield met EVA C., worden sterk becritiseerd. Niet alleen wordt vermeld, dat de hulp van het medium, Mevr. BRISON, steeds bij alle séances aanwezig moest zijn, maar bovendien werd ze na een séance nooit onderzocht. De sterkste materialisatieverschijnselen zijn tot stand gekomen in het bijzijn van Mevr. BRISON alleen. De fotografieën van de materialisaties van personen of gezichten vertoonen bij EVA C. steeds evenwijdige vormen en kreukels als van papier of dunne zijde, dat opgevouwen is geweest. Verder vertoont een fotografie, waarop een witte substantie het hoofd van het medium aangeeft, daarin zeer duidelijk de drukletters MIROIR (Fransche illustratie). De aanwezigen hoorden meermalen geritsel en geknister als van zijdepapier. Verder vond een medicus te München in de gordijnen van het kabinet, ter hoogte van de plaats, waar de verschijningen zich vertoonden, ettelijke speldeprikken en in de zitting van den stoel van het medium werd een speld gevonden. De weefsels, welke uit den mond van het medium kwamen, werden door een medicus toegeschreven aan het hysterisch herkauwen. De intensiteit der verschijnselen verminderde met de toename der exactheid van de onderzoekingsmethode. Mochten al deze verschijnselen niet verklaard zijn door de onechtheid of bedrog, dan zou het toch moeilijk zijn, ze te verklaren door de spiritistische hypothese. VON SCHRENCK-NOTZING wijst hier zelf ook op.

Een soortgelijke critiek wordt op de materialisatieproducten van VON SCHRENCK-NOTZING geleverd door MEYER, die in een artikel „Materialisatie – Teleplastie” tot de conclusie komt, dat

al deze verschijnselen geen bewijzende waarde toekomt. De psychische verschijnselen, waartoe vooral de telepathie en helderziendheid behoren, worden eveneens door ELDERING beschreven. Door telepathie zou een bepaalde verschijning via de voorstelling in het brein van een ander kunnen worden geschapen. Ook hier doen echter allerlei fantastische en oncontroleerbare geschiedenissen de ronde. Wat de helderziendheid betreft, deze wordt beschreven als het vermogen om waar te nemen op een afstand in de ruimte en in den tijd, zoowel den verleden als den toekomstigen tijd, buiten de zintuigen om, een supranormale apperceptie dus. Onder 't volk spreekt men van het tweede gezicht. Volgens ELDERING is er geen enkel door de spiritisten bijeengebracht verschijnsel, dat niet terug kan worden gebracht op de werking van het onderbewustzijn, hetzij die van suggestie, telepathie of helderziendheid. Allerlei theorieën zijn door de spiritisten opgeworpen, om de spiritistische verschijnselen begrijpelijk te maken. Zoo bestaat volgens FELIX ORTT de mensch uit lichaam, ziel en perisprit. Ook wordt aangegeven, dat de mensch bestaat uit lichaam en ziel, terwijl de ziel opgebouwd zou zijn uit een astraal lichaam (schim) en geest. Volgens de FREMERY ligt het astraal lichaam, opgebouwd uit aetherische stof, opgevouwen in ons lichaam. Het strekt zich een paar c.M. buiten de grenzen van het stoflichaam uit, doordringt het geheel en vormt daarvan een getrouwe copie. Deze opvattingen treffen we ook bij vele theosofen aan. De kennis omtrent al die verschijnselen zou geopenbaard zijn door geesten zelve via de mediums. Telepathie en helderziendheid zijn vermogens van het astrale lichaam. Over het medium sprekend, zegt ELDERING: „Een medium is voor een spiritist onontbeerlijk. Het mediamieke vermogen vertoonde zich bij de groote mediums reeds op jeugdigen leeftijd, ontwikkelde zich tot een zekere hoogte, om op lateren leeftijd weer in intensiteit af te nemen. Ieder medium heeft zijn eigen bijzonder vermogen. Bijna alle mediums zijn wel eens op bedrog betrapt, zooals SLADE, EUSAPIA PALADINO, enz. Het bloemen-medium ANNA ROTHE werd in 1902 te Berlijn ontmaskerd, terwijl de spiritistische getuigen, onder wie een rechter en een professor stijf en strak volhielden, dat hier geen bedrog in het spel was.

Behalve bewust, is ook onbewust bedrog mogelijk. Het best lukken de zittingen, als er geen antispiritisten aanwezig zijn”.

ELDERING wijdt tenslotte zijn aandacht aan de z.g. eenvoudigheid der spiritistische hypothese. Hij komt op tegen de opvatting van Prof. OLIVIER LODGE, als zou de spiritistische hypothese de eenvoudigste zijn. Ze is niet eenvoudig, maar vol tegenstrijdigheden. Het is inderdaad zeer moeilijk te verklaren, dat geesten gekleed verschijnen, waarbij ze vaak voorzien zijn van wandelstokken of andere attributen. De vragen naar de wijze van bewegen van de schimmen en de mogelijkheid, steeds weer hetzelfde medium te vinden op duizenden kilometers afstand, zijn nog onopgelost. De aard van hun stofwisseling is een moeilijk op te lossen probleem. Over de vraag, of geesten eten en drinken, zijn de meeningen verdeeld; ook over hun groei bestaan tegenstrijdige inzichten, eveneens wat betreft hun geestelijke ontwikkeling. Zoo gezien, wordt de spiritistische hypothese een zeer ingewikkeld probleem, dat niet eenvoudig op te lossen is en allerlei hulphypothesen vereischt. We zien dan ook bij verschillende theologen de meest uiteenloopende meeningen, die gaan van volledige onderworpenheid aan de spiritistische hypothese via den twijfel tot een afwerende houding; zoo valt ons vooral bij ELDERING op, dat hij een diepgaande studie van het spiritisme heeft gemaakt en tot conclusies kwam, tot welke de moderne parapsychologen, zooals TENHAEFF, DIETZ en Dr. K. H. E. DE JONG, eveneens kwamen. In zijn boek: „Het Spiritisme” geeft TENHAEFF zijn meening uitvoerig weer. Hij bespreekt hierin het werk van den Russischen spiritist A. N. AKSÄKOW: „Animismus und Spiritismus”, waarin deze onderscheidt: 1) Het personisme, 2) Het animisme, 3) Het spiritisme. Slechts, indien een phaenomeen door 1 of 2 niet is te verklaren, mag van de spiritistische hypothese gebruik worden gemaakt. Dit is de meening, welke over het algemeen door de moderne parapsychologie wordt gedeeld. Overigens is het een vaststaand feit, dat AKSÄKOW zelf de spiritistische hypothese veel te vaak heeft toegepast. Wanneer TENHAEFF de taak der parapsychologie afgrenst, dan schrijft hij: „Wij behoeven op grond van verschillende gangbare, natuurwetenschappelijke, psychologische en wijsgeerige inzichten de spiritistische hypothese niet a priori te verwerpen, zooals de 19e eeuwse energetische monisten dit geneigd waren te doen. Er is in ons modern natuurphilosophisch wereldbeeld zoo noodig plaats voor het spiritisme.

Het is nu de taak van den parapsycholoog, om uit te maken, of er zich inderdaad spiritistische verschijnselen voordoen, d.w.z. paranormale verschijnselen, welke met behulp der geestenhypothese verklaard dienen te worden. De eerste taak van den parapsycholoog is, zooveel mogelijk tot observatie onder experimenteele omstandigheden te komen. Volgens TENHAEFF zijn er inderdaad personen, die over paragnostische en andere paranormale faculteiten beschikken. Hij wil de verschillende verschijnselen van elkaar afgrenzen. Bij het opstellen van theorieën moet het eenvoudigheidsbeginsel richtsnoer zijn. Spiritistische verschijnselen moeten zooveel mogelijk teruggebracht worden tot animistische. Voor dit terugbrengen is de kennis der empirische psychologie zonder twijfel een eerste vereischte. TENHAEFF spreekt zoo over de psycho-analytische opvattingen met betrekking tot bezetenheid en geesten-zien. Geesten zouden geobjectiveerde droombeelden kunnen zijn. Inderdaad kan een neurotische ontwikkeling voeren tot het zien van geesten. De verklaring van het geesten-zien van vele Heiligen zou volgens TENHAEFF voor de hand liggen. Bij vele Heiligen zou een krachtige verdringing hebben bestaan, welke gevoerd zou hebben tot hallucinaties met betrekking tot bovenaardsche wezens. Vooral erotische momenten komen vaak duidelijk naar voren, zooals bij de Heilige KATHARINA VAN SIENNA, die zich met Christus verloofde. Verder kunnen geesten nog optreden als z.g. „Reizschutz”. De shockfantasie wordt hier beschouwd als „das negatieve Gegenstück des Traumes”. Verder treden geestverschijningen op als illusies en hallucinaties bij angsttoestanden. Het begrip hallucinatie wordt in het spiritisme anders gebruikt dan in de psychiatrie. Men spreekt in de parapsychologie dan ook van „hallucinations véridiques”. TENHAEFF schrijft tenslotte in zijn boek: „Er is mij tot op heden geen enkel geval bekend, waarin de spiritisten een overtuigend identiteitsbewijs meenen te mogen zien, dat ook niet anders dan met de geestenhypothese kan worden verklaard, waarmede vanzelfsprekend nog niet gezegd is, dat deze andere verklaring nu tevens de juistere is. De verschijningen van levenden, stervenden en overledenen worden grootendeels op telepathie teruggebracht. Het bewijs van de teleplasmavorming is nog niet geleverd, maar het kan verwacht worden, dat het aange-toond wordt”.

Resumeerend, concludeert TENHAEFF in hoofdzaak: „1) De para-

psychologie is een wetenschap, een der onderscheidene zijtakken der empirische psychologie. Als zoodanig heeft zij, gelijk elke andere wetenschap, naast haar methoden en feiten, haar begrippen, hypothesen en theorieën. 2) Eén dezer hypothesen is de geesten-hypothese. Onderscheidene bevoegde onderzoekers zijn niet ongeneigd te erkennen, dat deze hypothese er een is, waarvan wij ons onder bepaalde omstandigheden kunnen bedienen, om er verschijnselen redelijk mee te kunnen verklaren. En dit te meer, waar er een reeks convergente argumenten ten gunste dezer hypothese kan worden aangevoerd. 3) Slechts een gering aantal onderzoekers is de meening toegedaan, dat de geesten-hypothese als parapsychologische werkhypothese verworpen dient te worden. In den regel is bij deze onderzoekers, van die RICHET een voorbeeld is, een weerstand aanwezig, welke resulteert uit het wereldbeeld, dat zij zichzelf hebben geschapen. 4) De z.g. openbaringsspiritisten zijn over het algemeen, zoowel op grond van hun gebrek aan psychologische scholing, als op grond van hun verlangen naar troost, geneigd, de beteekenis der geesten-hypothese voor het parapsychologisch onderzoek te overschatten. 5) De geesten-hypothese is in haar bestaan afhankelijk van de uitkomsten van het wetenschappelijk onderzoek. 6) Het meest krachtige argument ten gunste van het geloof in een persoonlijk voortbestaan na het sterven is gelegen in de z.g. uittredingsverschijnselen. 7) De kruiscorrespondentie behoort tot den meest overtuigenden vorm van identiteitsbewijs”.

DIETZ, in 1932 benoemd als docent in de parapsychologie te Leiden, naast TENHAEFF een zeer bekende Nederlandsche parapsycholoog, schrijft in een artikel: *Parapsychologie, Occultisme, Spiritisme*: „In het overgrootste deel der spiritistische séances zijn de verschijnende geesten geen persoonlijkheden, maar matte afspiegelingen van den geest der aanzittenden”. In verband met deze stelling noemt hij een aantal sprekende voorbeelden: „De arts, die in BRADLEY's geschrift: „Der Goden Wijsheid” beweert: „Wij hebben grootste doktoren aan onze zijde”, produceert daarna over de therapie van den kanker eenige nietszeggende beweringen en haalt een paar lang verouderde middelen aan. Hij besluit dan: De gewone geestenmanifestaties, de intellectuele verschijnselen der séances

zijn voor den psycholoog zeer interessante phaenomenen, maar ze behoren niet tot de parapsychologie. Zij kunnen geheel verklaard worden door een bewustzijnsplitsing". Alleen in zeer groote uitzonderingen aarzelt DIETZ, of de geesten niet een zekere rol kunnen spelen. Een andere bekende Nederlandsche parapsycholoog, Mr. v. ROSSUM, heeft de geestenfoto's (scotographieën) aan een serieuze critiek onderworpen. Bij al zijn proefnemingen stapelden de mogelijkheden van bedrog zich zoodanig op, dat hij zich tenslotte met een zekeren weerzin van dit gebied heeft teruggetrokken. Ook staat hij zeer sceptisch tegenover het herkennen van familieleden op de foto's, nadat iemand op een foto zijn gestorven zoon, een ander op dezelfde foto zijn gestorven oom herkende. Alle mogelijke, vaak zeer ingewikkelde, trucs worden door VAN ROSSUM beschreven. Verder willen we nog enkele conclusies memoreeren uit het boekje van Dr. K. H. E. DE JONG: „De Parapsychologie". Wat de paraphysische verschijnselen betreft, geeft hij de volgende uitkomsten van zijn onderzoek en schrijft: „Deze uitkomsten zijn niet bepaald overvloedig te noemen. Er is echter eenige reden om aan te nemen, dat zoowel aan het magnetisch fluïde, als aan de uittreding der gevoeligheid iets objectief beantwoordt. Supernormale klopgeluiden en telekinesie komen blijkbaar voor, zij het dan slechts bij hooge uitzondering, terwijl daarentegen voor apporten en doordringing der stof deugdelijk bewijsmateriaal geheel ontbreekt. Uit streng wetenschappelijk oogpunt beschouwd, staat de realiteit van het supranormale schrift zwak. Supranormale lichtverschijnselen zullen ook wel van exceptioneelen aard zijn. Wat de supranormale lichaamswijzigingen betreft, hebben we aangaande de levitatie en in meerdere mate aangaande de vormvastheid berichten, waarmee men rekening moet houden. Stigmatisatie en vèrzien zijn reëel, het bestaan der materialisaties echter is nog niet boven allen twijfel verheven. Bij heel enkele personen van bijzonderen aanleg treedt blijkbaar, hetzij met of buiten hun wil om, iets uit hun lichaam, dat verschijnselen van verschillenden aard vermag te veroorzaken. Zeker is het, dat een min of meer hevige emotie invloed kan uitoefenen op den toestand van ons lichaam, of bij zwangerschap op de ongeboren vrucht (ontkend door BERTHOLD STOKVIS!). Dat het physisch mediumschap gemakkelijk aanleiding geeft tot bedrog, spreekt haast vanzelf.

Wat de parapsychische verschijnselen betreft, deze zouden over 't algemeen op een veel hechteren grondslag rusten dan de parapsychische, maar zijn toch evenzeer van uitzonderlijken aard. Spontane divinatie is ten opzichte van het verleden en van het heden hoogst zeldzaam; ten opzichte van de toekomst is zij dit bij personen in wakenden toestand eveneens, terwijl daarentegen droomen misschien vele profetische bestanddeelen bevatten. Supranormale verwerking is reëel, maar komt minder vaak voor dan velen gelooven. Verschijningen van afgestorvenen zijn bij personen in wakenden toestand wel is waar schaarsch, maar althans voor een gedeelte blijkbaar van objectieven aard. Dit is ook bij dergelijke verschijningen in droomen en bij de mediamieke communicaties niet geheel uitgesloten te achten. De verklaring stuit ook bij deze feiten op groote moeilijkheden. De JONG eindigt als volgt: „Het zou tenslotte kunnen, dat het parapsychologisch onderzoek zal stuiten op machten, tegenover welke het den mensch past, terughouding in acht te nemen”. We zien hier, hoe voorzichtig de parapsychologen zich in hun conclusies uitdrukken. De spiritistische hypothese wordt slechts in laatste instantie en dan met zeer groote voorzichtigheid te hulp geroepen.

We willen hier nog de zeer negatieve instelling ten opzichte van de parapsychologie en het spiritisme, zooals we die bij ROSENBUSCH vinden, vermelden. Het spiritistisch onderzoek is volgens hem moeilijk te verrichten. In het halfdonker ziet men niets, door de muziek hoort men niets; verder is er een verbod iets aan te raken, zoodat de zintuigen practisch uitgeschakeld zijn. Daarbij ontstaat door de spanning en verwachting een bemoeijikte opmerkzaamheid, terwijl allerlei stoornissen in het geheugen de realiteitswaarde nog verminderen. Samenvattend zegt hij: „Het onderzoek naar de waarheid van parapsychologische phaenomenen heeft voor alles een beter inzicht gegeven in de foutenbronnen van de menschelijke kennis. De occultistische kennismethode is de methode van de vervorming van het kennisobject in de richting van een overwaardig menschcomplex”.

Uiteraard is het moeilijk, in deze problematiek een eigen standpunt in te nemen. Slechts kunnen we zeggen, dat we de parapsychologie, voor zoover ze werkelijk echte wetenschap is, ook in haar verdere ontwikkeling met belangstelling zullen volgen.

Het is evenzeer af te wachten, in hoeverre o.a. de psychologie in staat zal zijn, veel, wat thans in de parapsychologie als onverklaarbaar geldt, te verhelderen. Ditzelfde geldt voor de filosofie. Zoo troffen we een zeer interessant en lezenswaard artikel aan van Ir. KOOY, waarin hij probeert met behulp van de theorieën van EINSTEIN het DUNNE-effect te verklaren. („Bijdrage tot de kennis van den profetischen droom met fragmentarische congruentie” in het Tijdschrift voor Parapsychologie, 7e jaargang). Hoewel rijkelijk speculatief, zeker een ingenieuze poging. Opvallend is wel bij de meeste bonafide onderzoekers, dat ze steeds weer wijzen op het bedrog, bewust of onbewust, dat zeer frequent in de spiritistische séances voorkomt.

Wanneer we ons wenden tot ons psychiatrisch onderzoek van enkele eenvoudige spiritistische groepen, dan moet voorop staan, dat we hier het waarheidsprobleem buiten beschouwing willen laten. Het is hier veelmeer de bedoeling de verhoudingen na te gaan, zooals die in een, zij het dan hier ook ongetwijfeld primitieve, religieuze gemeenschap uitgespreid liggen. We moeten dan echter voorop stellen, dat we hier inderdaad te doen hebben met een religieuze gemeenschap en niet alleen, gezien de analogieën, met het primitieve animisme; het spiritisme is toch au fond niets anders dan een primitieve animistische religie, vermengd met Christelijke geloofsinhouden, maar ook doordat het in phaenomenologischen zin religie is, zelfs de ethische qualiteiten, zooals HELLPACH die eischt als onderdeel van een volwaardige religie, zijn in de spiritistische groepen in ruime mate aanwezig. Het is hier ongetwijfeld niet alleen het zoeken naar communicatie met de z.g. geesten, maar ze is er tevens op gericht, de ethische qualiteiten als liefde in de tusschenmenselijke relaties te bevorderen. In de spiritistische groepen liggen voor den psychiater evenzeer belangrijke aspecten. Het onderzoek van mediums is zelden psychiatrisch intensief verricht; de rol, welke ze in de groep spelen, is op zichzelf weer een belangrijk probleem, vooral omdat hier de vraagstelling naar voren komt: Wat is het onderscheid tusschen een religieuze groep en tusschen inductiepsychose, een vraagstelling, welke, zooals we zullen zien, zich niet tot het spiritisme beperkt, maar zich uitstrekt over alle andere religieuze verbanden, secten, enz.

Op het probleem waarheid en waarde in deze spiritistische groepen kan dus niet diep worden ingegaan. Het is een filosofisch of een

theologisch probleem, dat in het laatste hoofdstuk nog aan de orde zal komen. De onjuistheid van de spiritistische hypothesen kan, behalve in gevallen, waarin het bedrog wel zeer apert is, moeilijk worden bewezen. Vooral, omdat hier openbaringen van de overzijde worden onthuld en in hun virtueel-zijn geen object van wetenschappelijk onderzoek kunnen worden. Wij hebben hier slechts te doen met openbaringsdragers in den vorm van mediums, welke we aan een psychologische of psychiatrische analyse kunnen onderwerpen. En ook, al moeten we hier, psychiatrisch gezien, tot een bepaalde diagnose komen, dan staan we hier nog voor het merkwaardige feit, dat in de ontwikkeling der psychiatrie zich een waardeoordeel heeft gekoppeld aan de diagnostische afgrenzing van een symptomencomplex. Voor vele psychiaters is het zóó, dat, wanneer de diagnose hysterie, psychopathie eenmaal is gesteld, tevens een denigreevend oordeel is geveld en het wordt ons nauwelijks meer bewust, dat datgene, wat in den loop der historie een immense religieuze macht heeft beteekend, hier in onze diagnostiek gerationaliseerd en gedenatureerd wordt. Hoewel over deze problemen nog verder uitgeweid zal worden, wil ik hier ten opzichte van het spiritisme vaststellen, dat de communicatie met de geestenwereld a priori niet geheel als verwerpelijk moet worden geacht. Een andere kwestie is, of we het gelooven.

Ik wil hier volstaan met aan te halen, welke houding de bekende filosoof-theoloog H. BAVINCK ten opzichte van deze problemen aanneemt. BAVINCK schrijft zoo in zijn: „Wijsbegeerte der Openbaring”, o.a. „De onderzoekingen van de ongewone verschijnselen, welke in telepathie en telaesthaesie, hypnotisme en spiritisme, geloofs- en gebedsgenezing, enz. aan het licht treden, hebben dit ééne feit buiten allen twijfel gesteld, dat het zieleleven van den mensch in zijn bewuste voorstellen en handelen niet opgaat. Men kan over de namen verschillen; maar hetzij men spreke van wakend en droomend, dag en nacht, supraliminal en subliminal, intuïtief en reflexief bewustzijn, daar is een groot onderscheid tusschen wat beneden en wat boven den drempel van het bewustzijn plaats grijpt. Een mensch kan zoo met en tegen zichzelf verdeeld zijn en er kunnen zoodanige alteraties in zijn bewustzijn plaats hebben, dat hij als het ware een dubbel leven leidt. Soms schijnen het twee werelden te zijn, waarin hij leeft en die niet met elkander te maken hebben. In vele pathologische gevallen en vooral in de zoogenaamde bezetenheid dient het bewustzijnsapparaat als instru-

ment in de handen eener vreemde geheimzinnige macht. Daarom zal de empirische psychologie het zieleleven nooit ten volle kunnen kennen en verklaren. Ze kan de toestanden van het bewustzijn verklaren, dus ook het zelfbewustzijn, maar de vraag, of daarachter een verborgen ik, een zelfstandige ziel ten grondslag ligt, gaat buiten haar grenzen. Dit is een metaphysische vraag." Sprekend over de spiritistische geestenhypothese en in het bijzonder over de opvattingen van den bekenden Engelschen spiritist F. W. H. MYERS, komt BAVINCK tot de volgende beschouwingen: Terwijl men eenerzijds de spiritistische verschijnselen op natuurlijke wijze, inzonderheid door suggestie, tracht te verklaren, achten anderen zich door de feiten gedwongen, aan een bovennatuurlijke openbaring te denken. A priori laat zich een werken met zielen en geesten niet als onmogelijk afwijzen. Als de menschelijke ziel zich niet door mechanische evolutie ontwikkelt, dan is ze boven-empirisch en heeft dan ook aan een onzichtbare wereld deel. De ziel is dan in wezen geest en kan als zoodanig met geesten zonder lichaam gemeenschap hebben. Opmerkelijk is het dan ook, dat de menschheid allerwege en ten allen tijde de mogelijkheid heeft aangenomen en dat de Heilige Schrift er meermalen stilzwijgend van uitgaat en dat ze in het begrip der openbaring opgesloten ligt. Want openbaring veronderstelt altijd, dat de mensch vatbaar is voor indrukken, beseffen, gedachten, hebberlijkheden, gezindheden, die niet uit de phaenomenale wereld stammen, en niet langs den gewonen weg in zijn ziel worden ingeplant. De realiteit der verschijningen en der openbaringen, die er in den extatischen toestand plaats grijpen, blijft onzeker; onzeker blijft het ook, of die geesten, welke verschijnen, werkelijk die zijn, voor welke zij zich uitgeven, en onzeker blijft het ook, of de openbaringen, welke zij schenken, waarheid of leugen behelzen.

Onderstellen we dus, dat er een reël verkeer met geesten mogelijk is, dan zouden we daarna steeds voor de keuze staan, de verschijningen en openbaringen onvoorwaardelijk te gelooven, dan wel ze als bedrog te verwerpen, of dat wij die ontvangen openbaringen later weer controleren naar de maatstaf van ons bewustzijn en ze duiden naar de levens- en wereldbeschouwing, welke we in het bewuste leven de onze noemen. Hoewel MYERS en andere geleerden van de waarheid van het spiritisme overtuigd zijn, is algemeen de klacht, dat het kenmerk van de spiritistische openbaringen is haar banaliteit, ze bevat niets anders

dan fragmenten der levens- en wereldbeschouwing, welke den ontvanger is toegedaan.

We zien dus zoo, dat de beoordeeling van het spiritisme ten nauwste samenhangt met de philosophische en theologische wereldbeschouwing, tot welke de beoordeeler behoort. Er zijn onder de wetenschappelijk gevormden menschen, die het spiritisme in zijn geheel onvoorwaardelijk accepteerden en die, die a priori alles verwerpen. Daarnaast wordt door anderen een middenweg bewandeld. Volgens de parapsychologie ressteeren verschijnselen, welke slechts langs paranormalen weg zijn te verklaren en daarbij moeten we dan nog steeds bedenken, in hoeverre het deze onderzoekers mogelijk is geweest, zich aan den invloed der mediums of proefpersonen te onttrekken en in de tweede plaats: in hoeverre het ook in de toekomst mogelijk zal blijken, om datgene, wat thans paranormaal schijnt, langs normalen psychologischen weg te benaderen. In ieder geval moet de parapsychologie beschouwd worden als een onderdeel der psychologie (VAN DER HORST). Wanneer we dan zoo onze meening probeeren af te grenzen tegenover vulgaire opvattingen omtrent het spiritisme, dan willen we het hier niet zoozeer zien als filosofisch of theologisch probleem, maar zuiver psychologisch-phaenomenologisch, waarbij dus zoowel het waarheids- als het werkelijkheidsprobleem in het midden zal worden gelaten. Ook aan onze klinisch-psychiatrische diagnostische resultaten mag dan als zoodanig nog geen waardeoordeel kleven. Met deze vooronderstellingen kan dan worden overgegaan tot de beschrijving van twee spiritistische groepen, waarvan het naderhand de bedoeling zal zijn, het gemeenschapsprobleem, dat er aan ten grondslag ligt, van verschillende kanten te benaderen. Vooropgesteld moet worden, dat het onderzoek uit den aard der zaak niet steeds even diepgaand kon worden verricht, omdat het geheel afhankelijk was van een in meer of mindere mate bestaande afwerende houding van het te onderzoeken individu. In elk geval was het echter mogelijk, tot een bepaalde diagnose te komen. Naast de descriptie van de beide spiritistische groepen zal in een later hoofdstuk een andere groep worden beschreven, welke ik onder leiding van Prof. VAN DER HORST mocht onderzoeken en waar het probleem inductiepsychose of religieuze groep (secte) eveneens urgent is. Deze onderzoekingen hebben o.a. gevoerd tot een gewijzigde definitie van het begrip inductiepsychose, welke in den loop van deze beschouwingen systematisch zal worden ontwikkeld.

HOOFDSTUK II.

Twee Spiritistische Groepen.

I.

De aanleiding tot het eerste onderzoek was de opname van een patiënte van 27 jaar, een onderwijzeres, die alle symptomen, inclusief de kernsymptomen, der schizofrenie had. (Reg. No. V. K. 14600). Ze hallucineerde massaal en meende overal z.g. lichte en donkere wezens te zien, die haar beïnvloedden. Voortdurend prevelde ze aanvankelijk gebeden, in persevereerenden vorm geuit. De dag na haar opname werd ik opgebeld door een vooraanstaande figuur uit het dorp die me meedeelde, dat er in het geval van bovengenoemde patiënte geen ziekte in het spel was, maar dat het geval reeds door hem in spiritistischen zin tot den bodem doorzien was. In het belang van het meisje wilde hij me dan ook spreken echter niet in de kliniek zelf, omdat het te gevaarlijk was, gezien de spiritistische wet: Het gelijke trekt het gelijke, en de heer X. was kennelijk bang, huiverig, dat donkere wezens, die in de mediums in de kliniek zich kenbaar trachtten te maken, op hem over zouden gaan om hem onrust aan te jagen. Daar de kwestie me interesseerde, maakte ik een afspraak te mijnen huize. Op den afgesproken tijd verscheen er een man van twee meter lengte die zichtbaar moeite had met het beklimmen van de trap. Reeds spoedig bleek me dat de heer X. slechtiende was. Hij vertelde me, dat hij enkele jaren lid was van een spiritistisch gezelschap, bestaande uit een twintigtal personen; zijn vrouw was eveneens lid van den kring. Zijn geheele leven had hij veel last ondervonden van zijn slechte oogen. Op den bodem hiervan ontwikkelden zich sterke insufficiëntie-gevoelens. Hij werd een overgevoelige, kwetsbare persoon met neiging tot wantrouwen, leed aan driftbuien en was vaak zeer onredelijk. Ressentimenten tegenover de buitenwereld gingen samen met een neiging tot overcompensatie van zijn tekorten. Het is ook hierdoor te verklaren dat hij het beroep van pianoleeraar koos. Na veel inspanning haalde hij het diploma van het conservatorium. Aan zijn leerlingen stelde

de heer X. zeer hooge eischen, volgens zijn eigen zeggen te hoog; hij was ongeduldig en driftig tegen zijn leerlingen waardoor hij er velen verloor. Dit alles duurde tot 1937 toen hij in aanraking kwam met den kring, met het spiritistische milieu. Hij kwam tot het inzicht, dat hij geleid werd door bepaalde donkere, onzichtbare wezens. Door middel van een medium werden zijn onzichtbare begeleiders tot het licht gebeden. Hierdoor zijn de uitingen van zijn neurotische structuur grootendeels verbeterd. In zijn huwelijk schoot hij ook sexueel te kort. Tusschen hem en zijn vrouw bestond een sexueele disharmonie uit tweeërlei hoofde, in de eerste plaats berustend op eigen impotentie, en verder op een bestaand vaginismus van zijn vrouw.

Ik wil hier tusschenvoegen de resultaten van een lichamelijk onderzoek dat ik naderhand verrichtte. Ik vond naast een eunochoiden lichaamsbouw, arachnodactylie en uitgesproken catarhacta lentis, hypoplastische testikels. Volgens den heer X. werd de schizophrene patiënte uit de kliniek beheerscht door drie donkere geesten; dit was uit haar waandenkbeelden af te leiden. Door haar opname in de kliniek werd ze, een sterk medium zijnde, opnieuw belaagd door donkere wezens, die bij andere patiënten waren. Eén mogelijkheid bestond hier slechts tot herstel, namelijk het gebed, waarin de donkere wezens tot het licht, d. i. tot Christus, werden gebeden. Reeds meerdere malen had hij het samen met zijn echtgenoot geprobeerd met meer of minder succes. De mogelijkheid tot deze gebedsoefening werd gegeven door de moeder, die ook min of meer actief aan het werk meedeed. Van haar wil ik alleen meedeelen, dat ze meerdere malen in een kliniek opgenomen werd, o.a. in „Zon en Schild” wegens een hysterische psychose met pseudo-hallucinaties. In tamelijk goeden welstand ontslagen, kwam ze in de plaats harer inwoning in aanraking met het spiritisme. Voelt zich echter niet in een innige geloofsgemeenschap staan in den kring.

Een verder actief medelid van den kring was de echtgenoot van den heer X., die volgens zijn zeggen in de Valeriuskliniek verpleegd was geworden. Bij bestudeering van den status bleek, dat ze in 1937 patiënte was geweest. (r. no. VK 8629). De diagnose werd gesteld op Symptomatische psychose bij pneumonie. Patiënte werd tegen advies ontslagen. Van belang is, dat patiënte vóór haar opname nooit aan spiritisme had gedaan. Wèl hadden haar ouders zich er vroeger mee bezig gehouden. Toen Mevr. X. echter na haar ontslag

uit de kliniek met het spiritisme in aanraking kwam door middel van een vriendin, vond ze hierin eenerzijds een verklaring voor de hallucinaties, die ze in haar psychose beleefd had; anderzijds vond ze hierin een voedingsbodem, waarop haar geheele psychische constellatie opbloeide.

Lichamelijk vond ik bij haar geen afwijkingen. Ze deelde mee, dat ze griezelde voor den sexueelen omgang; er bestaat namelijk bij haar vaginismus. Wat het psychiatrische beeld verder betreft, deelt ze mee, dat ze na haar ontslag uit de kliniek af en toe nog eens wat hoort, b.v. een stem, die zegt: Ik zal U kracht geven; ze voelt dan meteen een stroom van kracht naar haar borst gaan. Ook hoort ze wel zinnnetjes zeggen zonder enig verband. Thuis had ze verder nog enkele visioenen; zoo zag ze eens de gestalte van haar overleden grootvader in een blinkend wit gewaad met wijde mouwen, met één hand haar aanwijzend. De gestalte stond ongeveer $1\frac{1}{2}$ Meter boven den vloer. Verder zag ze nog eens een groot kruis van licht aan den hemel, tweemaal zoo groot als de maan, terwijl ze in de tram zat. Aanvankelijk schrok ze, maar naderhand zag ze hierin een fingerwijzing naar het symbool van den kring, dat was: Het lichtend kruis met Christus er bij. Patiënte schreef mij nog een brief omtrent haar belevingen, die ze in de kliniek had gehad. Ze bleek deze alle in spiritistischen zin te hebben geduid. Hallucinaties noemt ze helderhoorendheid, of helderziendheid. Ze zag ook z.g. psychische voetafdrukken. Ze had het gevoel van schijnbare levitatie (het gevoel, alsof ze zweefde). Tevens bespeurde ze gasgolven. •Gehoorschallucinaties interpreteerde ze naderhand als stemmen van geesten, die riepen: Help ons dan, had ons anders gelaten, waar we zijn. Ook maakte ze nog een telekinetisch verschijnsel mee. Een vol medicijnglaasje vloog namelijk met een slag tegen een fleschje op, zonder dat er een druppel gemorst was. De verklaring wordt in donkere wezens gezocht, die de kracht hebben, een voorwerp te verplaatsen.

Bij verder psychiatrisch onderzoek bleek, dat ze z.g. in half-trance ging; een staat van volkomen bewusteloosheid kon ze niet bereiken. Patiënte was verder volkomen geordend, er traden geen denkstoornissen op. Eens voelde ze nog stralen komen uit de oogen van één van de omstanders, die in haar eigen oogen overgingen en sprak daarbij van een sexueele storing. We hebben hier ongetwijfeld te

doen met hysterische verschijnselen: vaginismus, wegrakingen, pseudo-hallucinaties. Behalve, dat ze séances bijwoonde in grooter kringverband, organiseerde ze ook kleinere samenkomsten in haar eigen huis, waarbij haar man ook soms alleen tegenwoordig was.

Door den heer X. werd ik in de gelegenheid gesteld met de andere leden van den kring kennis te maken. Allereerst bezocht ik een gezin te A., bestaande uit man en vrouw, zonder kinderen. De man was een typische pykniker van ruim 40 jaar, die stamde uit een zwaar belaste familie. Zijn grootvader en vader hadden zich, evenals een broer van den vader, gesuicideerd. Patiënt zelf had zijn geheele leven aan sterke psychische schommelingen geleden; reeds enkele malen was hij in een kliniek opgenomen. Perioden, waarin hij depressief, geremd was en paranoïde denkbeelden had, wisselden af met maniakale religieus extatische, waarbij patiënt meende uitverkoren en in den hemel te zijn; daarbij zou hij dan een verwarden indruk maken en verschillende hallucinatoire belevingen hebben. In de depressieve fasen had hij een sterk taedium vitae. In een wat depressieven toestand is patiënt in aanraking gekomen met den kring en sindsdien is hij een actief medelid.

De echtgenoot is een infantiele vrouw met alle mogelijke hysterische conversieverschijnselen; bandgevoel om het hoofd, globusgevoel, soms heeft ze pseudohallucinaties, waarin ze Christus ziet in een blinkend kleed; ook zag ze eens een professor in een stoel zitten. Ze gaat z.g. in half-trance en zetelt dan als een wat theatrale matrone temidden der devote bidders. Naast het hoofdmedium van den kring, waarover straks, neemt ze in den kring der geloovigen een zeer voorname en eigen plaats in. Ze produceert ook een primitief psychographisch schrift, bestaande uit ja en neen, zeer beverig geschreven, als antwoord op de door den kring aan de geesten gestelde vragen. Het lijdt geen twijfel, of we kunnen hier de diagnose hysterie stellen, waarbij de pseudohallucinaties nauw samenhangen met de spiritistische denkbeelden.

Van dit gezin voerde mijn reis naar het kernpunt van den kring te B. Ik kwam hier in aanraking met een ongeveer 60-jarigen man, een sthenische figuur, bespraakt, met een snelle argumentatie. Zijn beroep is fabrikant. In 1923 was hij voor 't eerst met het spiritisme in aanraking gekomen in Argentinië. In 1936 maakte hij in Holland nog eens een trance mee. Enkele jaren daarna werd hij ziek, kreeg

geelzucht, leed daarbij aan slapeloosheid, heftige angst en had visueele hallucinaties. De diagnose kan hier eenvoudig luiden: Symptomatische psychose bij icterus catarrhalis.

Zijn vrouw en drie kinderen behoorden eveneens tot den kring. Het toeval wilde dat in dit gezin een dienstmeisje kwam, dat leed aan toevallen. De aanwezigheid van het meisje bracht een keerpunt in het leven dezer menschen. Reeds 4 jaar leed dit meisje aan toevallen. In de familie bestond een sterke hereditaire belasting met epilepsie en krankzinnigheid. Het oudste zusje stierf in Vught, leed aan schizofrenie. De vader was reeds 30 jaar lijdende aan echte epileptische insulten met tongbeet, tonisch-clonische krampen, enz. Ook had hij aequivalenten en schemertoestanden. Eens werd de oude heer op bloote beenen in de sneeuw aangetroffen, van welk feit volledige amnesie bestond. Door een donkeren geest werd hij naar buiten voortgedreven. In zijn toevallen werd hij door geesten bezeten, die contact zochten met de bewoonde wereld. Ook de ontstemmingstoestanden en buien van prikkelbaarheid werden door donkere wezens veroorzaakt en deze spiritistische leer is in zooverre eenvoudig, dat voor iedere variatie in het psychiatrische beeld een andere donkere geest verantwoordelijk wordt gesteld. Zooveel symptomen, zooveel onbevredigde zielen aan gene zijde van het graf.

Verder bestond er in het gezin nog meer epilepsie; een zuster en een broer waren eveneens lijders aan toevallen. Het milieu, waaruit het meisje kwam, was zeer orthodox, geregeld werd er thuis uit den Bijbel gelezen. Het meisje was op catechisatie geweest, zoodat de grondbeginselen der orthodoxie haar eigen waren. Het intellect van Corrie, zoo is de naam van het medium, was uitstekend. Ze doubleerde niet op de Lagere school. In armoede grootgebracht, mede door de epilepsie van den vader en de onkosten, gespendeerd aan de insulten der andere kinderen, leerde ze reeds spoedig inzien, dat de toevallen een zekere macht kunnen vertegenwoordigen, zoodat het psychologisch verklaarbaar is, dat ze bij iederen tegenslag met een insult reageerde. Deze insulten droegen het karakter van typische hysterische wegrakingen. Nooit trad tongbeet of incontinentie op; ook geen andere symptomen van het typische insult. Toen ik het medium zag, bleek ze flink gebouwd te zijn, had overmatig gebruik gemaakt van rouge en lippenstift, was coquet en zeer zelfbewust. Ze vertelde, dat ze de wegrakingen sinds 4 jaar had; verder was ze

nooit ziek geweest. Steeds traden de insulten op, als ze moeilijkheden had: zoo b.v. toen er in het gezin een tijdelijke noodhulp naast haar werd aangesteld. De wegrakingen duurden soms uren.

We zien nu, op welke simpele wijze een religieuze gemeente kan ontstaan. Op een dag, toen het meisje weer een insult had, stelde de vrouw des huizes haar onwillekeurig een vraag, waarop ze „neen” knikte. De gedachte kwam toen op, om nieuwe vragen te stellen; de heer des huizes kwam op het idee te informeerden, of ze schrijven kon, waarop ze „ja” knikte. Een blocnote en potlood werden gehaald en de stijve hand bewoog zich krampachtig over het papier en schreef. Steeds werd het meisje, dat ondertusschen medium van den kring was geworden, nu de gelegenheid gegeven te schrijven en zodoende werd ze het middelpunt van den kring. Steeds schreef ze haar lessen op en nadat op verzoek van den leider van den Kring aan de zich manifesterende geesten uit praktische overwegingen de séances tot één- à tweemaal per week waren teruggebracht, krijgen we een serie voordrachten, die achtereenvolgens door een zekeren Ds. v. STRATEN, Dr. VERVOORT en een zekeren Prof. HUIZINGA via het medium uit de geestenwereld, waarin ze verkeerden, worden doorgegeven. De gesproken woorden worden onvoorwaardelijk geloofd. Tot welke gevaren dit aanleiding kan geven, mag uit het volgende blijken. Ik haal hier een gedeelte woordelijk aan uit de lessen van Dr. VERVOORT en meteen blijkt hieruit zijn stijl. „Goedenavond, ik ben Dr. VERVOORT, ik heb gewoond in de Leidschestraat te Leiden. Ik was overgegaan 20 jaar geleden op 50-jarigen leeftijd”. En verder: „De meeste gevallen van ziekte zijn wel veroorzaakt door de menschen zelf, want als je niet goed hebt geleefd, dan kun je nooit gezond blijven, dat alles ondervind je wel later. Want iemand, die tegen iemand haat draagt, die zal ook nooit gezond kunnen blijven, want op die manier krijg je maagpijn of rugpijn. En ik heb het dikwijls ondervonden, dat, als ik in een ziekenhuis moest komen, om iemand, die het aan de maag had, te opereeren, maar bij het onderzoek kon men niets vinden, maar toch moest hij geopereerd worden, omdat de menschen dat wilden. Maar als zij dat dan gedaan hadden, dan was het goed, maar even zoo vroolijk had hij na de operatie nog maagpijn”. Dan gaat collega VERVOORT over op een hersenvlies-ontsteking, die geen hersenvlies-ontsteking was, maar de invloed van drie donkere wezens. In één van zijn lessen komt hij

tot de conclusie: „De dokters zijn nog niet veel wijzer geworden, als je een ziekte in huis hebt, kun je jezelf wel beter maken. Struma: De een zegt, het komt van het water, maar wat is dat nu, maar ja, ze moeten het toch een naam geven. Om te zeggen: Ik weet het niet, wat het is, dat staat te gek, en dus is het struma. In werkelijkheid berust het op donkere wezens. De oorzaak van besmettelijke ziekten en t.b.c. is ook hetzelfde.” Vaak spreekt het medium over ziekten, die de mensen gelukkig kunnen maken. Dit zijn dan toevallen. Ze uit b.v. nog de klacht: „Niets is er veranderd. Ook nu nog zitten vele mensen in gestichten, die toch eigenlijk mensen zijn, die voor God moesten werken. Ik hoop, dat gij allen nog veel toevallijders moogt helpen, want dat zijn de mensen van God, zij zijn de discipelen van Christus. En als nu iemand toevallen heeft, dan vinden de mensen het verschrikkelijk, maar eigenlijk kun je zeggen: Het is prachtig, want dat is ook zoo. Dikwijls heb je nu, dat er magnetiseurs zijn, die voor de Rechtbank moeten komen en boete moeten betalen voor de gave, die van God is”. En tenslotte zegt dokter V. via het medium nog dit: „En velen zullen via mij nog spreken door dit medium en al is zij nog jong, dit werk is nu eenmaal haar opgelegd en zij zal het moeten volbrengen tot het laatste toe. En hoe ouder of zij wordt, des te mooier zal het leven voor haar worden. Ook zij zal mensen kunnen genezen, want dit is nu haar roeping en dat zal voor haar later ook heel goed worden. God zal haar ook daarin bijstaan, want zonder Hem kun je niets beginnen”.

Het geheel verder karakteriseerend nog het volgende: Op de vraag aan Dr. V. via het medium: Kunt U iets zeggen over kleurenblindheid?, antwoordt dit letterlijk: „Als zij dat zijn, is een teken, dat zij ook sterke mediums zijn en geen vaste leiding en dat zij door iedereen worden beïnvloed en dat zij meer een ander zijn dan zichzelf”. En dit wordt door het intellectuele gezelschap als hoogere wijsheid geaccepteerd.

Na een kerstfeest, dat $2\frac{3}{4}$ uur duurde, mocht het medium tweemaal in den geest den Heere Christus aanschouwen; eerst alleen, daarna vergezeld van scharen engelen, die linten in de handen hielden, waarop stond: Welkom. Het is voor den psychiater niet moeilijk, hier de diagnose hysterie te stellen. De trances droegen het typisch karakter van hysterische wegrakingen. Het meisje werd bleek,

begon te transpireeren, de handen werden tot vuisten samengebald en in de mysterieuze sfeer van het schemerdonker sprak ze haar woorden uit. Ook de pseudo-extatische toestanden zijn hier typisch hysterisch.

Het spreekt eigenlijk vanzelf, dat de vader van het medium, een demente epilepticus van 63 jaar, tot den kring behoort. Ook hij schernt steeds met donkere en lichte geesten. Als hij het antwoord op een gestelde vraag niet weet, wat — gezien de zware dementie — nogal eens voorkomt, neemt de kringleider het woord over en deze wordt nooit tegengesproken. Ook heeft deze epilepticus aan zijn dochters veel te danken. Haar macht straalt uit over de geheele verdere familie en sedert de baas met de groep nader contact kreeg, is hij in betere finantieele omstandigheden dan ooit te voren. De gemakkelijke suggestibiliteit hangt dus niet alleen samen met de dementie, maar ook met materieele oogmerken.

Ik ontmoette verder hier in den kring nog een oud-officier, die op 50-jarigen leeftijd met een veel jongere Engelsche vrouw getrouwd was. Er traden echter reeds spoedig allerlei huwelijks-moeilijkheden op. Tijdens haar eerste graviditeit ging de vrouw er vandoor naar Engeland. Hier overleed ze tijdens den partus. Er werd een levend zoontje geboren, dat bij den vader terugkwam. Deze geraakte door al deze gebeurtenissen in een zware depressie met remming en zelfbeschuldigingen. Kwam door zijn vriendschap met den leider in aanraking met het werk en maakt het sindsdien beter. Daarna kwam ik nog in aanraking met een onderwijzeres, die een lijdster was aan manisch-depressieve psychose. Zij maakte op 21-jarigen leeftijd voor het eerst een zware depressie door, was triest en geremd, had zelfbeschuldigingen, durfde de straat niet meer op te gaan naar school. Ook hypomane buien traden op, waarin ze zeer gelukkig was en, zooals ze het zelf uitdrukte, „blij met ieder grassprietje”. Den laatsten tijd is ze hypomaan, heeft soms nog paranoïde trekken. De vroolijke buien worden door lichte geesten veroorzaakt, de depressieve fasen door donkere. Steeds weet ze zich omringd door geesten. Ieder niet direct te duiden geklop wordt op de aanwezigheid van een geest teruggebracht.

Het laatste gezin, dat ik bezocht, bestaat uit man, vrouw en drie kinderen. De man is 50 jaar, ingenieur van beroep; een temperamentvol mensch, die altijd driftig geweest was, spoedig uit zijn

humeur. Verder had hij in zijn gezin jarenlang te worstelen met ziekten van zijn beide jongste kinderen, een tweeling, die op den leeftijd van 8 maanden steeds ziekelijk waren, met koorts en slapte. Tot aan hun 2e jaar bleven deze kinderen sukkelend. Het gezin kwam toen namelijk in aanraking met den kring. Door het medium werden de donkere geesten tot het licht gebeden en sindsdien waren de kinderen veel beter. De vrouw is een zeer infantiele asthenische figuur, die altijd zeer nerveus was en pijn-aanvallen had in het achterhoofd. De oudste dochter van 20 jaar doet aan psychographie, hoort de woorden duidelijk uitspreken, die ze, door de geesten aangedreven, moet opschrijven. De jongere kinderen (de bovenvermelde tweeling), die thans 8 jaar zijn, zijn een paar modeljongens, die iederen avond temidden van het gezin ijverig meehelpen, om de donkere belagers via gebed en meditatie z.g. tot het licht te voeren.

Wanneer we ons tot deze religieuze secte in haar geheel wenden, dan is het duidelijk, dat haar vorming min of meer onafhankelijk moet worden gezien van den inhoud van de leer. We hoeven nauwelijks nog te zeggen, dat de inhoud van de lessen geheel absurd is. Dat alle ziekten, om nu maar bij den medischen kant te blijven, veroorzaakt zouden zijn door bedrogen of verontruste geesten, is voor het moderne medische denken nu eenmaal onaanvaardbaar. Het objectieve waarheidsgehalte van de groep is dan ook zeer minniem en het spiritistische gezelschap zou nog slechts door het aannemen van leugengeesten te redden zijn. Ik bepaal me hier natuurlijk alleen bij de door mij onderzochte groep. Daarbij heeft het moderne spiritisme veelal zijn religieus karakter verloren. Het wil wetenschap zijn en zoeken naar bewijzen voor de geestenhypothese door fotografie, etc. Vooral in de parapsychologie is het geloof haast wel alleen wetenschap geworden.

Wanneer we den inhoud van deze leer verder bekijken, dan blijkt, behalve de absurditeit van den inhoud, ook, dat de stijl bijzonder slecht is; de zinnen loopen niet; theatrale, pathetische uitingen, waarvan de inhoud gedeeltelijk aan de christelijke kerkleer ontleend is, wisselen af met eenvoudige alledaagsche uitdrukkingen en gezegden. Opvallend zijn verder de persevereerende tendenzen; steeds werkt het medium weer met dezelfde begrippen en gezegden. Zoowel stijl als inhoud van de leer zijn in volledige overeenstem-

ming met haar ontwikkeling. Het geheel, ook het religieuze gedeelte, is zeer simplistisch; ook de totale opzet is eenvoudig en eveneens geheel in overeenstemming met de ontwikkeling van het medium. Ressentimenten, voortvloeiend uit een zeker collectiviteitsgevoel in het gezin met toevallen komen in de lessen naar voren; insufficientiegevoelens worden hier tot narcistische bevrediging verwerkt (voor haar is een groote taak weggelegd). In haar religie beleeft het medium geheel haar eigen autoriteit. Samenvattend kunnen we dus zeggen, dat er geen discrepantie is tusschen de psychologische potenties van het medium en den inhoud der leer. Het geheel ligt in de begrijpelijke relaties, zoodat, psychiatrisch gezien, een geestenhypothese volkomen overbodig lijkt.

Wanneer we het geheel van leden der groep nog eens overzien, dan blijkt, dat in dit spiritistisch gezelschap de psychiatrische afwijkingen rijkelijk vertegenwoordigd zijn. Naast schizophrene, psychopatische en neurotische structuren vonden we vooral de hysterici en de manisch-depressieven vertegenwoordigd.

Ik wil me thans nog niet bezig houden met het waarom hiervan. Naderhand kom ik daarop nog terug. Alleen wil ik hier reeds opmerken, dat het betrekkelijk groote aantal leden der groep op een klein aantal gezinnen kan worden teruggebracht.

Het ontstaan van de groep in haar kern is hier wel het meest op den voorgrond tredende probleem. We zien hier hoe de verhouding tusschen chef en dienstmeisje op een gegeven oogenblik een geheel andere wordt dan voorheen. De oorspronkelijk zakelijke relatie, zij het ook van een bijzonderen aard, wordt hier in een punt des tijds getransformeerd in een verhouding van een geheel andere orde. Een dienstmeisje, dat lijdt aan toevallen, komt hier in een relatie tot haar werkgever te staan, waarbij de rollen geheel zijn omgekeerd; de oorspronkelijke superieur wordt hier geestelijk geheel onderworpen aan de oorspronkelijk ondergeschikte. Bij deze rolsverwisseling wordt het meisje nu tot draagster der autoriteit. Hier is een constellatie, waarop een Ik reageert, waarmee het in een eenheid van handelen en denken versmelt. Wanneer we hier naar analogieën zoeken, dan komen we onwillekeurig terecht bij de primitieven, bij de oorspronkelijke wijze van beleving in de prelogische phase der menschheid, waar we den oorspronkelijken irrationeelen vorm van verbondenheid terugvinden, waarbij de objecti-

veerende Akt onvoldoende aanwezig is. Een voorwerp wordt hier in de beleving niet gezien als de som van zijn eigenschappen, maar als een totaliteit, welke daar geheel boven uitgaat, het voorwerp, en ook de medemensch als zoodanig, kan in de verhouding tot den belevenden mensch daar staan als een drager van machtigheid en omgekeerd staat de mensch tegenover deze objecten dan als de homo religiosus, als hij, die acht geeft, aan wien de macht opvalt. We stellen ons voor juist dit vraagstuk in het vervolg dezer studie aan een nader onderzoek te onderwerpen. Noodzakelijk hiervoor is het religieus beleven zoowel anthropologisch als phaenomenologisch nader onder de oogen te zien. In aansluiting hieraan zullen dan de inductiephaenomenen in het onderzoek worden betrokken.

II.

Met de tweede spiritistische groep kwam ik eveneens in aanraking door middel van een patiënte welke in de Valeriuskliniek werd opgenomen. (reg. No. VK 16132). De reden van opname was doodslag, gepleegd op een van haar zoons. Via de justitie werd patiënte naar de kliniek verwezen daar allerlei aberraties in haar gedrag het vermoeden wettigden dat hier een psychiatrische anomalie in het spel was. Daar deze patiënte zelve slechts een zeer zijdelingsche betrekking onderhield met de spiritistische groep, wil ik verder afzien van een uitvoerig weergeven van haar ziektegeschiedenis.

Bij het opnemen van de anamnese van een buurvrouw bleek deze zijdelingsche relatie met de spiritistische groep. Tevens kwam hierbij naar voren dat deze buurvrouw zelve een ijverig aanhangster van het spiritisme was en als medium in een spiritistische groep een zeer voor-
aanstaande plaats innam.

Ik wil dan thans overgaan tot het weergeven van haar levens- en ziektegeschiedenis: Patiënte is thans vierenvijftig jaar, ze werd geboren in een dorpje in de nabijheid van Amsterdam. Ze stamt uit een gezin van elf kinderen, patiënte is het derde, boven haar zijn nog een broer en een zuster. Het beroep van den vader was landarbeider. De ouders waren geloovige katholieken die altijd zeer trouw hun godsdienstige plichten nakwamen. Als meisje had patiënte er altijd al moeite mee, de katholieke kerkleer zonder meer te accepteren. Op achtjarigen leeftijd piekerde ze reeds over allerlei religieuze vraagstukken, waarbij het probleem van de biecht wel een zeer voorname plaats innam. Ze had

zich al geheel ontworsteld, zoowel aan de macht van de kerk, als aan die van den pastoor. Toch voelde ze zich in dien tijd niet vereenzaamd, ze bezat een levendige fantasie en droomde toekomstbeelden betreffende de maatschappij welke moest veranderen. Zoo had ze op twaalfjarigen leeftijd al de gedachte, dat de pastoors steeds alleen bij rijke menschen komen, bij menschen die geld hebben, de priesters zoeken steeds den rijkdom, terwijl Christus arm was. Het resultaat van haar overpeinzingen was, dat ze op eenentwintigjarigen leeftijd met de katholieke kerk brak. Van haar twaalfde tot haar eenentwintigste jaar was het kerkgaan niets anders dan sleur geweest, de laatste jaren, voor haar eenentwintigste, kwam ze er in 't geheel niet meer, daar ze, zooals ze het zelf uitdrukt, geen sympathie of ambitie meer in de kerk had. Ze gelooft nog wel in God en Christus, maar alleen in zooverre, dat God of Christus zich direct in haar openbaart.

Op de Lagere School kon patiënte goed leeren, ze doubleerde geen enkele klas. In de jeugd leed ze niet aan enuresis, stotteren of iets dergelijks. Als kind had patiënte altijd al een voorspellenden geest; ze kondigde allerlei bezoeken aan en deze kwamen dan ook altijd. Op achttienjarigen leeftijd werd ze voor 't eerst door een geest beïnvloed. Deze werkte op haar keel, zoodat ze dan een tijdlang niet kon spreken. Tot haar twintigste jaar kwam deze aphonie af en toe terug. Ze werd dan gedwongen niet te spreken. Als meisje van twaalf jaar had ze reeds vaak een eigenaardig gevoel in het lichaam, ze bleef dan een heelen tijd stijf als een plank liggen. In deze perioden van stijfheid had ze dan allerlei visioenen, ze zag mannen voor zich of wilde beesten, er kwamen doode karkassen op haar af. Deze perioden van stijfheid, gepaard gaande met hallucinatoire belevingen, behield patiënte enkele jaren. Op eenentwintigjarigen leeftijd is ze een tijdlang verloofd geweest met iemand waarvan ze veel hield en met wien ze regelmatig sexueelen omgang had. Patiënte maakte de verkeerung uit toen ze op 't punt stonden te gaan trouwen. Er waren steeds ruzies tusschen dezen verloofde en haar ouders. Ze zou over deze verbroken verloving veel verdriet hebben gehad. Patiënte deelt verder mee, dat ze altijd last heeft gehad van zenuwzwakte en bloedarmoede. Op vijftientwintigjarigen leeftijd is ze getrouwd met een twee jaar jongeren man. Na de eerste bevalling leed ze aan een nieraandoening. Hiervoor werd ze in een ziekenhuis behandeld, ze zag in dezen tijd haar overleden moeder vaak aan haar bed staan. Ook had ze dan vaak het gevoel door de kamer te zweven, ze

werd dan herhaaldelijk door geesten of intelligenties opgenomen. In 1914 werd ze voor 't eerst in een psychiatrische kliniek gebracht, ze was overspannen na moeilijkheden met haar echtgenoot. Deze was overigens een goede man maar zou een geslachtsziekte hebben opgelopen, patiënte piekerde hier erg over. Ze heeft een half jaar in de kliniek doorgebracht. Soms was ze enkele dagen geheel bewusteloos, wist dan naderhand niet wat er met haar gebeurd was.

In de ziektegeschiedenis vinden we de volgende gegevens vermeld. Patiënte werd opgenomen omdat ze op de trap in elkaar was gezakt. Ze was den laatsten tijd prikkelbaar en zenuwachtig, liep slecht, klaagde over pijnen in de kuit en heftige hoofdpijn. Af en toe was ze verward, alles spookte bij haar door elkaar. Voor deze verwarde perioden bestond volledige amnesie. Ze liep slecht, had een dronkemansgang. Ziet soms gezichten en allerlei rare dingen. Ook zou ze met haar overleden moeder gesproken hebben; de man dacht dat ze zelf weet, dat het gezichtsbedrog is. De nacht van opname dronk ze een fleschje met een zenuwdrank bijna geheel leeg. Ze tobde al lang over haar dochtertje, dat in een t.b.c.-sanatorium werd verpleegd. Haar man zou, zooals gezegd, luetisch zijn geïnfecteerd. Tengevolge van haar zwakte en pijn in de knieën meent ze dat ze ook een geslachtsziekte heeft. Bij onderzoek Hb 68 %, reactie v. Wassermann negatief. Patiënte maakte het verder in de kliniek goed. Had af en toe nog huilbuien, droomde veel, knarste soms met de tanden. Diagnose: depressie.

Enkele maanden na het ontslag werd patiënte weer niet goed, deed erg wild, sloeg een vreemde taal uit, vloekte hevig. Voor deze aanvalsgewijs optredende verwardheid bestond amnesie, 't speeksel liep haar uit den mond, ze was dan ook vaak heelemaal stijf. Ze is toen weer opgenomen in een psychiatrische kliniek, waar ze na tien dagen weer bijkwam. In de ziektegeschiedenis vinden we het volgende vermeld: Thuis ging het na het ontslag eerst goed. Ze werd echter geplaagd door de burens en kreeg dan hevige woede-aanvallen, waarbij ze raasde en schold. Ze is veertien dagen voor opname verhuisd, heeft zelf daarbij erg meegeholpen. Ze kreeg daarna weer een aanval van woede, tengevolge waarvan ze een half uur bewusteloos was. Ze knarste met de tanden, lag met gebalde vuisten. Ze trok niet met armen en beenen, geen tongbeet, geen incontinentie. De laatste nachten sliep ze bijna niet, ze was zeer onrustig, praatte in zichzelf, schreeuwde soms. Praatte veel over haar vader en moeder, die sinds lang dood zijn.

Wat de familie betreft: Een achterneef is zenuwziek, een zuster is eveneens zeer nerveus. Patiënte dacht verder dat haar geheele gezin lues heeft, zij zelf, haar zoontje ook, want die spreekt steeds vuile en liederlijke taal. Dit alles is de schuld van den vader, die vóór het huwelijk kennelijk al ziek was. Ze werd verder geplaagd door de bureu. Patiënte kijkt wat suf en verdwaasd uit de oogen. Ook jammerde ze vaak, sloeg soms met het hoofd tegen den rand van het bed, nam vaak de raarste houdingen aan. Hing een paar maal met het bovenlichaam uit het bed, wierp het dek van zich af en riep dan op kinderachtigen toon de zuster om haar toe te dekken. Soms kwam ze ook uit bed, hield zich overal aan vast en liep als een dronkeman. Sloeg met de vuisten op de tafel of liet zich plotseling vallen. Patiënte werd tegen advies ontslagen.

Naar patiënte thans mededeelt kreeg ze na haar ontslag vaak het gevoel een ander te zijn, ze begreep het zelf niet, werd als 't ware door anderen bezeten, viel dan vaak op straat neer, liep dan half slapend als in trance door het huis; in deze toestanden zou ze altijd heel mooi kunnen zingen en dansen. Daar tusschen door had ze dan opwindings toestanden. In totaal is ze viermaal opgenomen geweest.

Wat haar derde opname in 1926 betreft vinden we in de ziekte-geschiedenis de volgende gegevens: Enkele malen had patiënte een toeval gehad. Was af en toe overspannen, waarbij ze vechtlustig was en om zich heen sloeg. Ook waren er perioden van onrust, slecht slapen, huilbuien. Ze is nu zes maanden zwanger. Tijdens de opname had ze paranoïde ideeën, ze denkt dat er in de huishouding iemand is, die het met haar man houdt. Ze werd driftig toen ze op haar verjaardag ook bloemen van de huisverzorgster kreeg, gooide alles om zich heen op den grond, riep dan: „Nu kan ik het niet langer verdragen”, hilde veel — Diagnose: Depressie.

Vierde opname. 1930. Na het overlijden van haar zoontje, enkele maanden vóór haar opname, begon patiënte te prakkizeeren, sliep slecht, begon slecht te loopen, net alsof ze dronken was, kon plotseling zeer wild worden. Sprak op 't laatst slecht, gebroken, alsof ze een dikke tong had. Wilde naar het kerkhof van haar zoontje. Werde vanwege haar slechte loopen ondersteund. Lag vaak met gebroken oogen de omgeving aan te kijken, gaf dan geen antwoord op gestelde vragen. Ging na het overlijden van haar zoontje iederen dag het kerkhof bezoeken.

Bij opname was ze suf, er was moeilijk contact met haar te krijgen.

Somnolentie, was verward in haar spreken, had het steeds over haar zontje, deed alsof ze hem omarmde, hield lange dialogen met het overleden jongetje. Sprak op een zeer kinderlijken toon. Meende in den hemel bij haar kind te zijn. Diagnose: Hysterische schemer-toestand.

Patiënte deelt verder mee dat ze sinds vijf jaar lid is van een spiritistische vereeniging. Ze had het gevoel alsof ze er heen gedreven werd. Ze heeft de laatste jaren veel moeilijkheden doorgemaakt, zoo is haar man vermoord geworden, een schoonzoon is in den oorlog gesneuveld, maar dank zij de geesten heeft zij dit alles goed kunnen doorstaan. Zij heeft thans geen doktershulp meer noodig. Geregeld bezoekt ze spiritistische bijeenkomsten, eerst was ze lid van „Harmonia”, ze hield vooral van de mooie wijdingen, schrijft ook zelf gedichten die haar ingegeven worden door intelligenties. Patiënte beschouwt het Heelal als God. Ze vindt de natuur schitterend. Vooral 's nachts temidden van de schitterende sterren voelt ze zich gelukkig. Ook is ze gelukkig als ze weer een mooi bewijs krijgt van het bestaan van intelligenties. Van een bijeenkomst vliegt ze dan als op vleugelen naar huis, vooral als er gesproken werd over iets moois en schoons. De jaren bij „Harmonia” waren volgens patiënte de mooiste en schoonste van haar leven. Ze heeft bij het spiritisme echter ook veel humbug meegemaakt. Zelf is ze in hooge mate mediamiek, heeft steeds wegrakingen, waarbij ze door intelligenties in beslag genomen wordt. Er gaan daarbij schokken door haar geheele lichaam. Ze praat ook terwijl ze in trance is, maar herinnert zich hiervan naderhand niets meer. Soms krijgt ze heele gebeden door, die ze op moet zeggen. Vooral het mooie bidden vindt ze prachtig. Thuis heeft ze nog steeds een Christusfiguur met bloemen en een lichtje. Materialisaties neemt ze gemakkelijk waar. Patiënte is thans al enkele jaren lid van den kring, welke ik onderzocht. Gedurende verscheidene séances heb ik haar van nabij kunnen observeeren. Het is hier niet moeilijk uit de anamnese tot een hysterische ontwikkeling te besluiten. En eigenlijk is er steeds sprake geweest van een hysterischen psychotischen toestand wanneer patiënte opgenomen werd. In haar karakter vinden we een uitgesproken egocentriciteit met kwetsbaarheid en neiging tot paranoïde reacties. In haar verhalen maakt ze een overdreven, theatrale indruk, het geheel doet onecht aan. Deze onechtheid treedt ook zeer sterk tijdens de séances op. Er gaat geen séance voorbij of patiënte geraakt wel één of tweemaal in trance, de trancetoestanden

worden aangekondigd door grootere en kleinere schokken in de extremeiten. Ook gaat soms een diep zuchten vooraf als bewijs dat een geest zich van het medium meester maakt. Bij het aan de echte séance voorafgaande gezang neemt ze een zeer actief aandeel en ze overstemt hierbij alle anderen. Dat wat de geesten door middel van haar kenbaar maken staat op een zeer laag peil, het overtreft in geen enkel opzicht het zeer banale, nooit wordt er iets meegedeeld wat de geestelijke qualiteiten van het medium zelf ook maar iets te boven zou gaan.

Toch heeft ze in den kring een zeker gezag en verschillende leden van den kring zijn door haar invloed toegetreden. Opmerkelijk is dat zij in haar houding ten opzichte van andere mediums schijnbaar geloovig is en ook de geestesproducten via andere mediums tot ons gekomen accepteert. Dit is echter grootendeels pose en achter den rug van de mediums om doet ze alle mogelijke moeite hen verdacht te maken en te disqualificeeren. Bij de anderen berust alles voor een groot gedeelte op autosuggestie, maar bij haar is alles echt. Dit medium beleeft heel weinig de autoriteit van de anderen. Ze is ook in zeer geringe mate suggestibel, slechts in zooverre het aangebodene voor haar eigen macht beteekenis heeft. We zouden het zoo kunnen zeggen. In het spiritisme beleeft dit medium slechts haar eigen macht en hiermede gaat gepaard een zeer sterke autosuggestibiliteit. Ik kreeg zeer sterk de overtuiging dat het bedrog, door haar gepleegd, niet opzettelijk was, het verliep geheel langs onbewuste mechanismen. In haar sterke autosuggestibiliteit krijgt het aanvankelijk onechte op den duur een meer echt karakter.

Thans wil ik de levensgeschiedenis meedeelen van het hoofdmedium van den kring.

Patiënte is vijfendertig jaar, heeft een dochttertje van elf jaar, het beroep van haar man is monteur. De eerste maal had ze een wegraking toen ze elf jaar was. Het merkwaardige is dat ook haar dochttertje op dezen leeftijd voor 't eerst een uittreding heeft gehad er kwam een geleerde door die het had over een hersenproces (tumor). Als kind was patiënte reeds abnormaal en vreemd. Tegenover een onderwijzer zou ze erg aanhalig zijn geweest, zei steeds tegen hem: „Ik wilde, dat ik U helpen kon”. Ze had nooit speciale vriendinnen. Met nadruk wijst ze er op, dat ze altijd goed met mannen kon opschieten. Na de Lagere School, waar ze niet doubleerde, liep ze nog de driejarige H.B.S. door. Sinds haar elfde jaar heeft ze af en toe last van wegrakingen, waarbij

ze even bewusteloos was. Ze vertoonde daarbij geen tongbeet of incontinentie. Bij 't omhoogkijken werd ze ook vaak duizelig. Verder is ze altijd al zenuwachtig en angstig geweest. In het huwelijk had ze 's nachts gilbuien, ze zag dan iemand staan en reageerde hierop met angst. Zei dan b.v. tegen haar man: „Stuur dien persoon weg”.

Op zeventienjarigen leeftijd was ze zeer nerveus, prikkelbaar, leed veel aan huilbuien. Patiënte zegt zelf dat ze iets van het leven verlangde, wat het toch niet kon geven. Dit maakte haar depressief. Ze is in dien tijd tweemaal onder behandeling geweest van een zenuwarts. Deze zei steeds dat ze niet ziek was. Den laatsten tijd heeft ze 's morgens om vier uur een onrustig en zwak gevoel over zich, dat beteekent dat er dien dag iets bijzonders zal gebeuren. Sinds tien jaar voelt ze zich lichamelijk en geestelijk achteruitgaan, het geheugen wordt ook minder, ze vergeet b.v. spoedig namen. Soms is het tijdsgevoel heelmaal verdwenen. Ze heeft heel sterk het verschijnsel van teleplastie. Na een materialisatie is ze weleens gewogen en bleek dan in gewicht afgenomen te zijn. Nadat patiënte de driejarige H.B.S. had afgeloopen, werkte ze in de kinderverzorging, daarna in de kraamverzorging. Ze heeft ook langen tijd in een doorgangshuis gewerkt. Patiënte heeft een broer die zes jaar jonger is, ze kan goed met hem opschieten. Het beroep van den vader is bedrijfschef. Haar man is veel ouder dan zij. Het huwelijk is slechts vriendschappelijk, ze heeft altijd in sexueel opzicht een tekort in haar leven gehad. Op zestienjarigen leeftijd werkte zij al in spiritistische kringen. Werd door vrienden en kennissen meegenomen naar lezingen.

Patiënte wijst er wel zeer nadrukkelijk op dat ze geen schaamtegevoel heeft. Ze spreekt ook over haar sexuele leven met opvallend weinig terughouding. Zoo heeft ze gedurende twaalf jaar een sexuele verhouding gehad met een medicus; deze zou een jaar geleden vertrokken zijn naar het buitenland. Dit verhaal maakte echter den indruk gephantaseerd te zijn. Met haar eigen man heeft patiënte eens in de zooveel maanden sexueelen omgang. In haar huwelijk liggen vele conflictssituaties, ze kan het moeilijk met haar man vinden, ze houdt er niet van plat te praten of met iemand om te gaan die ruw is. In haar spiritistische werk wordt ze echter opgezweept tot een hooger niveau, ze geeft zich volledig aan het werk over. Patiënte doet dan allerlei verhalen over voorspellingen die uitgekomen zouden zijn. Zegt daar naast zeer sceptisch tegenover haar eigen belevingen te staan. Voort-

durend herhaalt ze dat ze er niet zeker van is of haar onderbewustzijn hier een rol speelt of dat de verschijnselen echt zijn. Al meerdere malen zouden artsen geprobeerd hebben haar te hypnotiseeren, hetgeen echter steeds mislukt is. Bij haar wegrakingen heeft ze steeds het gevoel alsof ze kringen onder de oogen krijgt.

Patiënte is altijd heel erg aan haar vader gebonden geweest. De eerste maal dat ik haar ontmoette deelde ze me mede, dat de laatste avond zoo buitengewoon geslaagd was geweest. De geest van een groote verloskundige was doorgekomen zich noemend Paulus de Windt. Deze noemde zijn naam, vertelde van Joodsche afkomst te zijn en zou een boek hebben geschreven waarvan de titel ongeveer was: „Het hoofd in de knel”. Honderdzig jaar had hij z.g. in het duister geleefd en was nu erg enthousiast over de tegenwoordige verloskundige resultaten. Daar ik te kennen gaf dat de naam Paulus de Windt voor mij niets-zeggend was, kwam tijdens een volgende séance Paulus de Windt weer door en deelde mee dat het Geneeskundig Tijdschrift of iets dergelijks van Juni 1943 hiervoor nageslagen moest worden want „dan zult U de oplossing vinden”. Voor de meeste kringleden was het zeer frappant dat inderdaad in dat tijdschrift voor geneeskunde een biographie van Paulus de Windt stond. Het was volgens de aanwezigen „een mooi bewijs”. Een week later bleek het medium zelf echter in het bezit te zijn van dit tijdschrift.

Zoo zou ik ettelijke voorbeelden aan kunnen halen waarin hier bewust, maar waarschijnlijk meer onbewust bedrog werd gepleegd. Steeds woonde ik hier slechts z.g. donkere séances bij omdat materialisaties hier beter zichtbaar waren, in de lichte séances worden materialisaties slechts zichtbaar voor meer ingewijden. Ook tijdens deze séances was een religieuze voorbereiding noodig en werd gebruik gemaakt van religieuze symbolen. Zoo hing aan de lamp een met phosphor bestreken en daardoor verlicht kruis. Op de tafel stond een trechtervormige megaphoon die op dezelfde wijze verlicht was. Verschillende leden van den kring gingen om beurten in trance.

Over 't algemeen waren er drie mediums, de beide bovengenoemde en een derde welke ik hierna zal beschrijven. Overleden echtgenooten of andere familieleden van overledenen kwamen door en de meest banale adviezen werden gegeven en als hoogere wijsheid geaccepteerd. Alle pogingen om in mijn familierelaties door te dringen strandden. Af en toe bewoog de tafel, echter steeds op dezelfde wijze, bij het naar

boven gaan van het bovenbeschreven medium af, de beweging werd kennelijk door haar zelf veroorzaakt. Op een gegeven moment toen de tafel omhoogging en de verlichte megaphoon zich weer naar boven bewoog, werd algemeen geroepen: „Daar gaat de megaphoon”. Toen ik zelf met behulp van mijn beenen de tafel in beweging bracht, werd door bovenstaand medium, dat het monopolie van het tafelbewegen daar had, geroepen: „Wie schopt daar tegen de tafel?”, waaruit blijkt, dat ze het nu niet zelf deed. Merkwaardig was de reactie van de aanwezigen, die allen antwoordden: „dat doen natuurlijk de intelligenties”. Ook naderhand als de megaphoon zich inderdaad van de tafel bewoog, kwam deze nooit buiten de armslengte van het medium. Meerdere malen constateerde ik den arm van het medium welke de megaphoon vasthield en eens greep ik dezen arm vast, waarna de megaphoon met een klap naar beneden viel. Als oorzaak hiervan werd opgegeven het verbreken van den kring.

Ook hier werd, evenals bij de eerste groep, een zekere religieuze voorbereiding gemaakt. Religieuze liederen werden gezongen, ook werd er door een van de mediums gebeden, enz.

Het bovenbeschreven hoofdmedium opende in de meeste gevallen den kring. Meestal heel in 't begin zag ze al enkele intelligenties staan, welke ze nauwkeurig beschreef. Na eenigen tijd werd dan een zacht steunend zuchten gehoord en een herhaald geluid alsof er met de vingers geknipt werd. Dit was dan het teeken dat de intelligentie doorkwam. Nu was er de gelegenheid deze intelligentie vragen te stellen. In de geheele serie séances die ik bijwoonde is geen enkel antwoord doorgekomen dat ook maar iets hooger stond dan met het intelligentiepeil van het medium correspondeerde. Alle antwoorden lagen in de banale, vaak ontwijkende sfeer. Ik wil hier echter verder niet op ingaan. Merkwaardig was ook dat dit medium mij enkele malen in het oor fluisterde: „Dat is nu suggestie”, of „Dat is nu het onderbewustzijn”, wanneer een ander medium er in slaagde zich door een mooie intelligentie te laten overmeesteren. Het is hier voor den psychiater ook weer zeer eenvoudig de diagnose hysterie te stellen, ook hier een onechtheid, theatraliteit, infantiele reacties; door het geheel speelden duidelijk erotische momenten heen. Ook hier steeds een beleven van eigen autoriteit gepaard gaande met een zeer verhoogde autosuggestibiliteit.

Opvallend was ook hier dat de confrontatie met rationalistisch ingestelden voert tot een uitbreiding van dit primitieve systeem. Door het tamelijk intelligente medium wordt rationeele critiek niet geaccepteerd, ondanks het feit dat ze voortdurend verzekert,, dat ze niet zeker is van de echtheid van de belevingen. Steeds probeert ze een brug te slaan tusschen het rationalisme en haar geloofswereld, waardoor nieuwe hypothesen aan de oude worden toegevoegd en het geheele systeem dikwijls nog wankeler maken.

Thans, na de bespreking van deze twee mediums, waarbij we dus in beide gevallen de diagnose Hysterie stelden, wil ik overgaan tot het beschrijven van een derde medium, dat in bovenstaanden kring een meer secundaire rol speelde, grootendeels door het feit dat haar intellect minder sterk ontwikkeld was, hoewel ze dit relatief tekort probeerde te compenseeren in de frequentie van haar trancetoestanden. Deze patiënte is een vrouw van éenenveertig jaar, gehuwd, het beroep van haar vader is rijwielhersteller. Ze is geboren te Amsterdam, heeft een broer welke jonger is. De ouders zijn Protestant. Patiënte heeft een deel van haar jeugd in Duitschland doorgebracht. Op twaalfjarigen leeftijd is ze weer naar Nederland gekomen. Uit haar jeugd herinnert ze zich nog dat ze altijd gilte als ze onder donkere boomen door moest loopen, ze had altijd het idee dat de boomen op haar afkwamen. Nu is ze nog wat angstig in het donker. In het schemerdonker ziet ze allemaal schimmen. Geen pavor nocturnus gehad. Haar broer kon moeilijk leeren; deze is twaalf jaar geleden verdronken. Deze broer deed aan hypnotiseeren. Hij is zeventien dagen vermist geweest voordat het lijk werd gevonden. Voor den dood van haar broer bezocht patiënte met haar zoontje de polikliniek van de Valeriuskliniek. Haar broer leverde hier critiek op en tengevolge hiervan ontstonden er allerlei moeilijkheden met dezen. Na het overlijden van den broer maakte de jongen het direct veel beter, haar zoon maakt het nog steeds uitstekend en is werkzaam op een natuurkundig laboratorium. Hij maakt nu vaak sommen boven zijn kracht en kan het werk op het laboratorium aan, eigenlijk tot ieders verrassing. Patiënte denkt dat de geest van haar broer hem behulpzaam is. Direct na den dood van haar broer is patiënte lid van Harmonia geworden. Haar zoon voelde eerst veel voor het spiritistisch werk en ging wel eens mee naar Harmonia. Haar oudste zoon stond meer

critisch tegenover alles, maar wordt, nu terwijl hij in Berlijn werkzaam is, al anders.

Na den dood van haar schoonmoeder zag patiënte een witte verschijning. Drie maanden voordat deze eens uit bed viel en haar pols brak had patiënte het reeds door middel van een visionaire beleving kunnen voorspellen. Na den dood van bovengenoemden broer zijn de verschijningen pas ontstaan. Patiënte heeft sindsdien verschillende psychometristen bezocht. In Harmonia heeft ze verschillende helderziende waarnemingen meegemaakt; de hierop gegronde voorspellingen kwamen allen uit. Patiënte is geleidelijk zelf medium geworden. Aanvankelijk leed ze aan hevige hoestbuien, als uiting van geesteswerkzaamheid. Nu sinds twee jaar heeft patiënte trances, waarbij ze schokken krijgt door het geheele lichaam. Er bestaat een amnesie voor de doorgekomen intelligenties, echter niet volledig, want patiënte kan nog allerlei omtrent deze geesten meedeelen. Ze heeft ook een tijdlang halve trances geproduceerd, ze hoorde dan nog van alles. De stemmen van de geesten deelden haar dan allerlei dingen mee omtrent haar zoon. Soms wordt ze gedwongen tot schrijven (psychographie). Ook geven levenden allerlei boodschappen aan haar door (telepathie). Korten tijd geleden kreeg ze nog een trancetoestand op een begraafplaats waar haar tante ter aarde werd besteld. Zonder dat ze het wist liep ze steeds te prevelen. Toen de kist in het graf neerdaalde zagen omstanders een groot licht opgaan in den vorm van een zon. Ook tijdens de begrafenis van een oom geraakte ze in trance, ze moest toen steeds maar gebeden uitspreken. Later had ze er een hekel aan om een kerkhof te bezoeken, omdat ze zoo'n sterke aantrekkingskracht uitoefent op geesten van overledenen. Bad voor een bezoek aan een kerkhof steeds om kracht.

Bij andere menschen ziet ze steeds bepaalde geestelijke personen staan. De gedaanten zijn meestal vaag, waarbij gezichten een anderen vorm kunnen aannemen. Ze voelt zich in den spiritistischen kring steeds vooruitgaan en zich ontwikkelen.

Patiënte heeft een stillen, goeden man. Ze heeft echter veel spijt gehad van haar huwelijk dat op negentienjarigen leeftijd reeds gesloten werd. Er bestond een sexuele disharmonie tusschen patiënte en haar man. Ze is ook teleurgesteld dat ze geen dochter heeft gekregen. Twaalf jaar geleden heeft ze nog een tijdlang een buiten-

echtelijke verhouding gehad. Wat de familiäre belasting betreft: een zoon werd als kind op een psychiatrische polikliniek behandeld wegens pseudodebilitas. Had terwijl hij in de eerste klas van de Lagere School zat last van wegrakingen en was erg stil en gesloten. Later ging het volgens gegevens uit het polikliniek-boek veel beter.

Een broer van de moeder, werd een tijdlang in de kliniek verpleegd wegens chronisch alcoholisme.

Tijdens de door mij bijgewoonde séances was ik in de gelegenheid vele trancetoestanden van het medium te observeeren, vooral omdat ze wat ze tekortschoot in kwaliteit, ruimschoots probeerde te compenseeren in de quantiteit harer trances. Haar trancetoestanden begonnen met een luidruchtig gezucht en gesnuif, wat overging in klonische trekkingen in armen en beenen. Er trad geen tongbeet of incontinentie bij op. Vaak traden er ook al initiale krampen op. Bij dit medium was de inhoud van de mededeelingen der doorgekomen intelligenties wel zeer banaal en simplistisch. Zeer primitieve wenschbelevingen kwamen steeds zeer sterk en onverhuld naar voren; vaak kwam haar moeder door en steeds manifesteerde deze zich op dezelfde wijze, ze bezigde dezelfde uitdrukkingen en gezegden. Ook bij dit medium kunnen we klinisch-psychiatrisch slechts de diagnose hysterie stellen en ook hier is een uitgesproken parallelisme tusschen het eigen machtsbeleven en de zoozeer op den voorgrond tredende autosuggestibiliteit. Psychiatrisch biedt patiënte ons het beeld der hysterie wel in een zeer weinig gecompliceerden en doorzichtigen vorm. In haar geheele gedrag is ze onecht, pathetisch-theatraal, ze komt ook opvallend graag bij den onderzoeker om over haar trancetoestanden te vertellen, een houding welke ze trouwens deelt met de beide andere mediums.

Een niet met mediamieke krachten begaafd medelid van den kring is een pyknische dame van één-en-dertig jaar. Haar vader was bij de marine, wordt nu al reeds vijf-en-twintig jaar verpleegd te Castricum (thans te Medemblik) wegens schizofrenie. De oudste broer van patiënte werd drie maanden in een zenuwkliniek verpleegd en van daar overgeplaatst naar een inrichting. Deze heeft vroeger veel aan het spiritisme gedaan, bezat sterke mediamieke qualiteiten. Den laatsten tijd organiseert hij nog sporadisch séances.

Patiënte heeft langeren tijd met dezen broer samengewoond. Hij was zeer prikkelbaar, kwetsbaar en opvliegend.

Deze broer is bovendien getrouwd met een vrouw, welke geheel in het spiritisme opgaat. Patiënte heeft een prettige, onbezorgde jeugd gehad. Ze bezocht de Lagere School en de M.U.L.O. en doubleerde niet. Daarna ging ze in de babyverzorging, ze wilde nl. gaarne verpleegster worden; ze kreeg echter kennis met een kapper, waarmede ze op twintigjarigen leeftijd een gedwongen huwelijk aanging. Gedurende twee jaar was ze met dezen man verloofd geweest. Er bestonden echter allerlei sexuele conflicten. Haar man was op dit punt zeer veeleischend. Na het huwelijk verwaarloosde hij haar echter, hij kwam nooit op tijd thuis, enz. Reeds na één jaar is patiënte gescheiden. Ze heeft thans een zoon van tien jaar.

De moeder van patiënte is eveneens een overtuigd spiritiste met mediamieke gaven, ze deed ook aan psychographie. Haar séances werden altijd erg druk bezocht. Als meisje was patiënte steeds hierbij tegenwoordig. Haar moeder is vooral na den dood van haar oudsten zoon tot het spiritisme bekeerd. Deze overleden zoon kwam ook regelmatig door. De moeder zou erg ontwikkeld zijn geweest en schreef als psychographe steeds zeer hoog gestemde dingen. Patiënte zelf heeft op advies en onder leiding van de moeder ook aan psychographie gedaan. Het begon bij haar dan met een pijngevoel in de arm, daarna begon ze te schrijven. Ze heeft echter weinig vertrouwen in zich zelf. Ze wist van te voren eigenlijk al, wat er op het papier zou komen te staan. Patiënte zegt zeer aan haar moeder gebonden te zijn. Met het hoofdmedium van dezen kring is ze al sinds jaren bevriend. Ze kunnen het uitstekend met elkaar vinden. Patiënte heeft een diep respect voor haar en gelooft alles wat deze vriendin zegt. Zeven jaar geleden heeft patiënte last gekregen van galsteen en anderhalf jaar geleden is ze hiervoor geopereerd, nadien gaat het haar veel beter. Echter heeft ze af en toe nog wat pijn in de zij met koorts. Verder heeft ze na haar bevalling een cervicitis gekregen, waarvan patiënte nog niet geheel is genezen.

Vijf jaar na het uitspreken van de scheiding heeft ze voor 't eerst weer sexueelen omgang gehad. Den laatsten tijd echter heeft ze weer regelmatig sexueel contact. Patiënte kan gerekend worden tot het hypomane euphore type, steeds is ze opgewekt en ziet het

leven van den zonnigen kant, ze heeft vertrouwen, is trouw en aanhankelijk. Ze vertoont geen enkel kenmerk van de hysterie. Patiënte staat hier zeer sterk onder den suggestieven invloed van het hoofdmedium, waarmee ze tevens zeer bevriend is. Haar sympathie voor het spiritisme dateert eigenlijk uit haar jeugd, waar ze bij de séances, door haar moeder georganiseerd, in sterke mate de verwondering heeft gekend.

Een verder lid van den kring is een meisje van achttien jaar. Haar vader is van beroep timmerman. Patiënte heeft vier broers en vier zusters. In de familie komen verder geen zenuwzieken voor. Sinds haar derde jaar heeft ze wegrakingen. Hiervoor is ze reeds opgenomen geweest in een kinderziekenhuis. Ze heeft de wegrakingen echter nog steeds met ongeregelde tusschenpoozen. Patiënte is hierbij geheel bewusteloos, slaat met armen en beenen, en bijt tijdens deze insulten herhaaldelijk op de tong. Ook is ze vaak incontinent. Patiënte wordt nu in den spiritistischen kring steeds geholpen door den geest van een overleden geestelijke zuster, welke regelmatig via het hoofdmedium doorkomt. Het medium buigt zich dan over haar heen en maakt bezwerende gebaren. Het gevolg hiervan zou zijn, dat de insulten minder frequent optreden. De laatste weken komt de geestelijke zuster om onbekende redenen echter niet meer door en het gevolg hiervan is dat patiënte nu weer regelmatig toevallen heeft. Ze heeft ook veel last van absences. Ze is gedurende eenigen tijd in behandeling geweest van een zenuwarts, waar ze poeders kreeg, welke evenwel niet hielpen. Patiënte is lid geworden van deze spiritistische groep door middel van een ander lid. Patiënte zag er den eersten keer erg tegen op naar den kring toe te gaan maar voelde zich toch ook tot het milieu aangetrokken. Nooit is er een geest door patiënte doorgekomen, hoewel ze er steeds op wacht. Gaarne zal ze zich openstellen voor de onrustige intelligenties. Op de Lagere School heeft patiënte tweemaal gedoubleerd.

Bij somatisch onderzoek vinden we een forsche glandula thyreoidea. Verder geen afwijkingen. Neurologisch ook geen afwijkingen. De diagnose werd hier gesteld op debiele epilepsie. We vinden hier in den kring dus wel een zeer primitieve interpretatie van de epilepsie. Patiënte is ook een zeer geloovig medelid van den kring. Ze gelooft onvoorwaardelijk dat haar wel of wee afhangt van de bemoeiingen van de intelligente geestelijke zuster.

De moeder van patiënte, een vrouw van vierenvijftig jaar, is eveneens een trouw lid van den kring. Ze heeft al jarenlang maagklachten en is vooral den laatsten tijd sterk vermagerd. Sinds een jaar is ze lid van de groep. Ze is door middel van een ander lid er bij gekomen. Deze vrouw vindt het werk erg mooi, maar wordt in den kring niet beter wat betreft haar maagklachten. Haar echtgenoot wil van het werk niets weten en ook haar andere zoons en dochters noemen het werk „poppekast”. De moeder en dochter waren zeer aan elkander gebonden. Het debiele epileptische meisje werd thuis altijd erg door de moeder verwend.

Een apart type in deze spiritistische groep is een plus minus vijfenveertigjarige boekhouder, die de spiritistische litteratuur zeer goed beheerscht. Zijn opvatting is, dat alle religies ontstaan zijn uit het occulte. Theosophie en de Christian Science zijn uit het occultisme ontstaan. Hij is altijd vrijdenker geweest en moet vooral niets van het autoritaire hebben. Gelooven op gezag kent hij niet. Zijn ouders waren oorspronkelijk Nederduitsch Hervormd, maar hun belangstelling voor de kerk ging niet verder dan het trouw voldoen van de jaarlijksche kerkelijke bijdrage. Hoewel zijn moeder niet spiritistisch was ingesteld, zag ze wel eens geesten. Patiënt wijt dit alles aan hallucinaties. Steeds heeft hij een intensieven strijd gevoerd tegen het organisme kerk en was een enthousiast lid van de Dageraad. Zoo was het mede zijn werk, dat de heilige Therese Neumann met haar stigmata in een belachelijk daglicht werd gesteld. Een mijnwerker Paul Diebel had nl. dezelfde gave en deze liet men overal in ons land optreden. Diebel was een atheïstische mijnwerker en uit zijn gaven vloeyde dus voort, dat de stigmata van Therese Neumann niet op een religieus wonder berustten. Naar aanleiding van deze door Diebel vertoonde verschijnselen is hij het tijdschrift voor parapsychologie gaan lezen om deze problemen nader te onderzoeken. Ook liep hij cursussen van dr. Tenhaeff. Zijn monistische levensopvatting, waaraan het probleem van de wilsvrijheid gekoppeld zat, kreeg toen, zooals hij het zelf uitdrukt, een filosofischen schok. Nadien bezocht hij allerlei openbare séances. Hij is thans zoo ver, dat hij aan een voortbestaan na den dood gelooft.

Op zestienjarigen leeftijd heeft patiënt zijn rechterhand ernstig gekwetst in een drukkersmachine, waarvan allerlei defecten zijn

overgebleven. Dit ongeluk bracht hem direct in een religieus conflict. Acht weken lag hij in het ziekenhuis in een verbitterde stemming. Wegens ongeschiktheid voor het drukkerswerk werd hij boekhouder. Onderzochte is nooit gehuwd geweest. Hij heeft een zeer gering ontwikkeld driftleven.

Tegenover het spiritisme staat hij zeer ambitendent. Over 't algemeen is hij geneigd de parapsychologische resultaten, zij het met zeer weinig kritiek, te aanvaarden. Anderzijds staat hij gedurende de séance zeer sterk onder invloed van het medium. In een gesprek met den onderzoeker dat vaak nog al kritisch is, wordt ook zijn kritisch vermogen sterker. Deze man is eenerzijds een rationalistisch ingesteld onderzoeker, anderzijds wordt hij gekenmerkt door een zeer naïef geloof in het medium. Zoo heeft hij via een medium het bericht doorgekregen dat menschen, aan wie zijn vader voor zijn overlijden geld had geleend, dat geld nog aan hem schuldig waren. Ondanks het feit dat deze leening ontkend wordt, zit onderzochte er sthenisch achteraan en wil deze zaak indien mogelijk zelfs voor de rechtbank laten beslissen. Er zou zoo een mooi bewijs voor de waarheid van het spiritisme geleverd kunnen worden. Anderzijds heeft hij, die zeer bereisd is en vele séances met beroemde Engelsche mediums heeft bijgewoond, nauwkeurig de door deze mediums doorgegeven voorspellingen betreffende het al of niet meedoen van Engeland aan een mogelijken oorlog genoteerd. Van geen van deze voorspellingen is ook maar een enkele uitgekomen.

We vinden in deze groep zoo een zeer heterogeen gezelschap. Opvallend is, en dit werd door de mediums ook openlijk toegegeven, dat Eros in den spiritistischen kring zoo'n groote rol speelt. Vooral tijdens de donkere séances worden er vaak minder oirbare handelingen gepleegd.

In de door mij onderzochte groep heb ik tevens enkele homoseksueelen ontmoet, waaronder zeer hooggeplaatste personages.

Ik wil hier eindigen met het weergeven van nog een levensgeschiedenis van een der leden van den kring. Het betreft hier een man van vijftig jaar die uit een erfelijk zwaar belast milieu komt. Zijn vader was een psychopaath, die voor den oorlog verschillende stakingen organiseerde, potator was en reeds na enkele jaren van zijn vrouw scheidde wegens overspel. Zijn eenige zuster

is achterlijk. De vader van de moeder was tevens een potator. Zijn moeder ontwikkelde supranormale krachten. Een tante (zuster van de moeder) eveneens. Verder was ook een oudtante mediamiek, ze was tevens heilmagnetiseuse. Patiënt had finantieel gezien een onbezorgde jeugd. Zijn moeder hertrouwde en patiënt werd verder opgevoed door zijn moeder en stiefvader. Uit zijn jeugdjaren herinnert hij zich weinig bijzonderheden meer. Hij was betrekkelijk vroeg rijp, onaneerde reeds in de zesde klas van de Lagere School. Hij was prikkelbaar, wat wantrouwend ingesteld, intrigeerde voortdurend tegen een juffrouw van de klas en het gaf hem veel genoegdoening, wanneer hij zoo een overwinning behaalde. In de eerste klas van de H.B.S. kwam hij in aanraking met een meisje dat een diepen indruk op hem maakte. Hij was nogal romantisch aangelegd en deze liefdesverhouding werd geheel in deze sfeer gehouden. Van sexueele handelingen was geen sprake; de verhouding bleef platonisch. Dit meisje keert thans nog steeds in zijn droomen terug. Vaak liggen ze in zijn droom naast elkaar, de zon schijnt op haar, de damp slaat van haar naakte lichaam. Beiden zweven dan later over de wereld enz.

Na de H.B.S.tijd is patiënt een jaar op de kunstnijverheidsschool geweest. Na verschillende beroepen te hebben gehad is hij een fabriek begonnen in houtwerk. Op eenentwintigjarigen leeftijd had hij een sexueele verhouding met een vrouw van eenendertig jaar. Thans is hij sinds een jaar gehuwd; dit huwelijk is niet harmonieus, de vrouw is vaak depressief en heeft aanvallen van benauwdheid. Onderzochte vindt dit een afwijking.

Merkwaardig is de zeer sterke binding aan de boven reeds genoemde oudtante; deze reisde veel in Afrika en in de Himalaya, waar ze medicijnmannen bestudeerde. Deze tante maakte een buitengewonen indruk op hem. Zelfs na haar dood op zeventigjarigen leeftijd bleef zij zijn beschermengel. Zoo heeft ze hem bijgestaan tijdens een uitputtingstoestand, waarin hij verkeerde, nadat door een ongeluk een polsslagader werd doorgesneden. Hij zat toen in de zesde klas van de Lagere School. De oudtante kwam hem onder deze moeilijke omstandigheden supranormale hulp bieden. Na dit ongeluk is ze pas voor hem geworden, wat ze thans nog is. Tijdens een visioen, dat hij na het sterke bloedverlies kreeg, zag hij de kamer plotseling rood worden; ze was als overtrokken door een

rood floers. Dwars in de kamer zag hij een groot rad, een kwart hiervan vulde het vertrek. Op dit rad waren menschen gebonden, welke hevige pijn leden, hetgeen uit hun verwrongen gezichten bleek. Steeds draaide het rad rond. Zijn moeder, die bij hem was, bemerkte echter niets. Op zij van het rad waren allemaal spookgestalten, daarbij zag hij strijkbouten, die als eenden op een water dreven. Hij beschouwt dit alles nog steeds als een helsch visioen en meent, dat de hel hem als zoodanig zichtbaar geopenbaard is geworden. Na dit visioen viel hij in slaap.

Den volgenden dag zag hij echter weer een visioen. Terwijl hij naar de zolder keek, ging deze omhoog en patiënt zag de blauwe lucht, de wolken gingen nl. uit elkaar. Nu komt zijn oudtante het vertrek binnen, zij aanschouwt het visioen eveneens. De hemel ging nu open. Voor zijn gevoel stijgt hij steeds omhoog en komt in een ander land, waar de menschen buitengewoon schoon en knap zijn. De heele wereld bestaat nu uit licht, de menschen ook. Ze dragen natuurlijk haar en de mannen laten hier hun baard groeien. Patiënt meent afgedaald te zijn tot het amoebenbestaan, waarbij hij gevoelig is geworden voor licht. Wanneer hij nog hooger stijgt, ziet hij plotseling in de verte een geweldige lichtbron. Hier begint de goddelijke inspiratie. Dit was zijn eerste kennismaking met God. Hij zag hier den primairen zin geopenbaard, welke de bron is van alle leven. Uit dit licht klinkt een stem die zegt: Wil je terug of wil je doorgaan? waarop hij antwoordt, ik wil terug en ik wil doorgaan. Hij gaat dan echter verder, springt over een afgrond, en dan ligt alle glans achter hem, hij ziet nu dat de wereld slechts schijn is. Als antwoord op zijn vraag „mag ik de waarheid zien?” antwoord een stem: Dat is God. Daarna is alles mistroostig, alsof hij naakt in een ijzige nevel zweeft, terwijl alles grauw en donker is. Hij komt dan in een hol, ondenkbaar groot, maar tegelijk onuitstaanbaar klein. Hij wist dat dit hol God was, maar begreep het niet. Ineens werd er een druk op hem uitgeoefend, waarna patiënt het bewustzijn verliest en weer op aarde terugkomt. Dit visioen wordt nog steeds zoo geïnterpreteerd, alsof hij zich God gedacht heeft. Dit alles heeft een diepen indruk op hem gemaakt.

Eenigen tijd na deze visionaire belevingen werd hij verliefd op het bovengenoemde meisje. Het kennen van God en het kennen van dit meisje liggen volgens hem op één lijn. Tijdens de oorlogs-

dagen heeft hij opnieuw visionaire begenadigingen meegemaakt van supranormalen aard. Zoo b.v. toen hij in vier dagen geen eten en drinken gehad had op den Grebbeberg. Hij beweert toen zijn eigen hond te hebben geslacht, teneinde hem op te eten. Langs supranormalen weg kreeg hij in deze moeilijke dagen kracht. 't Was alsof er een trechter op zijn hoofd zat, waarin levensenergie werd uitgesgoten, zoodat iedere lichaamscel als een rad begon te draaien op meer dan normale capaciteit. Hij was toen onkwetsbaar. Dit valt samen met een droom van zijn vader, dat zijn grootvader en overleden tante naast hem stonden. De tante had een gat in het hoofd en de grootvader één in zijn borst. Ze hadden nl. de kogels, die voor hem bestemd waren opgevangen. Patiënt beleeft verder vaak intens de schoonheid van de natuur. Zoo heeft hij enkele malen in extatischen toestand het paradijs op aarde gezien. Dit gaat gepaard met onnoemlijke geluksgevoelens.

Patiënt is een zeer infantiele blonde jongeman, waarbij we psychiatrisch de diagnose stellen op „degeneratieven toestand”. Ook in de plastiek van de symptomatische psychose komt de degeneratieve inslag zeer fraai naar voren. Hij is daarbij in hooge mate suggestibel en waait met alle winden mee. Tijdens een spiritistische séance is hij gefascineerd en een van de trouwste discipelen. In een gesprek met den onderzoeker echter is hij ook bereid diens meening te accepteren. Hij kent in hooge mate het autoriteitsgeloof, is spoedig geboeid en zeer gevoelig voor kosmische belevingen.

Resumeerende kunnen we in deze tweede groep het volgende vaststellen: Bij psychiatrisch onderzoek van een aantal mediums blijkt, dat er steeds een hysterische ontwikkeling bestaat. Ook in de psychiatrische dwarsdoorsnede vinden we alle kenmerken van de hysterie. De trances zijn in hoofdzaak hysterische depersonalisatietoestanden, welke soms tot een gespletenheid voeren met obsessiemotieven. De autosuggestibiliteit is hier maximaal ontwikkeld. Daarbij zijn bedrogsituaties zeer frequent. In deze tweede groep, waar meerdere mediums steeds naast elkaar optreden, vinden we een uitgesproken strijd om de hegemonie. De animistisch-spiritistisch-religieuze opvatting wordt hier geheel geannexeerd ter verhooging van de eigen autoriteit. Het geheel draagt daarbij in hooge mate een onecht karakter. Opvallend is ook hier, dat deze hysterici, gebruik makend van hun animistische geestenhypothese,

voor vele anderen inderdaad een sterke autoriteit bezitten. Ook hier vinden we een onvoorwaardelijk accepteren van alles wat door de mediums gepresenteerd wordt. Wat de structuur van de aanhangers betreft, blijkt hier een sterke affiniteit te bestaan tusschen het spiritisme eenerzijds en abnormale structuren anderzijds, hoewel ook velen tot de groepen behooren, die zeker binnen het normale vallen. Het echte geloof in het spiritisme is zeker niet identiek met abnormaliteit; we kunnen slechts in analogie zeggen, dat het primitiviteit beteekent, waarmee we overigens geen waardeoordeel uitspreken. Psychiatrisch gezien vinden we dus in onze groepen hysterici, die een bepaalde leer in hun aanhangers induceeren. Religieus-psychologisch gezien vinden we echter een animistisch gekleurde secte, waarvan de leden zeer heterogene structuren hebben. Hoe de verhouding tusschen de psychiatrische en de religieuze aspecten gezien moet worden, zal in de volgende hoofdstukken nader worden uiteengezet. De communicatieve verhouding tusschen subject en object zal hierbij in 't bijzonder onder de oogen worden gezien.

HOOFDSTUK III.

Suggestie en inductie.

We willen onze theoretische beschouwingen in dit hoofdstuk beginnen, met de suggestieproblemen in een overzichtsstudie nader onder de oogen te zien. De suggestie is tot nu toe wel een van de meest onbegrijpelijke psychologische phaenomenen geweest. Van alle verklarende hypothesen, die in den loop der jaren werden opgesteld is er geen, die volledige bevrediging biedt. Wanneer hier een poging zal worden aangewend, het vraagstuk langs vergelijkend-anthropologischen weg te benaderen, dan zal ook hier blijken, dat er in 't geheel geen psychologische oplossing wordt gegeven. Dit is ook geenszins de bedoeling. Wel zal er echter meer inzicht zijn ontstaan in den samenhang tusschen psychologische en oorspronkelijk communicatieve phaenomenen, hetgeen vooral zijn beteekenis heeft en zijn terugslag vindt in de vraagstelling: Wat is nu eigenlijk het verschil tusschen datgene, wat in de historische ontwikkeling het karakter heeft aangenomen van religieuze groep, al of niet verward tot secte, al of niet gesaeculariseerd, en datgene, wat onder invloed der specifiek psychologische ontwikkeling zich heeft afgegrensd als inductie.

We zullen hier beginnen met de psychologische aspecten der inductie te benaderen en willen hier voorop stellen, dat een afgrenzing van de begrippen suggestie en inductie zeer willekeurig is en in 't geheel geen recht van bestaan heeft. Ze zijn beide symbool van hetzelfde gebeuren, dat zich afspeelt in zeer specifiek tusschenmenselijke verhoudingen, in de gemeenschap. In de verschillende in de litteratuur voorkomende definities betreffende de inductie blijkt steeds weer het irrationeele karakter hiervan. JASPERS spreekt over de suggestie als volgt: De inhoud van deze psychische phaenomenen is begrijpelijk, maar ze is niet te verstaan uit het wezen van de betreffende persoonlijkheid of uit rationeele of andere toereikende motieven, maar uit een bijzondere inwerking van de ziel, welke vanuit andere menschen op haast dwingende wijze plaats vindt, zonder dat algemeen begrijpelijke beweegredenen medewerken. JASPERS grenst dan van de oordeelssuggestie de

„Nachahmung” af. Deze afgrenzing is echter veel te scherp, daar er zeker verband bestaat tusschen het phaenomeen der nabootsing en de suggestie. De nabootsing, zooals wij die vooral bij het dier en het jonge kind aantreffen, anticipeert reeds op de suggestie. Bij de oordeels-suggestie worden oordeelen, waardeoordeelen geïnduceerd, terwijl de gesuggereerde zelf het gevoel heeft, dat hij volkomen zelfstandig het oordeel heeft geveld. Er is dus geen sprake van een eigen oordeel, maar het heeft slechts den schijn ervan. Ditzelfde treffen wij aan bij de psychische epidemiën. Bij de suggestie zouden wenschbelevingen een groote rol spelen, hetgeen zeker onjuist is voor de echte heterosuggestie. Bij de autosuggestie echter is dit vaak wel het geval. Legt JASPERS zoo- wel zeer sterk den nadruk op het irrationeele karakter van de inductie-phaenomenen, deze meening wordt door anderen zooals STERN en VIERKANDT in hooge mate gedeeld.

STERN zegt zoo van de suggestie, dat het mechanisme, dat aan de suggestiephaenomenen ten grondslag ligt, wel altijd onbegrepen zal blijven. Volgens hem ligt in het rapport „ein doppeltes Geheimnis, dasz wir nun einmal als unauflösbar anerkennen müssen”. Het inductie-phaenomeen is van sociaalpsychologischen aard en niet te vangen onder de categorieën die betrekking hebben op de psychologie van het individu. Bij suggestie zou er geen sprake van nabootsing zijn, maar er vindt een overgrijpen van psychische akten plaats. Onder suggestie verstaat STERN dan de onmiddellijke overdracht van een houding. De suggestor kan persoon zijn, maar ook personenmassa, zaak of gebeurtenis. Wat de geïnduceerde betreft, hier is van belang de suggestibiliteit, welke afhankelijk is van de mate van onzelfstandigheid, critiekloosheid, lichtgeloovigheid, gebrek aan initiatief, behoefte tot overgave. Verder is van beteekenis de atmosfeer, het feit dat de beteekenis van den inhoud niet zakelijk is en dat er een zekere resonantie is tusschen het aangeboden en eigen wilshoudingen. De suggestieve werking van den persoon is een totaliteitswerking, ondanks het feit, dat men gepoogd heeft b.v. den wil, de stem, of de redenaarstalenten van den persoon aansprakelijk te stellen. Het is juist omgekeerd: vanuit deze totaliteit krijgen blik, stem enz. pas hun bijzondere werkzame beteekenis.

JANET beschouwt de inductie als een elementair psychologisch verschijnsel, echter van een hoogere orde, dat slechts bij hoogere wezens voorkomt. Het essentieele phaenomeen van iedere door suggestie ver-

kregen daad is het geloof. De positieve en de negatieve hallucinatie is slechts de hoogste vorm van geloof. Gelooven dat we niet zien is de houding aannemen van iemand, die niet ziet. JANET onderscheidt dan de „Croyance immédiate” en de „croyance réfléchie” en schrijft hieromtrent: La forme de la croyance immédiate constitue un stade psychologique inférieur au précédent, mais fort important que j'ai désigné sous le nom de stade asseritif ou stade pithiatique. Ce stade caractérise la conduite de l'enfant, la conduite de ces peuples non civilisés, que l'on a appelés des prélogiques, la conduite des débiles mentaux. Sans doute cette croyance immédiate présente des dangers puisqu'elle peut facilement être fausse et même absurde, mais elle a aussi certains avantages; c'est une croyance facile et rapide qui peut surger presque subitement et c'est une croyance puissante. Elle est même d'ordinaire plus puissante que la croyance réfléchie, car elle ne comporte pas cette part d'arrêt et de doute que la réflexion apporte et dont il reste souvent quelque chose dans la croyance réfléchie”. Bevorderend zouden dan werken vermoeidheid, emoties, toestanden van half slaap, enz.

Ook van zuiver psychologische zijde zijn steeds pogingen aangewend om het mechanisme der suggestie te doorgronden, waarbij de aandacht wel het meest geconcentreerd was op de structuur van den gesuggereerde, waarbij de intelligentie, de affectieve verhoudingen, de relatie tusschen ik en zelf en de bewustzijnstoestand nauwkeurig werden nagegaan. Zoo werd de oorzaak van de suggestie gezocht in een verzwakking van de oordeelsfunctie, vergeten werd hierbij echter, dat het oordeel slechts gestoord was in de bijzondere relatie tusschen suggestor en gesuggereerde; op andere terreinen was de oordeelsfunctie geheel intact. De oude theorieën, welke alle een mechanistisch karakter droegen, bleken voor het begripen van de suggestie zeer onvoldoende. Bewustzijnsvernauwing, dissociatie, archaïsche complexwaarden, werden in de verschillende theoretische beschouwingen aangegeven als de basis, waarop de suggestiephenomenen zouden rusten. Naast deze psychologische opvattingen, welke op zichzelf zonder twijfel een belangrijke bijdrage tot de kennis der inductie hebben gebracht, zien we verder in de pogingen, welke aangewend worden om het wezen der suggestie te begripen, zich twee richtingen afteekenen. In de eerste plaats de anthropologische, waarbij ook onderzoekers als STERN en JANET tot op zekere hoogte kunnen worden gerekend, daarnaast de psychoanalytisch georiënteerde opvattingen. De suggestiephenomenen

worden hier eenerzijds teruggebracht tot een oervorm van gemeenschap, anderzijds ziet men hierin de neiging van den mensch zich met den suggestor te identificeren, hetgeen samenhangt met een driftzwakke en passieve structuur van den gesuggereerde.

Het ligt niet in het bestek van deze studie op al deze aspecten dieper in te gaan. We willen hier slechts de anthropologische zienswijze ontwikkelen, zooals E. STRAUZ die in zijn boekje „Wesen und Vorgang der Suggestion” nader heeft uiteengezet. STRAUZ wijst er hier op, dat de psychologische opvattingen omtrent de suggestie haar wezen volkomen in het duister laten, omdat hier vanuit het licht van de rede een bepaald probleem wordt aangepakt, dat als zoodanig hiervoor niet toegankelijk is. Wat de identificatietheorie betreft, deze droeg, voordat STRAUZ zijn inzichten ontwikkelde, inderdaad de mogelijkheid in zich, allerlei verschijnselen te verklaren, hoewel deze verklaring veelal zeer oppervlakkig was. Maar toen STRAUZ tot de conclusie kwam, dat naast de positief gekleurde suggestie, de negatieve modus in den vorm van de repudiatie voorkwam, was de identificatietheorie wel op zeer losse schroeven komen te staan. Merkwaardig is, dat nog verschillende auteurs, nadat STRAUZ in 1925 zijn opvattingen publiceerde, aan de identificatie vasthouden. (HARTMAN en STENGEL, JAHRREIS).

Wij willen hier thans de opvattingen van STRAUZ uitvoeriger weergeven, omdat we in groote trekken onze beschouwingen zullen baseeren op de door hem gelegde grondslagen. Behalve op de psychologische theorieën levert STRAUZ een uitvoerige critiek op de opvatting, als zou de structuur der gemeenschap een atomistisch karakter dragen. De menschheid bestaat niet uit een aantal los naast elkaar staande individuen, die als zandkorrels geen samenhang met elkander hebben, maar de structuur der gemeenschap wordt fundamenteel gekenmerkt door de wij-verhouding. Hier wordt dus het idealistische principe, dat zijn uiterste consequentie vindt in het Solipsisme, door STRAUZ principieel doorbroken. In deze wij-verhouding ligt de oerverbinding in de menselijke gemeenschap opgesloten. Tot nog toe werd iedere „Bejahung” verklaard uit een gebrek aan motivatie. Het denken kan echter door de suggestie niet gestoord worden, want de suggestie werkt slechts onmiddellijk op het psychologisch gebeuren van de erkenning of de verwerping. De natuurlijke instelling van den mensch is niet die van het zakelijke logische denken. Integendeel STRAUZ wijst er op, dat de suggestie als natuurlijke instelling in alle tusschenmenselijke ver-

houdingen voorkomt. De nadruk wordt dan gelegd op de onbreekbare verbinding, welke er bestaat tusschen de „Kundgabe” en den zich uitenden persoon. In wezen zijn beiden een. In de toeigening of verwerping van een mededeeling wordt in feite de zich meedeelende persoon als zoodanig geaccepteerd of verworpen. Iedere uitspraak van den mensch is niet slechts een uitspraak, maar veel meer uitdrukking van den spreker, en een levend deel van den persoon, dien ik als vreemde ontmoet. Ieder woord is mededeeling van iemand die zich meedeelen wil. Inplaats van het woord kan ook het gebaar als uitdrukkingsvorm optreden. Wanneer ik zelf een mij gesuggereerden inhoud doorgeef, dan voeg ik in den regel iets van mijzelf daaraan toe. Een gerucht groeit in iedere tusschenmenselijke verhouding; ieder mensch is als ’t ware een transformator, waarin een mededeeling verandert, gepotentieerd of omgeschakeld wordt, om in onmiddellijke overdracht weer doorgegeven te worden. Omgekeerd is de spreker afhankelijk van dengene, tot wien hij zich richt. Zoodra hij opmerkt dat zijn woorden inslaan en inderdaad voor de hoorders beteekenis krijgen, dan voelt hij zich opnieuw opgezweept in een eigen machtsbelevens.

Zoo kan in de wisselwerking tusschen suggestor en gesuggereerde de gemeenschapsband groeien en hechter worden, zoodat het na eenigen tijd den schijn heeft, alsof er meer sprake is van identificatie dan van een gemeenschapsvorm. Hoewel de suggestor dus steeds impulsen ontvangt van degenen welke hij suggereert, imponeert toch het meest de houding van den suggestor zelve. De inhoud van de suggestie moet volgens STRAUZ eenerzijds worden gezien als een „Kundgabe”, welke onlosmakelijk verbonden is met den spreker, anderzijds heeft ze de beteekenis van een zakelijke ordening. Steeds bestaat deze dupliciteit. Het suggestieve element ontbreekt evenmin in schrift en druk. Naast de suggestie beschrijft STRAUZ dan de repudiatie, welk phaenomeen dezelfde structuur vertoont, maar alleen een tegengestelde tendenz heeft. B. zegt nee, omdat A. ja zegt, in welke verhouding wederom geen motiveering voorkomt. STRAUZ komt tot de conclusie, dat zoowel de suggestie als de repudiatie betrekking hebben op den zich uitdrukkenden persoon. In beide gevallen wordt een relatie beleefd tot den totalen persoon. Toeigening of verwerping is dus niet alleen afhankelijk van de beteekenis van de uiting, maar ze is tegelijk reactie op den anderen persoon in zijn geheel. Eerst in de secundaire verwerking treedt

een zakelijke ordening meer op den voorgrond. Volgens STRAUZ zou deze wij-verhouding nog oorspronkelijker zijn dan de tendenz tot nabootsing. De mensch ligt hier zoo ingebed in supra-individueele sociologische verbanden, waarin hij weer afhankelijk is van de stroomingen en de levensstijl van zijn tijd. Maar ook deze vormen weer een onderdeel van een meer complexen samenhang, zoodat alle begripen eerst in de totaliteit van de wereldgeschiedenis zijn laatste vervulling vindt. (SPRANGER).

Volgens STRAUZ is de graad van de suggestie afhankelijk van: 1e het begripen van de beteekenis, 2e van de echtheid of onechtheid van de uiting, 3e van de gewichtigheid van de uiting. De meest volkomen suggestie zou worden bereikt als de uiting zakelijk begrijpelijk is, als ze echt is en voor den suggestor beteekenis heeft, als echtheid en beteekenis hemzelf bewust zijn en als al deze momenten door den gesuggereerde als zoodanig begrepen worden. Zoo werd door STRAUZ in de inzichten betreffende de suggestie een groote omwenteling teweeg gebracht, eenerzijds, doordat hij tegenover de suggestie de repudiatie plaatste, anderzijds, doordat hij aantoonde dat een psychologisch begripen dezer phaenomenen niet mogelijk is, hetgeen hier tevens den stoot gaf tot een anthropologische beschouwingswijze, waarbij de suggestie en de repudiatie teruggebracht worden tot een wij-verhouding, tot een oervorm van gemeenschap. Hoewel een gemeenschapsanthropologie eigenlijk in de lucht hing, immers ook van theologische en philosophische zijde werd de mensch weer in zijn verbinding met een gij op den voorgrond geplaatst, zooals we nog zullen zien, kunnen we STRAUZ hier toch beschouwen als den grondlegger van een nieuwe werkmethode in de psychologie, waarbij een aspect van deze tusschenmenselijke verhouding in zeer algemeenen vorm werd gezien en naar voren gebracht. Dit neemt niet weg, dat STRAUZ in verschillende uitspraken ongetwijfeld te ver of misschien ook te weinig ver is gegaan.

We kunnen namelijk instemmen met de critiek van v. HATTINGBERG, die er op wijst, dat het begripen van de beteekenis een minder groote rol speelt dan STRAUZ wel meende, zoo b.v. in het credo quia absurdum. Ditzelfde geldt voor vele vormen van inductiepsychosen en bij vele religieuze groepsvormingen in engeren

zin. Ook wat de echtheid of onechtheid der uiting betreft, gaat de these van STRAUZ zeker niet altijd op.

Het zou hier te ver voeren het belangrijke psychologische probleem echt of onecht nader uit te werken. Alleen zij opgemerkt, dat juist bij bepaalde hysterische pathetisch gekleurde toestanden, waarvan als wezenskenmerk de onechtheid moet worden gezien (RÜMKE), de inductieve kracht zeer groot kan zijn. Wel wordt de onechtheid door den gesuggereerde als zoodanig niet herkend. Ook is het in 't geheel niet noodzakelijk, dat de inductor zijn eigen voorschriften voor zichzelf bindend acht. Vele voorbeelden zouden aan te halen zijn, waarbij dit zeker niet het geval is, zoo b.v. bij den onverantwoordelijken wonderdokter (v. HATTINGBERG) en bij den meest geraffineerden politicus en despoot. De nadruk moet er dus wel op worden gelegd, dat de verhouding tusschen suggestor en gesuggereerde van irrationeelen aard is. De verhoogde macht, welke de suggestieve voorstellingen voor ons hebben, hangt slechts secundair af van den inhoud van deze gesuggereerde voorstelling, maar primair van de autoriteit, welke de suggestor in zijn verhouding tot den gesuggereerde bezit. Zoo zijn we met de opvattingen van STRAUZ een groote stap voorwaarts gekomen wat betreft de inzichten omtrent de inductiephaenomenen. De blik is hier niet meer gericht op den mensch als enkeling, maar hij is gemeenschapswezen, ja existeert pas in de gemeenschap. STRAUZ beroept zich hier ook terecht op SCHELER, die in zijn polemieek met PLENGER betoogt, dat in het bewustzijn van ieder individu het wij als gevormdheid opgesloten ligt als wezenlijk deel van hemzelf. Zelfs Robinson zou geweten hebben, dat er gemeenschap is en dat hij tot meerderen behoorde, hoewel deze stelling uit den aard der zaak niet voor bewijs toegankelijk is. In het wij-beleven wordt dus een vreemden persoon „bejaht” en zijn wereld tot de onze maakt. In de wij-vorming zijn de inhouden, oordeelen van den ander reeds onze eigene geworden. In de repudiatie vinden we de tegengestelde beweging.

Thans willen we enkele auteurs memoreeren, die de groote beteekenis van STRAUZ als zoodanig hebben herkend. We noemen in de eerste plaats v. D. HORST, die in enkele artikelen over de suggestie deze eveneens beschrijft als een wij-verhouding en die trouwens in vele andere opzichten steeds aan zijn leerlingen de groote betee-

kenis van de anthropologische beschouwingswijze voor de psychologie en de psychiatrie, voor oogen hield. Zoo legt v. D. HORST wat de suggestie betreft den nadruk op het feit, dat, wanneer aan enkele voorwaarden is voldaan, alles binnen deze grenzen gesuggereerd kan worden. Noodig is echter, dat de gesuggereerde er vat aan heeft, er bij kan, althans iets ervan verstaat. Anderzijds moet het ook niet bekend zijn. Op een bekend terrein, op een volkomen gerationaliseerd gebied, worden suggesties niet bijgebracht. Vooral die inhouden, welke zich moeilijk leenen voor een uitsluitend zakelijke behandeling en daar, waar het geldt levenswaarden en levensverhoudingen, welke ten nauwste samenhangen met het religieuze leven, met den kern van ons persoonlijk bestaan, komt de suggestieve werking zeer gemakkelijk tot stand. Het credo quia absurdum is psychologisch de uitdrukking van het aanvaarden met absolute zekerheid.

Sprekend over de verhouding van de detailmededeeling tot het geheel zegt v. D. HORST: Zoo is er in elke mededeeling altijd „meer”, dan hetgeen daarin zakelijk is vervat. Het kost ons zelfs moeite dit „meer” te elimineeren. In de wetenschap kan dit „meer” storend werken en hier tracht men veelal te komen tot uitsluitend zakelijke inzichten. Dit „meer”, dat in elke mededeeling boven hetgeen daarin zakelijk is vervat, optreedt, is hetzelfde verschijnsel, als wat in de pathopsychologie verstaan wordt onder suggestieve beïnvloeding. De psychologische daad van instemmen is een vorm van suggestie. Hetzij aanvaarding of repudiatie, beide zijn irrationeel. In het luisteren naar een mededeeling wordt altijd de persoon, van wien de mededeeling uitgaat, meebeleefd.

Naast de suggestie beschrijft v. D. HORST dan de realisatie, d.w.z. de verwerkelijking van voorstellingen door het onderbewuste. Dit is een vorm van menselijke activiteit, waarbij de voorstelling van een zaak verwerkelijkt wordt. De realisatie behoort echter al niet meer tot het eigenlijke van de suggestie, hoewel ze zich er anderszijds bij aansluit. Naast v. D. HORST is het ALFRED VIERKANDT, die het belang van de opvattingen van STRAUZ heeft gezien en de omwenteling, welke ze in het psychologisch denken over de suggestie bracht, als zoodanig heeft gewaardeerd. VIERKANDT verwerpt eveneens het rationalisme, als zou de redelijkheid de normale toestand van den mensch zijn en als zou de suggestie niet anders zijn

te verklaren, dan door een bijzondere inwerking, waardoor de menschelijke rede lam wordt gelegd en tot onwerkzaamheid gedoemd. Deze opvatting is in strijd met de werkelijkheid. De suggestie is een probleem van de gemeenschapspsychologie. Vanaf zijn primitieve ontwikkeling zou de mensch weerstandsloos ten opzichte van zijn omgeving staan. Het kind is van huis uit geloovig. Echter ook de volwassene, al is hij nog zoo redelijk ingesteld, bezit slechts in beperkte mate een critischen geest. De oorspronkelijke houding van den mensch is de geloofshouding, de critische houding is secundair, maar krijgt nimmer dezelfde kracht. Oorspronkelijk zijn de zich meedeelende personen en de mededeeling één ten opzichte van den gesuggereerde. Het naïeve bewustzijn scheidt beiden nog niet, maar accepteert den geheelen mensch, of verwerpt hem. De overname van een oordeel beteekent tegelijkertijd een vertrouwensvotum. Bij het kind weet de leeraar alles. Bij den volwassene is deze houding niet steeds bewust, of er wordt althans niet op gelet. De suggestie behoort tot het wezen der menschelijke natuur, ze is daarmede onafscheidelijk verbonden. Ook BINSWANGER laat zich evenals CARP over het werk van STRAUZ in positieven zin uit.

Suggestie en repudiatie zijn dus beide tegengesteld gerichte aspecten van het wij-beleven. In beide vormen vinden we boven het zakelijke een meer, waarmede het irrationeele van de verhouding wordt uitgedrukt. Geaccentueerd moet hier worden, dat suggestie en repudiatie optreden, wanneer de mensch geplaatst wordt tegenover den vreemde. In de gewone genivelleerde tusschenmenschelijke verhoudingen spelen suggestie en repudiatie een totaal ondergeschikte rol. Ook daar, waar bepaalde menschenverbanden reeds langeren tijd aanwezig zijn, vinden we deze phaenomenen zeer weinig uitgesproken. Van den suggestor moet altijd iets uitgaan. Deze werking gaat uit van zijn psychophysische totaliteit en volgens STERN krijgen vanuit deze totaliteit blik, stem, enz pas hun bijzondere werkzame beteekenis. Deze totaliteitswerking kan het best worden samengevat onder het begrip autoriteit. De suggestiephaenomenen zijn gebaseerd op een supra- en subordinatie. Van het bekende, begrijpelijke gaat de inductieve prikkel niet uit. Het is steeds het vreemde, het andere, dat, wat zich boven de alledaagschheid verheft, datgene, wat zich zoowel als object of als medemensch door bijzondere qualiteiten of werkzaamheden af-

grenst van de ongedifferentieerde objectwereld, heeft een sterke suggestieve beteekenis. Of de houding van den suggestor echt of onecht is, doet principieel niets ter zake. Slechts van dengene, die autoriteit bezit, gaat de inductieve werkzaamheid uit. In deze verhouding van het ik tot den autoriteitsdrager ligt dus de gemeenschapsvorm uitgespreid, waarbij datgene, wat in de psychologie inductie wordt genoemd, geboren wordt. In de suggestie of inductie is dus geen sprake van identificatie, maar er ligt een primair gemeenschapsprobleem aan ten grondslag. Deze gemeenschapsvorm is in verschillende verhoudingen bijzonder geaccentueerd, zooals tusschen ouders (vader) en kinderen, man en vrouw, chef en ondergeschikte, arts en patiënt, enz. De relatie tot de ouders is de meest oorspronkelijke, waarin de mensch gevangen is en zelden gelukt het hem normaliter deze verhouding te doorbreken, ondanks het feit, dat ook deze verhoudingen onder invloed van moderne strevingen aangetast worden.

Kort samengevat kunnen we dus zeggen, dat de suggestie-phaenomenen daar tot stand komen, waar sprake is van een autoriteits-beleven, van supra- en subordinatie. In deze wij-verhouding ontmoet het ik dus de autoriteit. De aard van deze ontmoeting zal in het volgende hoofdstuk uitvoerig worden gekenschetst. De verhouding van het ik zal hier ten opzichte van het levenlooze object een ander karakter dragen en andere consequenties met zich meebrengen dan in de tusschenmenselijke verhoudingen, waar nog een bijzondere verbindingsschakel ligt in het woord en waarbij de wil van den suggestor een groote rol speelt. In de tusschenmenselijke verhouding draagt de relatie dus een bijzonder cachet. Juist in de tusschenmenselijke gemeenschap krijgt ze haar wezenlijke en specifieke kenmerken. Hier kunnen we pas in den hoogsten zin spreken van suggestie. Het volle bloeiende beeld der suggestie vinden we in de menschelijke gemeenschap.

De suggestiephaenomenen vallen zoo uiteen in een positieven en een negatieven vorm. Ze houden een gemeenschapsprobleem in, een verhouding tusschen mij en den ander, welke noodwendig tot een aanvaarden of een verwerpen voert. Het woord is hier verbindingselement, terwijl de inhoud van het woord grootendeels secundair is, hoewel zij niet los te denken is van een bepaalden vorm. De rangschikking der woorden moet zoo zijn, dat er een zinvol geheel

uit kan worden gevormd. Uit de woordgroepeering moet, al of niet aangevuld door eigen fantasie, een opdracht of waardeoordeel kunnen worden afgeleid. De grondslag van de suggestie wordt daar gelegd waar het ik de autoriteit ontmoet en waar de eigenaardige verbondenheid tot stand komt, welke tot onderwerping voert en naar realisatie streeft. Deze autoriteit wordt vooral beleefd in allerlei machten, welke over ons gesteld zijn of welke ons omringen.

Naast deze echte vormen van suggestie en repudiatie moeten we onderscheiden de schijnbare vormen. Deze vinden we b.v. als uit narcistische of egocentrische motieven een verkondigde meening geaccepteerd of afgewezen wordt. Deze houdingen komen juist ook daar tot stand waar de mensch in relatie treedt tot de macht. Bewust, uit rationeele overwegingen, kan ik me voor den ander bukken, zijn opdrachten en wenschen uitvoeren, maar dit geschiedt dan slechts ten voordeele van mijn eigen ik. De utiliteit is hier het leidende principe. Zoo kan ik ook uit zuiver rationeele gronden een inhoud aanvaarden of verwerpen. Het is wel duidelijk, dat dit laatste in 't geheel niets meer met suggestie en repudiatie te maken heeft.

Naast de echte en de bovenbeschreven schijnsuggestie en -repudiatie kennen we in de psychologie ook nog toestanden, welke hierop gelijken, maar hiervan toch streng te scheiden zijn. Allereerst moet er dan op worden gewezen, dat verschillende organische hersenprocessen oorzaak kunnen zijn van een verhoogde suggestibiliteit. Deze is hier terug te voeren op andere oorzaken. Zoo hangt in het Korssakow-syndroom de verhoogde suggestibiliteit samen met een stoornis in den tijdzin (v. D. HORST). Ook de verhoogde suggestibiliteit bij bepaalde vormen van schizofrenie (Befehlsautomatie) is niet op één lijn te stellen met de normale. Ze berust hier op psychologisch niet te begrijpen mechanismen (BUMKE). Om dezelfde reden is het negativisme van den schizofreen niet vergelijkbaar met de repudiatie in den zin van STRAUZ en v. D. HORST.

Alvorens nu over te gaan tot een verdere afgrenzing van de pseudosuggestieve vormen willen we eerst nog enkele opmerkingen invoegen over de autosuggestie, een begrip dat vooral onder invloed van mannen als COUÉ en BADOUIN zijn weg gevonden heeft in de psychologie. ERWIN STRAUZ oefent een scherpe critiek uit op

deze opvattingen, vooral op de idee der verwerkelijking van voorstellingen. Volgens BADOUIN (dit in navolging van COUÉ) zou ook de heterosuggestie teruggebracht moeten worden tot autosuggestie.

In tegenstelling hiermee zijn andere onderzoekers, (b.v. JANET) geneigd, de autosuggestie onder te brengen onder de heterosuggestie. Het bewijst wel, dat de afgrenzing van beiden niet steeds even gemakkelijk is. Ze hangt nl. samen met de principieel even moeilijke scheiding van „zelf” en „wereld”. Terloops wijzen we hier nog op een opmerking van HAUPTMANN betreffende de verhouding tusschen BADOUIN en COUÉ. Hij schrijft: BADOUIN ziet in COUÉ den meester, hij spreekt van het wonder van Nancy, uit deze houding van den apostel is veel begrijpelijk. STRAUZS ziet in de autosuggestie een analogie met de heterosuggestie. Ook bij de autosuggestie wordt de toeëigening of verwerping niet bepaald door zakelijke momenten. De mate waarin autosuggestieve mechanismen werkzaam zijn hangt af van de objectieve opbouw van onze interesse-sfeer, verder van de wijze waarop wij onszelf in vitaal, sociaal en geestelijk opzicht beleven en ten slotte nog van de qualiteit van de inhouden. Typische voorbeelden van autosuggestie vinden we, als het nuttige voor het goede, het begeerde voor het juiste, het gewenschte voor het werkelijke bonafide wordt gehouden. Verder vinden we haar in de overschatting van de waarde van eigen prestaties. Ook komen in het bereik van de autosuggestie negatieve repudiatieve reacties voor, welke zich manifesteren als vijandschap, verachting of verdoeming. De beïnvloeding van lichamelijke processen door suggestieve werkzaamheid is volgens STRAUZS weliswaar van groote praktische beteekenis, ze vormt voor de theorie der suggestie echter geen nieuw probleem, daar deze betrekking tusschen lichamelijke en psychische processen niet alleen aan de autosuggestie toekomen. De theorie der suggestie is daarom onafhankelijk van de oplossing van dit vraagstuk.

We zijn van meening, dat ook in de autosuggestieve betrekking sprake is van een wij-verhouding. Ook hier zien we een vorm van gemeenschap, waarbij het zelf het karakter van wereld heeft. Ook in de autosuggestie zijn de suggestor en ontvanger gerepresenteerd door twee verschillende functies (STERN). In deze bijzondere autosuggestieve gemeenschapsverhouding kan het ik het eigen zelf als autoritaire wereld beleven. De autosuggestieve werkzaamheid

treedt dan ook in sterke mate op den voorgrond, zoodra het ik zich scherp afgrenst van de door hem geschapen zelf-wereld. Wat deze kleinste, maar aan den anderen kant ook innigsten vorm van gemeenschap betreft, zouden we met JUNG nog het volgende kunnen opmerken: Wat het zelf betreft, dit is niets dan een psychologisch begrip, een constructie, welke uitdrukking is van een voor ons niet te bevatten entiteit, want zij gaat ons bevattingvermogen te boven. Zij kan als de god in ons aangeduid worden. Het zelf heeft met het ik zooveel te maken als de zon met de aarde, ze kunnen beiden niet verwisseld worden. Wanneer JUNG hier het begrip God invoert, dan wil hij daarmee zeggen, dat er een onafhankelijkheid en overwicht van bepaalde psychische vermogens bestaat, die zijn uitdrukking vindt in het vermogen, den wil te doorkruisen, het bewustzijn te obsedeeren en de stemmingen en handelingen te beïnvloeden. Gebruiken we volgens JUNG de voorstelling van iets Goddelijks, zoo drukken we daarmee treffend uit de wijze, waarop wij de werkingen van autonome inhouden beleven. We zouden ons ook van de uitdrukking daemonisch kunnen bedienen. We erkennen hiermee relatieve overmacht en „diese Macht ist wirklich wie Hunger und Todesangst” (JUNG). Het zelf is een transcendentiaal postulaat dat zich weliswaar psychologisch laat rechtvaardigen, maar niet wetenschappelijk bewijzen. Zoo gezien krijgt het zelf geheel het karakter van wereld in een afgrenzing en gescheiden worden, zooals dat in sterke mate plaats vindt in toestanden van depersonalisatie en ook in psychotische verhoudingen.

Het is ook geen wonder, dat we de autosuggestieve werkzaamheid zien optreden in de trotsfase en in nog sterkere mate in de puberteit, vooral als het ik zich op disharmonische wijze uit de gemeenschap uitkristalliseert. Dit beleven van eigen autoriteit, dat ook normaliter als zoodanig voorkomt, vinden we uit den aard der zaak sterk terug in narcistische ontwikkelingen, waar onder invloed van een abnormale levensgeschiedenis of een stoornis in de levensfuncties een niet harmonische reactiewijze is ingetreden. De autosuggestieve invloeden zullen we dan ook vooral vinden bij de hysterie en de psychopathie. Het onderscheid is hier wel, dat de hystericus de gemeenschap noodig heeft, de volbloed psychopaath daarentegen gaat geheel zijn eigen gang en laat zich door geen gemeenschapsverhouding beïnvloeden, hij taxeert haar slechts op

haar nuttigheidsgraad. Hysterici en psychopathen zijn dus in hoofdzaak autosuggestibel. De band met een wij zal bij den psychopaath vrijwel ontbreken of slechts in schijn bestaan en dan berusten op egocentrische utiliteitsprincipes. We spreken hier van huichelen. Bij de hysterie draagt de verhouding een geheel ander karakter. De verhouding tot een gij en wij is hier onecht, de hystericus is daarom niet wezenlijk heterosuggestibel, hij is dit slechts, voor zoover de hem toevloeiende wereld geijkt is voor zijn eigen structuur. Bij psychopatische en hysterische vormen kan de autosuggestibiliteit voeren tot een *pseudologia phantastica*, alle belevingsinhouden worden hier bewust of onbewust vervormd tot het gewenschte en het nuttige. De psychopaath neemt een sthenische houding aan, hij gaat met den blik vooruitgekeerd verder. Daarentegen is de hystericus asthenisch gestructureerd, hij heeft de gemeenschap noodig tot zijn meerdere glorie, daarbij is hij kwetsbaar, een echte mimosa-natuur, welke zich steeds bedreigd voelt met als reflexie het gevoel van minderwaardigheid. Het gevolg hiervan is, dat de hystericus repudiatief zal staan tegenover de buitenwereld, voor zoover niet geëigend voor het eigen zelf. Er is geen sprake van een negatieve modus van de gemeenschap, maar van een neurotische levenshouding als sluitsteen van een neurotische ontwikkeling. De motivatie van de repudiatieve houding ontbreekt ook hier ten eenen male, het motief ligt, zooals FREUD heeft aangetoond, verscholen in het onderbewuste. Naast de primaire suggestie en repudiatie, waarin sprake is van een echt staan in de wij-verhouding, zien we zoo nogmaals de schijnbare suggestieve en repudiatieve houding optreden vooral bij den psychopaath en daarnaast de onechte levenshouding bij den hystericus.

We kunnen zoo, eenerzijds in de primaire verhouding in de gemeenschap en anderzijds in de narcistische instelling, twee uiterste polen zien van een geheele reeks overgangen. De mensch is als 't ware uitgespannen tusschen de egocentrische eenzaamheid en het verbonden zijn in de collectiviteit. We moeten hier verder nog opmerken dat de onechtheid van den hystericus in de autosuggestieve verhouding verdwijnt. Hij is wezenlijk autosuggestibel, maar in het krampachtig overgeleverd zijn aan het daemonische zelf staat hij onecht in de gemeenschap. Vooral in de depersonalisatietoestanden (*trances enz.*), waarbij de autosuggestieve werkzaamheid

wel zeer sterk ontwikkeld is, zien we de onechtheid vervagen. Het viel mij althans steeds weer op, dat er een schrille tegenstelling was tusschen de houding, waarin de mediums buiten hun trancetoestan- den stonden — een typisch onechte houding — en welke ze in de trances aannamen. Ook in de relatie ik-zelf kan de repudiatieve reactie tot stand komen, zooals door STRAUZ werd aangegeven. Niet alleen dus bij de heterosuggestie maar ook bij de autosuggestie kan gesproken worden van een gemeenschapsverhouding, van een autoriteitsbeleven, waarin het ik het zelf als autoriteit ontmoet. De nadruk moet worden gelegd op het feit dat de autosuggestie steeds een zeer inferieure vorm der suggestie is, omdat in een eigen autoriteitsbeleven de mensch zich onttrekt aan de gemeenschap in ruimer verband en aan zijn verantwoordelijkheid.

De suggestieve verbindingen dragen altijd een min of meer vluchtig karakter. Voortdurend is er een wisseling in de verhouding tusschen ik en object, ieder moment kan deze irrationeele verbinding overgaan in een rationeele, een zakelijke, waarin een object gelijk is aan de som van zijn eigenschappen. Hier gaat de autoriteit door een rationalisatie in zijn irrationaliteit verloren, waarbij het gequalificeerde in de ontmoeting eveneens teniet wordt gedaan. In bijna alle gevallen blijkt de mensch vroeg of laat in staat te zijn de zakelijkheid van den woordsinhoud te scheiden van haar irrationeele beteekenis, het méér. Daar waar de suggestieve verbinding het sterkst is, treedt deze splitsing laat of in het geheel niet op, een zakelijke motiveering blijft achterwege. Het credo quia absurdum vinden we, als de inhoud van het gesuggereerde (over 't algemeen) een godsdienstige strekking heeft. Meestal bestaat er een affiniteit tusschen de suggestieve werking en religieuze inhouden. Juist daar, waar nieuwe profeten opstaan en religieuze visionaire belevingen of eschatologische momenten de leer mede opvullen, blijkt steeds weer, dat de suggestieve invloeden maximaal zijn.

In de inductieverhoudingen zien we dus een ontmoeting van het ik met de autoriteit. Waarom en wanneer een ontmoeting een irrationeele, gequalificeerde ontmoeting wordt, is door ons denken niet te verklaren. We kunnen slechts zeggen, dat hier bepaalde anthropologische structuren liggen. Deze relatie heeft een positieve en een negatieve zijde. In den positieven vorm, dus bij de inductie,

staat de mensch geheel in beslag genomen door den ander, hij wordt geheel overheerscht, waarbij de redelijke samenhang terugwijkt, de woordsinhoud is hier in de overname ondergeschikt geworden. De dragers der autoriteit zijn de kristallisatiepunten, waaruit de grootere verbanden van socialen, politieken of religieuzen aard ontstaan. In de positieve relatie vinden we nu een aantal phaenomenen, welke nauw met elkaar samenhangen. Deze verhouding voert tot een onderwerping, tot hoorigheid van den gesuggereerde aan den suggestor, tot een volkomen gehoorzaamheid, waarbij iedere vorm van twijfel uitgebannen is. Er is hier sprake van een subjectief waarheidsbeleven en een totale gebondenheid van den wil, waarin een volkomen gelijk gericht zijn optreedt met den wil van den inductor. Merkwaardig is, dat in deze overgave de wil als vrij wordt beleefd, de gesuggereerde meent geheel vrij en zelfstandig te oordeelen en te handelen. Deze positieve relatie kan volgens v. d. HORST tot de volgende positieve gevoelens voeren: Vriendschap, vertrouwen, liefde, vereering of aanbidding. Zij voert ook tot extase. Bij de repudiatie vinden we soortgelijke phaenomenen terug. Ook hier voert deze negatieve vorm van gemeenschap tot hoorigheid, tot een gebondenheid van den wil in den zin van een niet willen kunnen, ook hier is geen sprake van twijfel. De repudiatie voert echter tot een volledig afwijzen, tot een absolute ongehoorzaamheid, het beleven van de subjectieve onwaarheid en tot negatieve gevoelens: afkeer, haten en vervloeken. Ook in deze negatieve betrekking frappeert ons het beleven van den vrijen wil.

De suggestieve betrekking voert dus tot bepaalde psychologische phaenomenen, welke voor alle sferen van de persoonlijkheid consequenties meebrengt. Zoowel de affectieve- als de denk- en wilsfeer zijn hier ten nauwste bij betrokken. De mensch reageert hier als een totaliteit. Al deze met elkander samenhangende phaenomenen kunnen gebundeld worden in de begrippen geloof en ongeloof. Het geloof is dus b.v. geen existentieel gevoel, maar het is een in de gemeenschap beleven van het existentieel evidente. Het geloof is een complex begrip en beteekent zoowel waarheid, gehoorzaamheid als vertrouwen en ook steeds in meer of mindere mate wereldbeschouwing. Steeds gaat het geloof gepaard met positieve gevoelens, welke dikwijls extatisch gekleurd en kosmisch kunnen zijn. In het ongeloof vinden we dan onwaarheid, ongehoorzaamheid, wantrou-

wen en negatief gekleurde gevoelens. Het geloof heeft steeds betrekking op een object, dat drager is der autoriteit. In deze gemeenschapsverhouding wordt het geloof geboren. We zien zoo, dat suggestie en repudiatie in hun wezen en consequenties complex zijn. De mensch in zijn totaliteit wordt er bij betrokken. Suggestie en repudiatie zijn anthropologische problemen.

Thans zullen we ons afvragen, wat de psychologische bodem is, waarop zich dit autoriteitsgeloof voltrekt. Wanneer we aannemen, dat de ontmoeting tot stand komt in een uitsluitend positieven gevoelston, dan is dit onjuist. Bij een nauwkeurig phaenomenologisch onderzoek blijkt, dat de mensch de autoriteit tegemoet treedt met gemengde gevoelens. Eenerzijds vinden we een aantrekkelijk moment, anderzijds een negatief aspect, dat het best benaderd kan worden door het begrip „vrees”. Steeds vinden we zoo een combinatie van vrees en eerbied. Deze bipolaire, ambitendente gevoelsrelatie van aantrekking en afstooting komt dus tot stand in de ontmoeting met de autoriteit. In de positieve relatie, in de suggestie, waarbij de werkingssfeer van het positieve gevoel, van het gefascineerd zijn, overweegt, vinden we ook bijna steeds aanwezig de pool van de „vrees”, die hier als een stuwende factor werkzaam kan zijn. In de negatieve relatie daarentegen zien we, dat in den strijd der gemengde gevoelens de negatieve gevoelston overheerscht, welke voert tot een afwijzen of tot vluchtreacties. Hierbij moet opgemerkt worden, dat een scherpe splitsing in de beide belevingscomponenten en haar koppeling aan de positieve of negatieve zijde van het autoriteitsbeleven, min of meer schematisch is. Zelden of nooit zal het positieve- of het negatieve gevoel geïsoleerd voorkomen. In de verhouding tusschen beiden zijn voortdurend schommelingen aanwezig. In de eene ontmoeting als totaliteitsbeleven kan het gefascineerd zijn direct doorbreken en tot een positieve relatie voeren, in een andere de „vrees” direct tot een afwijzen leiden.

We zien echter ook, dat een aanvankelijke relatie, waarin de „vrees” overheerscht, na eenigen tijd over kan gaan in een positieve verhouding of omgekeerd. De labiliteit van den autoriteitsdrager speelt hierin een groote rol. De relatie van den mensch ten opzichte van de autoriteit is geen stabiele, maar in dezelfde verhouding kunnen steeds wisselingen optreden, zoolang de gemeenschapsvorm nog niet gestabiliseerd is tot een positieve of negatieve relatie. Deze

gestabiliseerde verhouding kan dan, zooals we zagen, van korteren of langeren duur zijn. We leeren dus uit het bovenstaande, dat de suggestie een complex verschijnsel is, waaraan een zeer merkwaardige ambitendente gevoelsinstelling ten grondslag ligt, welke, in zijn verhouding tot het autoritaire object voert tot geloof of ongelooft. De machten, waarvan eenerzijds de suggestieve, anderzijds de repudiatieve werkingen uitgaan, ontmoeten we niet alleen in een aangetrokken zijn, maar tegelijk doortrilt ons in meer of mindere mate een lichte huivering, een terugwijkende schroom. Wanneer we ons dit realiseeren, dan begint de suggestieve verbinding voor ons reeds een meer levend karakter te krijgen, het is niet een dood en dor iets, maar de suggestieve verhouding wekt eigenaardige tegengesteld gerichte gevoelens in ons op, welke dan naar de positieve of negatieve zijde overslaan. In de positieve zijde vinden we dan als een uiterste pool de extase, aan de negatieve zijde een affecttoestand, welke nauw samenhangt met de ons bekende begrippen als angst en vrees, maar daarmee toch niet wezenlijk identiek is.

Wanneer we de suggestie zoo nauwkeuriger bekijken, dan komt er een zekere mate van beweging in, ze verliest haar starheid, ze is in haar positieve zijde dus eigenlijk een nog niet gedifferentieerde, in knop zijnde extase. Ten allen tijde kan de suggestie in de extase overgaan. In haar positieve gevoelselement bergt ze daartoe de mogelijkheid steeds in zich. Wat de repudiatie betreft, deze baart gemakkelijk de „angst”, ja, draagt de angst in haar negatieve gevoelston eveneens reeds in zich. We zijn in onze beschouwingen nu zoover, dat we den gesuggereerde in zijn geplaatst zijn tegenover de autoriteit op een merkwaardige wijze zien getroffen. Het is niet gemakkelijk voor deze ambitendente gevoelsrelatie een behoorlijk Nederlandsch woord te kiezen, dat beide in zich bergt. Wanneer we echter onze patiënten vragen in welken gemoedstoestand ze zich bevonden, als ze met de autoriteit op eenigerlei wijze geconfronteerd werden, dan antwoorden ze bij voorkeur, dat ze verwonderd stonden. Inderdaad kunnen we, deze phaenomenen grof benaderend, zeggen dat de bipolariteit van vrees en eerbied zich reeds in de verwondering openbaart.

Het begin van iedere suggestieve verbinding is een verwonderd zijn, een thaumazein. Eenerzijds kan dit overgaan in begeestering,

anderzijds in verwerping en afwending. Uit den aard der zaak treedt deze verwondering niet steeds met dezelfde kracht op. Het meest uitgesproken zal het zijn, waar het autoritaire zich sterk verheft boven het gewone, waar de autoriteit dus in bijzondere kracht zijn werkzaamheid ontplooit. Misschien is het nuttig het begrip verwondering hier in zooverre af te grenzen van de verbazing, omdat het eerste reeds meer positief gekleurd is, terwijl in de verbazing het negatief getendeerde het meest imponeert. Vooral in de psychiatrisch geclassificeerde inductiepsychose, vinden we de verwondering meestal in een zeer uitgesproken vorm terug. Verder moet hier worden opgemerkt, dat deze ambitendente phaenomenen niet slechts in de tusschenmenselijke verhoudingen gevonden worden maar ook vaak ten opzichte van een levenloos object. Dit laatste zien we vooral bij de primitieven en het kind.

Thans moeten we dan nog een blik werpen op de objectzijde in de verhouding, op den suggestor, op den drager der autoriteit. Eerst willen we echter nog iets meer zeggen omtrent de z.g. realisatie welke zich aan de suggestie aansluit en wat volgens v. D. HORST — vooral bij de autosuggestie — een bijkomstig phaenomeen is, hetwelk met de suggestie zelve slechts zijdelings samenhangt. De realisatie beteekent bij de heterosuggestie een verwerkelijking van opdrachten, een accepteren van oordeelen, enz. Dit geldt natuurlijk slechts voor de positieve verhouding. In de negatieve daarentegen treedt een realisatie onder geen enkele voorwaarde op. In de oordeelssuggestie liggen nu enkele interessante aspecten, welke hier gememoreerd zullen worden. Op den voorgrond treedt hier dan wel het creatieve vermogen van den suggestor, betrekking hebbende, op de wereld van den gesuggereerde. In zooverre krijgt de overigens secundaire inhoud van de suggestie tevens een beteekenis in zijn wereld. Hieraan zit uit den aard der zaak een sociaal aspect. Wanneer de suggestor destructieve, asociale tendenzen inhaerent oordeelt aan het nuttige, of het toekomstige heil, dan worden door den gesuggereerde deze beschouwingen overgenomen en in toepassing gebracht. Van meer belang is voor ons echter het oordeel, dat de suggestor uitspreekt omtrent een anderen persoon of een groep van personen. Het waardeoordeel dat de suggestie inhoudt, kan hier van positieven of negatieven aard zijn. Positief wil hier zeggen, als een oordeel in waardeerenden zin wordt gegeven en negatief, wan-

neer het omgekeerde het geval is. Zoowel het positieve als het negatieve oordeel kan dus betrekking hebben op een persoon of een groep. Een andere persoon of groep kan hierbij als positieve of als negatieve autoriteit worden verklaard.

Het merkwaardige is, dat deze personen nu ook de suggestieve werking overnemen, terwijl de ambitendente gevoelsinstelling van den gesuggereerde ten opzichte van het gecreëerde autoritaire object dezelfde is. Deze autoritaire krachtsverschuivingen treden ook op, waar de suggestor als middelaar optreedt tusschen de phaenomenale en de bovenzinnelijke wereld, waar dus verwezen wordt naar achter de dingen liggende entiteiten: geesten van overledenen en goden, waarbij ten opzichte van den openbaringsdrager zelve een toename van macht kan optreden. Daarnaast en nauw met het bovenstaande samenhangende valt op, dat een suggestieve of repudiatieve instelling ten opzichte van een groepleider irradieert over de geheele groep, welke met hem verbonden is. De groep kan hierbij min of meer worden gepersonificeerd. Zoowel in de positief als negatief getendeerde beweging kan het suggestief gecreëerde object zichtbaar of onzichtbaar zijn, daarnaast kan het zoowel het karakter dragen van een individu als van een groep. In het autoriteitsgeloof kunnen dus nieuwe autoriteiten worden geschapen. Omgekeerd kan ik repudiatief ingesteld zijn ten opzichte van iemand, welke mij als schadelijk of daemonisch werd gesuggereerd. Vanuit een primair repudiatieve instelling zullen steeds gevoelens worden opgewekt, welke tegengesteld gericht zijn ten opzichte van het gegeven waardeoordeel. Zoo kan ik dus positief of negatief ingesteld zijn tegenover andere groepen, in 't bijzonder ten opzichte van den leider, welke mij vanuit mijn collectieve verbinding als machtig, hetzij goed of kwaad, hetzij ongevaarlijk of gevaarlijk, heil of vloek brengend, werd gesuggereerd. Deze leider kan daarbij een levende persoonlijkheid, een historische figuur, maar evenzeer een phantasie- of pathologisch product zijn. Ditzelfde geldt dan wat betreft supranormale entiteiten, die dragers kunnen zijn van een bijzondere autoriteit, zoowel in positieven als in negatieven zin.

We kunnen dit alles in enkele voorbeelden duidelijk maken. Volgens de godsdienstpsychologen (SÖDERBLOM, JAMES LEUBA, e.a.) zou de animistische geestenhypothese ontstaan zijn uit depersonalisatieverschijnselen, trances en droomen, verder misschien uit een per-

sonificatie van natuurkrachten en uit het idee van een wereldscheppend beginsel. Inderdaad is het mogelijk dat depersonalisatie en droomtoestanden voeren tot een primitieve filosofie, welke haar neerslag zal vinden o.a. in het animisme. Ook in den modernen tijd vinden we nog voorbeelden te over, waaruit deze mogelijkheden blijken. We zien nog herhaaldelijk, hoe depersonalisatie en andere hysterisch gekleurde beelden kunnen voeren tot het scheppen van de spiritistische geestenhypothese. Het merkwaardige is nu, dat uit het beleven der autoriteit van den Schamaan bij de primitieven voortvloeit het accepteren van de door hem gecreëerde geestenwereld, welke geesten op zichzelf weer dragers worden van een bijzondere autoriteit. Ook in het huidige spiritisme vinden we steeds weer de autoriteit der zich manifesterende geesten. We zien zoo, hoe er voortdurend verschuivingen kunnen optreden in het wezen der autoriteit, waarbij creatieve autoritaire figuren vooral in, psychiatrisch gezien, pathologische toestanden nieuwe werkbare objecten kunnen scheppen, waarbij vaak nog een potentieering optreedt. We willen hier, vooruitlopend op een volgend hoofdstuk (hfdst. VI) nog een voorbeeld noemen, waarbij de autoriteitsdrager door een negatief getendeerde suggestie een duivel schept. Verschillende leden der familie Verrips beschrijven hier, hoe de door den profeet als duivel aangewezen broer, meteen een geheel ander karakter krijgt. Er straalde een duivelsche gloed uit zijn oogen, hij kreeg de trekken van den satan, zoodat hij nauwelijks te herkennen was. Dit gezicht vervulde de aanwezigen met een grooten angst. Zoo schept een profeet hier een duivel, waarbij de beleving ten opzichte van het gecreëerde object phaenomenologisch dezelfde is als in de directe repudiatieve verhouding.

Thans willen we nog een nadere karakteriseering geven van het begrip autoriteit. Uit bovenstaande beschouwingen is wel gebleken, dat het begrip niet enkelvoudig is, maar zeer polypotent en pluriform. Het woord beteekent in de Nederlandsche taal: gezag, gestelde macht, erkende geloofwaardigheid. We onderscheiden dus twee zijden van het autoriteitsbeleven: de positieve (suggestie) en de negatieve (repudiatie). Zien we suggestie en repudiatie nu als een autoriteitsbeleven, dan geeft het begrip autoriteit in dezen vorm voor ons gevoel niet aan het kleurige en beweeglijke, wat er in het belevingsobject besloten ligt. Het is uiterst moeilijk, om datgene,

wat wij hier als het beweeglijke, het zich in de bijzondere werkzaamheid der autoriteit openbarende, zien en aanvoelen, in een behoorlijk modern Nederlandsch woord neer te leggen. Het begrip autoriteit is even star en levenloos geworden als het begrip suggestie zelve. Wanneer we hier de noodzakelijkheid gevoelen, de suggestie uit zijn banaliteit op te heffen en het in zijn wezen willen doorgronden, dan kunnen we eenerzijds wijzen op de manier waarop de mensch in deze relatie aangerood wordt en anderzijds de aandacht vestigen op de veelvormige werkzaamheid van het object. Het wezen der suggestie is niet verder te peilen, als we er niet in slagen, het begrip autoriteit uit zijn moderne hulsel te breken en het in zijn soepele beweeglijkheid levend te maken. De mogelijkheid daartoe is inderdaad gegeven als we vergelijkend anthropologisch te werk gaan en onzen blik richten naar de wereld der primitieven en van het kind en zien welke merkwaardige beteekenis het begrip autoriteit hier heeft. In deze beschouwingswijze zal tevens het bijzondere karakter der verhouding tusschen suggestor en gesuggereerde blijken. We zullen in het volgend hoofdstuk de suggestiephaenomenen dan van een anderen kant benaderen en wel met den blik gericht naar de wereld der primitieven. De bijzondere vorm van gemeenschap, welke aan de suggestie ten grondslag ligt, zal daarbij uitvoeriger onder de oogen worden gezien. De nadruk moet daarbij worden gelegd op het feit, dat onze studie van de suggestie nauw samenhangt met en voortvloeit uit ons onderzoek van enkele religieus getinte groepen.

HOOFDSTUK IV.

Het religieus beleven en de religieuze verhouding.

Terwijl we ons bezighielden met het onderzoek in onze spiritistische groepen en nagingen de gemeenschapsverhoudingen zooals die daar liggen uitgespreid, kwam de vraag onweersstaanbaar naar voren: In hoeverre is het mogelijk hier te spreken van een religieuze groep, met andere woorden wat is eigenlijk religie in haar oorspronkelijken vorm? Op deze vraag worden door verschillende auteurs verschillende antwoorden gegeven, waarbij vooral het behooren tot een bepaalde religieuze groep, het a priori uitgaan van bepaalde theologische vooronderstellingen, een groote rol speelt. Het is echter de bedoeling in deze studie het probleem in hoofdzaak van den phaenomenologischen en anthropologischen kant te bezien. Uit den aard der zaak zullen psychologische en psychiatrische problemen door de phaenomenologische zienswijzen heen gevlochten moeten worden.

In het bijzonder willen we nagaan welke verhouding er bestaat tusschen de oerreligieuze phaenomenen en de inductie en suggestie, zooals we die tegenwoordig nog allerwegen tegenkomen en als psychologisch probleem gesteld zien. Uit de beschrijving van de ontwikkeling van het spiritisme is gebleken dat we hier te doen hebben met een animistische religie, waarmede christelijke geloofsinhouden innig vermengd zijn. Het in relatie willen treden met geesten van afgestorvenen is reeds een oeroude menschelijke eigenschap; ze is als 't ware inhaerent aan het menschzijn. We willen hier de opvattingen omtrent de oerreligie beginnen met het praeanimistische manaprobleem en we willen van hier uit de suggestie- en inductiephaenomenen benaderen. Wanneer we in de suggestie zien een bijzonderen vorm der tusschenmenschelijke verhoudingen, van gemeenschap, dan komen we hier onwillekeurig terecht bij den eisch van een vergelijkend anthropologisch onderzoek en wel in dien zin om de mogelijkheid na te gaan, algemeen bekende huidige problemen te vergelijken met oeroude primitieve verhoudingen, zonder dat we ons hierbij op een evolutionistisch standpunt willen stellen. We stellen ons niet voor het eene phaenomeen uit het andere te laten ontstaan. We willen de vraagstukken van den phaenomenologischen kant bekijken, waarbij dan

een vergelijking zal worden gemaakt met verschijnselen in de prae-animistische periode, phaenomenen, die dan ook in de animistische en verder gedurende de geheele geschiedenis der menschheid teruggevonden kunnen worden, van naam mogen verwisselen, maar in hun kenmerken dezelfde trekken blijven behouden. We hebben hier dus te doen met een historische of een vergelijkend anthropologische methode. Immers, bij de beschouwing van de meest primitieve stadia in de ontwikkeling der menschheid krijgt men vaak een rijker en voller beeld omtrent bepaalde problemen dan bij de observatie van den mensch uit de twintigste eeuw. Behalve dat ook de phaenomenologie in deze ontwikkeling belangrijke gezichtspunten biedt, mag er tevens op worden gewezen dat de methode een perfectieve is, ze vraagt niet alleen hoe is het nu, maar tevens hoe is het geworden. De historische anthropologie leert ons dat er betreffende bepaalde psychismen een progressie kan intreden, omgekeerd ook een regressie. Zoo zien we in den loop der historie een geleidelijken progressieven tendenz in de ontwikkeling der denkfunctie en het abstractievermogen, terwijl er betreffende gevoels- en belevingsqualiteiten in velerlei opzichten een vervlakking is ingetreden. Om een voorbeeld te noemen: door onze techniek en rationaliseering is er geen plaats meer voor het gevoel in onze systemen, hoewel in den laatsten tijd in velerlei opzicht toch ook weer allerlei reacties zichtbaar werden. Het emotionalisme viert in bepaalde kringen thans weer hoogtij o.a. onder invloed van NIETSCHE.

Zeer belangrijke onderzoekingen werden op vergelijkend anthropologisch terrein reeds verricht. Het moderne denken werd zoo aan het primitieve tegengesteld verklaard. Van psychiatrische zijde werden allerlei overeenkomsten ontdekt in denkvormen zooals die in bepaalde psychosen naar voren kwamen en het denken der primitieven. LEVY BRÜHL noemde dezen denkvorm praelogisch en asyntactisch. VAN DER LEEUW wijst er zeer terecht op dat het niet geoorloofd is te spreken van het primitieve denken, maar beter van het primaire denken, omdat het moderne denken zich hieruit geleidelijk ontwikkelde. In de psychiatrie waren het vooral JANET, STORCH e.a. die zich verdienstelijk hebben gemaakt in het opsporen van overeenkomsten en verschilpunten tusschen dit primaire denken en het denken in de moderne samenleving, zoowel normaliter als onder pathologische omstandigheden. Thans willen we met het oog op de bestudeering van

de inductiephaenomenen eveneens een blik slaan op deze primitieve wereld en zien hoe de oorspronkelijke relatie tusschen subject en object, tusschen mensch en mensch zich hier voordoet. Uitgangspunt is hier dan het prae-animistische manabegrip, zooals we dat vooral in de Polynesische wereld tegenkomen en dat zijn aequivalenten vindt in het orenda der Irokeezen, het wakanda der Indianen, het tondi der Batakkers, enz. Volgens LEHMANN, die een monographie schreef over „Mana der Begriff des ausserordentlich Wirkungsvollen bei Südsee-völkern” heeft het begrip mana op verschillende eilanden van de Polynesische groep een wat afwijkende beteekenis. Op Java beteekent het macht, in Melanesië beteekent het wonder, mirakel, invloed. Op Haïti bovennatuurlijke macht. Rarotonga autoriteit, bovennatuurlijk. Het causativum van mana is schrik, aanbidding, vereering. V. D. LEEUW zegt er van dat het zooveel beteekent als invloed, kracht, roem, majesteit, verstand, heerschappij, godheid, sterk, talrijk, vereeren, aanbidden, profeteeren. In het mana liggen zoowel het begrip autoriteit als machtigheid uitgekristalliseerd. Het is in ons land vooral v. D. LEEUW, die in zijn standaardwerk „Die Phaenomenologie der Religion” het manabegrip opvat als het object in de oorspronkelijke religieuze verhouding. Hij schrijft hieromtrent onder meer het volgende: God is vaak een vaag en onbestemd begrip. Het eerste wat omtrent het religieuze object is te zeggen is dat het iets inhoudt dat opvallend anders is. De verwondering, het Thaumazein, is het begin van elke religie, hoewel dit ook voor de philosophie geldt.

Het begin van de religie is het empirisch vaststellen dat een voorwerp of een medemensch macht ontwikkelt. CODRINGTON definieert het manabegrip als volgt: Het is een macht of een invloed in zekeren zin bovennatuurlijk, hetwelk zich echter openbaren kan in lichamelijke kracht of ook in iederen anderen vorm van macht of kracht welke een voorwerp kan bezitten. Het mana is niet direct aan een voorwerp gebonden, maar kan van bijna ieder voorwerp overgedragen worden. Het is in de Melanesische wereld de bedoeling zooveel mogelijk mana te verwerven dat tot eigen voordeel aangewend wordt.

Van belang voor ons spiritistisch onderzoek is wel dat geesten het mana in rijke mate kunnen bezitten. Bij de primitieven geldt hier vooral dat die geesten vereerd worden waarvan de drager in zijn leven veel mana heeft bezeten. Ditzelfde geldt eigenlijk nog steeds voor het huidige spiritisme. Ook hier komen via de mediums steeds geesten door

van hen, die in het leven der aanwezigen een machtige rol gespeeld hebben, of direct in het leven van het medium zelve, ofwel die machten, welke nu eenmaal ook in het moderne leven een zekere religieuze beteekenis hebben behouden en dragers zijn van een bijzonder mana. Volgens LEHMANN wordt het mana in hoofdzaak gevonden als mana van menschen: in het bijzonder bij krijgers, opperhoofden, priesters, artsen. Het is een godsdienst-psychologisch probleem of de vormen van mana gedifferentieerd zijn uit een oermana, een oerautoriteit in den vorm van het opperhoofdenmana, waarvan dan ook het priestermana b.v. afgesplitst zou zijn. SÖDERBLOM staat deze opvatting o.a. voor. Dit probleem zal wel steeds een open vraag blijven. Zeker is dat in de historische ontwikkeling een belangrijke verschuiving opgetreden is in de manadrage objecten en niet alleen in dien zin, dat door een voortschrijdende rationalisatie en saecularisatie een vervlakking en denaturatie van het manabeleven intrad, maar er traden ook anderzijds steeds in de relatie van den beleveden mensch ten opzichte van het object opnieuw potentieeringen, differentieeringen op, waardoor een vergelijking met de primitieve verhoudingen vaak heel moeilijk wordt.

Toch is het opvallend dat ook in de moderne samenleving het mana van den succesvollen krijger, den koning in zijn qualiteit van opperhoofd, de magistraten, de priesters en de artsen nog steeds in bijzondere wijze werkzaam is, terwijl ook in de relatie ten opzichte van de geesten deze bijzondere werking nog gevonden wordt. De opvatting dat we in het manabeleven te doen hebben met een oerreligieuze beleving is vooral uitgewerkt geworden door MAX MÜLLER. Hij schrijft hieromtrent: Het mana is een macht of een invloed van bovennatuurlijken aard, maar zichtbaar in natuurlijke krachten, in macht of overmacht die menschen kunnen bezitten. Steeds heeft het de beteekenis van macht of autoriteit. Het mana van een krijger wordt bewezen door zijn successen in den strijd, uit tegenslagen en nederlagen kan worden afgeleid dat het verdwenen is. Behalve dat menschen dragers kunnen zijn van mana, onderscheidt LEHMANN nog een dieren- en plantenmana en als bijzonderen vorm het mana van geesten en goden. De geheele mythologie en religie zou volgens MÜLLER samenhangen met het manabegrip der Melanesiërs. Hij spreekt hier van natuurlijke religie. Op natuurlijke, begrijpelijke dingen wordt het begrip mana niet toegepast, slechts op ongewone of buitengewone.

In 1908 was het MARETT die mana als de positieve zijde van het bovennatuurlijke voorstelt. De grootste beteekenis voor een dynamistische duiding van de oorsprongsphaenomenen der religie hebben MARETT, CLODD, IRVING KING gehad. Vooral MARETT heeft beproefd deze vraagstukken psychologisch te benaderen. Hij heeft opgemerkt, dat de mensch gevoelig is voor datgene wat schuwheid of verwondering opwekt. In dezen toestand van de ziel ligt naar zijn meening een machtigen drang het als geheimzinnig en bovennatuurlijk gevoelde „iets” eenerzijds te objectiveeren en zelfs te personificeeren, anderzijds om het door communie of verzoening onschadelijk te maken. Dat, wat objectief met dit subjectieve overeenkomt noemt MARETT macht. Dit universeele gevoel van macht noemt hij in den ruimsten zin van het woord religieus. MARETT wijst reeds op anologieën in den belevingsvorm van kinderen, deze kennen ook in bijzondere mate het affect der schroom, der verwondering, der verbazing. De subjectieve zijde van de religieuze beleving is de „awe”. Hij komt dan tot de conclusie dat taboe negatief mana is en niet negatieve magie. Hij noemt mana de positieve en taboe de negatieve modus van het bovennatuurlijke. Zoowel mana als taboe dragen geen zedelijk karakter. Het is niet goed of kwaad. MARETT spreekt hier van het bovennatuurlijke in zijn eerste of existentieele dimensie. De ethische waardeering van het bovennatuurlijke is de tweede of moreele dimensie. Geleidelijk krijgt mana in zijn ontwikkeling de beteekenis van intelligentie, karaktersterkte of geest.

In de beschouwing van MARETT valt op te merken, dat deze in de oerreligieuze betrekking wel sterk het accent legt op de subjectzijde van de relatie. De objectivering van het in het subject aanwezige gevoel van „awe” zou het begrip mana inhouden. Men zou veelmeer geneigd zijn het accent te leggen op de objectzijde van de relatie. In de „ontmoeting” van den mensch met het manadragend object ontstaat het religieuze gevoel van „awe”, een gevoel, dat door OTTO in zijn boek „Das Heilige” aan een nader phaenomenologisch onderzoek werd onderworpen.

Ook volgens SÖDERBLOM is het manabegrip de eigenlijke religieuze categorie van het numineuze, d.w.z. het heilige in den zin van OTTO, zonder ethische en rationeele momenten. SÖDERBLOM vestigt er dus de aandacht op, dat hier sprake is van een niet rationeele ontmoeting; de wijze waarop het subject het manadragend object tegemoet treedt is

irrationeel. In zijn boek „Holiness” plaatst SÖDERBLOM de begrippen mana en heilig op één niveau. Eerst het heilige maakt volgens hem de godsvoorstelling religieus.

De ontwikkeling van het religieuze in ethische richting geschiedt pas later, vooral onder invloed van het denken van KANT. Ook door HARTLAND wordt de potentialiteitsatmosfeer van mana en taboe als den gemeenschappelijken wortel gezien van de religie. KING zegt in zijn boek „The supernatural, Its Origin and evolution” (1892): Het buitengewone is eerst onpersoonlijk, maar wordt later onder invloed van de sociale ontwikkeling meer persoonlijk in den vorm van medicijnmanmana, priestermana, enz. Het oorspronkelijk mana zou een genezende en beschermende beteekenis hebben. Het mana beleven wordt volgens LEVY BRÜHL overal in het primitieve gemeenschapsleven weer teruggevonden. De relatie draagt hier een mystiek en praelogisch karakter, het staat voor alle ervaring. Meer mechanistische voorstellingen van het mana worden gegeven door DURKHEIM, een leerling van COMTE, in zijn boek „Les Formes Elementaires de la Vie Religieuse”. De kracht zou van religieuze origine zijn. COMTE zelf bewoog zich in zijn denken ongeveer in dezelfde richting, de gemeenschap wordt uiteindelijk het religieuze object. COMTE spreekt hier van „Le Grand-Etre”, Het Groote Wezen, waarin de gemeenschap gepersonificeerd wordt. KARL BETH ziet in het begrip der bovenzinnelijke kracht het fundament van iedere religieuze beleving, ze is de religie in alle religies, ze schept de religie eveneens in den loop der eeuwen. (Religion und Magie). In de religie treedt de mensch in relatie tot de macht. De magie wordt hiervan afgegrensd, omdat hier slechts egoïstische motieven nagejaagd worden, een meening die door v. D. LEEUW gedeeld wordt. Magie hoort bij de narcistische instelling. Volgens BETH is de minimale definitie van de religie, door MARETT geformuleerd in zijn mana-taboeformule, terecht als zoodanig gesteld. Het in de manavoorstelling zich openbarende psychische affect ligt op één lijn met het religieuze.

Zoo wordt dus zoowel door ethnologen als door godsdienstpsychologen en godsdienstphaenomenologen in het beleven van mana de oorspronkelijke religieuze verhouding gezien, mana, dat in onze moderne terminologie overgezet de beteekenis krijgt van macht, van autoriteit. In hoofdzaak sluit in ons land, zooals gezegd, v. D. LEEUW zich bij deze opvattingen aan. Iedere buitengewone handeling ver-

oorzaakt volgens hem een beleven van macht, zedelijke waarde zou de macht als zoodanig niet hebben. Samenvattend zegt hij verder in zijn „Phaenomenologie der Religion”: We vinden bij de primitieven de voorstelling van macht, welke empirisch-belevingsvol aan personen of dingen geconstateerd wordt en die daarom een werking bezitten. Deze werking kan van velerlei aard zijn, zij is slechts dynamisch en allermint ethisch of „geestig”. Men spreekt slechts van de macht waar ze opvalt. De relatie waarin de mensch tot deze macht treedt is die der verbazing, schuwheid of vrees. De van macht vervulde voorwerpen en personen hebben een wezen in zich, dat we heilig noemen. V. D. LEEUW beschrijft dan verder hoe de onpersoonlijke macht naderhand wil en gestalte krijgt. Deze macht, wil en gestalte worden bij de menschen teruggevonden, b.v. bij den koning, ze vereenigen zich in het ambt, waarvan de mensch de drager is. Zoo is de koning in de primitieve wereld de drager der macht, een heiland. Ook in de vaderzoon verhouding vinden we de overdracht van het mana weer terug. Het mana kan door middel van geschenken worden overgeheveld.

Het klassieke land van de koningsmacht is Egypte, de koningen werden hier als goden vereerd en hun werden allerlei bijzondere krachten toegekend. De macht is als het ware in den koning sterk geconcentreerd. Hij is een der eerste en oudste goden. De macht is hier gekoppeld aan een levende gestalte waardoor het geheel bewegelijk wordt. Dit zelfde geldt overal, waar een mensch met wil en gestalte toegerust de drager van mana is. Naast den koning hebben dan ook de dooden een groote macht in de primitieve wereld. De doodencultus mag, zooals we reeds zagen, volgens V. D. LEEUW niet gezien worden als het resultaat van een primitieve psychologie. Direct in de ontmoeting met de dooden wordt er in relatie getreden met hun macht, welke dus samenhangt met de macht die zij tijdens het leven hebben gehad. Tegenover deze doodenmacht staat de mensch in een merkwaardige ambivalente gevoelshouding, tegelijk met angst en eerbied vervuld. De dooden kunnen eenerzijds afschrikwekkend zijn maar ook een gunstigen invloed uitoefenen, een beschuttende werking hebben. Reeds vroeg in de ontwikkeling der menschheid komt dit dualisme naar voren, steeds beteekent het in relatie treden met de geesten van overledenen een met zich meebrengen van wel of wee.

De ambivalente gevoelsinstelling, welke, zooals we nog verder zul-

len zien, van religieuzen aard is, komt dus ook steeds in de ontmoeting met de dooden naar voren, een verschijnsel dat we tijdens de spiritistische séances nog rijkelijk aantreffen. De geestenwereld is echter niet alleen tot de dooden beperkt. Ook in de levende wereld komen daemonen voor, welke het leven van de primitieven tot een voortdurenden angst kan maken. Volgens v. D. LEEUW beteekent daemonengeloof in feite: Ik heb de schrik voor de macht beleefd, welke zich noch om mijn verstand, noch om mijn moraal bekommert. De onbestemde angst voor het huiveringwekkende wordt in het daemonengeloof naar buiten geprojecteerd. Het onbestemde mana en taboe gaat over in een onnoemelijke hoeveelheid machten, die elk begiftigd worden met een eigen naam en een eigen taak. Het polydaemonisme wordt polytheïsme.

In zijn boek „Das Weltbild der Primitiven” schrijft FRITZ GRAEBNER omtrent de mana en taboe phaenomenen: In de mana-idee zijn de oude toovergedachten van de automatische krachtwerking levend, hoewel hier en daar gekleurd door een animistischen inslag. Zoo is het slechts te verklaren dat CODRINGTON de manawerking terugvoert op geesten. De manavoorstelling hecht zich op een zeer sterke wijze aan het object in zijn geheel en veel minder aan zijn eigenschappen, zooals dit het geval is bij allerlei tooverkrachten. Weliswaar zal deze krachtwerking op een of andere wijze samenhangen met de gestalte van het object, maar toch wordt het object in zijn geheel als manahoudend gezien en de krachten toonen zich in hun werkingen. De objecten krijgen zoo, zij het ook niet in animistischen zin, het karakter van de persoonlijkheid. En zoo is het geen wonder, dat de mana-idee juist in verbinding treedt met persoonlijke wezens, in het bijzonder met menschen en daar haar meest uitgebreide beteekenis krijgt. Wat de taboevoorstelling betreft zegt GRAEBNER: Taboe is iets waarmede men niet gaarne in aanraking komt, omdat men hierdoor ongewenschte gevolgen vreest. Ieder object dat taboe is, heeft dus in zekeren zin mana, maar een mana van een bedenkelijke soort, dat men vreest. Taboe is b.v. alles wat met den dood samenhangt, echter niet, omdat men hier in aanraking komt met de geestenwereld, maar omdat alles wat met den dood in aanraking is gekomen een soort infectieuze werking heeft. De hoofdwering krijgt het taboe als het uitgaat van persoonlijkheden. Hoe hoger iemand staat, hoe meer hij met taboes omhangen kan zijn. Zoo

is het taboe, afgezien van de goden, sterk aanwezig bij koningen.

We zien uit al deze beschouwingen dus, dat zoowel mana als taboe een kenmerk is, dat aan persoonlijkheden kan toekomen, waarbij taboe dan opgevat kan worden als negatief mana. De primitieve mensch is overal door machten omringd, die zoowel een goeden als een slechten invloed op hem uit kunnen oefenen. Deze invloed draagt oorspronkelijk een religieus bovennatuurlijk karakter, waarbij, zooals MARETT zeer terecht opmerkt, mana de positieve en taboe de negatieve modus is van dit bovennatuurlijke. Ook in de tusschenmenschenlijke relatie heerscht dus niet een gelijkwaardigheid van twee identieke ikken, — een rationalistische, idealistische en nog meer positivistische constructie, — maar in de verhouding van mij tot den ander wordt de macht ontmoet, oorspronkelijk gekend als het mana, waarbij taboe dan als negatief mana kan worden gezien, en waarin ook de begrippen macht en autoriteit liggen uitgekristalliseerd. Tegenwoordig heeft het begrip macht echter een dubbelen klank gekregen. De relatie van het ik ten opzichte van de macht is niet steeds zoo dat er een manabeleven aan ten grondslag ligt; bij een toenemende individualisatie kan het ik ook uit egocentrische motieven voor het machtdragende object buigen en handelen, alsof hier de macht in zijn oorspronkelijke wijze wordt ontmoet, terwijl dit slechts schijnbaar het geval is.

De primitieve verhoudingswijze ten opzichte van objecten laat zich om misverstanden te voorkomen beter zóó uitdrukken, dat in de relatie van den mensch ten opzichte van het manadragende doode object, van een machtigheidsbeleven wordt gesproken, terwijl in de tusschenmenschenlijke relatie, gekenmerkt door bijzondere kwaliteiten, misschien het best uitgedrukt in de begrippen wil, gestalte en grootere bewegelijkheid, beter gesproken kan worden van een autoriteitsbeleven. Het is dan de bedoeling van deze studie in hoofdzaak dit autoriteitsprobleem, dat dus een oorspronkelijk mana- en taboevraagstuk inhoudt, onder de tegenwoordige omstandigheden in de tusschenmenschenlijke verhoudingen aan een onderzoek te onderwerpen. We zagen reeds, dat bij de primitieven vooral bepaalde persoonlijkheden als manadragers op den voorgrond treden, zoo de krijgers, opperhoofden, koningen, priesters, artsen enz.

Van de hand van WAGENVOORT verscheen nu een belangrijk boek „Imperium” waarin dit oorspronkelijk manabegrip bij de Grieken in allerlei tusschenmenschenlijke verhoudingen terug wordt gevonden.

Het is niet noodzakelijk hier uitvoerig op dit werk in te gaan, maar we zullen alleen het voor onze beschouwingen belangrijke naar voren brengen. WAGENVOORT wijst er o.a. op dat de overdracht van macht door den mensch gewoonlijk haar medium vindt in de hand. Manus beteekent dan ook macht en wel oorspronkelijk in algemeenen zin, dus niet alleen de macht van den echtgenoot over de vrouw, maar ook die van den pater familias over de kinderen en kleinkinderen, die van den meester over den knecht. Belangrijk is hier dat we aansluitend aan het voorgaande, de conclusie mogen trekken dat de relatie tusschen ouders en kinderen, man en vrouw, heer en knecht eigenlijk van oerreligieuze aard is. Het oorspronkelijke mana-beleven ligt hieraan wel zeer sterk ten grondslag. Evenzeer is van beteekenis dat WAGENVOORT de meening van ROX deelt dat er een belangrijke verwantschap bestaat tusschen het Romeinsche numenbegrip en het Australische mana. WAGENVOORT wijst er tevens op dat PFISTER in het numen een onpersoonlijke kracht ziet, welke hier en daar werkzaam kan zijn en identiek is met de orendistische kracht die daar aanwezig is, waar men van het goddelijke en heilige spreekt. De grondbeteekenis van het woord numen zou in elk geval „beweging” zijn. Dit voert bij PFISTER tot de conclusie: „Da nun das Numen nur an seinen Wirkungen und Offenbarungen, das heisst an Bewegungen im weitesten Sinn, erkannt wird, so ist Numen eben in seiner ursprünglichsten Bedeutung die besondere Macht und Kraft die sich in irgendwelchen Bewegungen äussert.” Aan verschillende voorbeelden maakt WAGENVOORT duidelijk, dat numen dezelfde beteekenis heeft als het mana, orenda, wakanda, enz. Het numen was er zoodra men een zekere huivering waarnam, daar beweegt zich iets, daar openbaart zich een onzichtbare, onbekende macht. Bij de Romeinen wordt prestige op één lijn gesteld met het mana. WAGENVOORT spreekt verder het vermoeden uit, dat aan de idee van de grootheid der bovennatuurlijke machten allereerst de verhouding van het kind tot de ouders ten grondslag zou hebben gelegen. Hiermee samenhangend wordt het *maiestas patris* nagegaan. Het woord *maiestas* zou dan naar zijn oorsprong niet thuis hooren in het complex der manareminiscenties, niettemin is het daarmee geleidelijk op velerlei wijze samengegroeid.

Wat de relatie der beide sexen betreft is de vrouw ontegenzeggelijk in het bezit van een bepaalde macht. Het begrip „contagio”

wordt dan nader uitgewerkt in zijn beteekenis van schadelijke aanraking. We naderen hier de negatieve zijde van het manaprobleem, het taboe. Als voorbeeld van het taboebeleven wordt hier de beul beschreven, het taboe van den beul zou een onmiddellijk uitvloeisel zijn van het doodentaboe. Zoo blijkt ook, dat het mana van een niet overwonnen stam gevreesd werd, hetgeen ook nu nog tot uiting komt in de gespannen verhoudingen die vaak bestaan tusschen naburige dorpen. Ook de menstruatie is een z.g. contagio inguinans, (heeft een bezoedelende werking), dit in tegenstelling met het contagio enervans en het contagio usurpans, waar respectievelijk van een verzwakkende en een overmeesterende aanraking sprake is. Dat vooral ook de verhouding tusschen de beide geslachten van oerreligieuzen aard is, wordt door SCHUBART betoogd in zijn boek „Erotiek en Religie”; zoowel in de religie als in de erotiek zijn dezelfde krachten werkzaam. Bij beiden wordt de oerhuiver teruggevonden. Als de man de blik vol schroom naar de vrouw richt, dan voelt hij zich aangetrokken en gewaarschuwd tegelijk. De mensch werd zich de vrouw bewust, zooals hij zich de eerste goden bewust werd, vervuld van angst, maar tegelijk van verlangen. De religieuze en de erotische oerbeleving doen zich als twee gelijken kennen. Bij beiden speelt het element van de verwondering een rol. Dit eigenlijke wezen van de religie zou met zedelijkheid niets te doen hebben. Het domein van de religie ligt volgens SCHUBART aan gene zijde van goed en kwaad. De ethische waardeering van het religieuze zou eenzelfde verwatering beteekenen als de aesthetische beoordeeling der religie. Steeds vinden we in de religieuze beleving twee mogelijkheden weer terug: naast de aanbidding het atheïsme van het verzet.

We zouden de verdere beschouwingen van SCHUBART niet gaarne willen onderstrepen, in zijn uiterste consequentie voert ze tot een vergoddelijking der vrije erotiek. Van belang is echter de herkenning van de oerreligieuze beteekenis in de verhouding tusschen de beide sexen. Zoowel de positieve als de negatieve modus van het manabeleven vinden we hier in sterke mate weer terug. Ze voert tot hoorigheid en liefde eenerzijds, tot haat en verwerping anderzijds. Ook kan niet worden ontkend, dat SCHUBART verder in zijn boek zeer sprekende voorbeelden heeft gegeven, waaruit blijkt, hoe in iedere religie de erotiek hiermee innig vervlochten en vaak onaf-

scheidbaar verbonden is. Ook wanneer een vrouw, zooals we nog zullen zien, in engeren zin openbaringsdraagster is, dan kan de erotiek hier een sterk cumulatieve werking bezitten. Op zijn voorzichtigtst uitgedrukt kunnen we in ieder geval constateeren, dat er een irradiatie is van de erotische naar de religieuze affectsfeer en omgekeerd. Zoo wordt door SCHUBART ook de ambivalente gevoelsrelatie in het religieuze sterk op den voorgrond geplaatst, welke eenerzijds voert tot een positieve relatie, tot liefde, vereering en aanbidding, anderzijds tot negatief gekleurde reacties: afkeer, haten, vervloeken, atheïsme enz. Deze ambivalente gevoelsrelatie echter is in zijn phaenomenologische structuur wel het diepst geschouwd door RUDOLF OTTO in zijn boek „Das Heilige”. Hij wijst er op dat men vaak de oogen gesloten heeft voor het geheel eigen karakter van de religieuze beleving, zooals die ook allerwegen bij de primitieven gevonden wordt. Uitgangspunt van zijn beschouwingen is het Heilige dat door OTTO nader wordt aangeduid als het numineuze. Dit numineuze komt in alle godsdiensten voor als haar meest eigen innerlijkheid, zij heeft met ethische qualiteiten als zoodanig niets uit te staan. Passend bij de beleving van het numineuze is die affectieve toestand, welke OTTO de numineuze gemoedsstemming noemt.

Daar de categorie van het numineuze volkomen sui generis is, kan ze evenmin als ieder ander oorspronkelijk gegeven feit in strengen zin worden gedefinieerd. In het numineuze, ook het gansch andere genoemd, komen dan verschillende belevingscomponenten voor, welke streng gescheiden behooren te worden van het gevoel van zedelijke verheffing. Het plechtig vrome wordt niet gekenmerkt door begrippen als dankbaarheid, vertrouwen, liefde, overgave, berusting. In de „vrees” staat het ik tegen een object dat buiten hem ligt. Dit object is het numineuze, de drager van het gansch andere. Waar dit numen praesentisch wordt beleefd, ontstaat als reflexie in het zelfbewustzijn het creatuurgevoel, het gevoel schuldig schepsel te zijn.

Het primaire, waaruit als reflexie het creatuurgevoel ontstaat, is het mysterium tremendum, het gevoel van een huiveringwekkende geheimenis. Dit mysterium tremendum kan zich op verschillende wijzen uiten, als een verheven stille gedragen stemming, die lang aanhoudt en natrilt, maar ook kan ze stootsgewijze naar voren

komen en voert dan tot een vreemde opwinding, tot roestoestan-
den en extase. Het tremendum is een geheel eigen gevoelsreactie,
verwant aan de vrees, maar in werkelijkheid is het geheel iets an-
ders. De numineuze qualificatie wordt teruggevonden in het
Engelsche „awe” en in het Duitsche „Grausen”. De zuivere en lagere
gradaties van dit gevoel vinden we in onze taal terug in het grie-
zelen en het huiveren. Huiveringwekkend staat de mensch tegen-
over het numineuze. Van dit gevoel in zijn ruwe, ongecompliceerde,
primitieven vorm, het gevoel van iets engs, iets griezels, dat
vreemd en nieuw in het binnenste van de oermenschheid opdook, is
alle godsdiensthistorische ontwikkeling uitgegaan. Goden en dae-
monen vinden hierin hun origine. En zoo men dit niet als de eerste
qualitatief specifieke, uit iets anders niet afleidbare grootheid en
kracht van het geheele godsdiensthistorische proces wil aanvaarden,
komt men volgens OTTO met alle animistische, magische en volken-
psychologische verklaringen over het ontstaan der religie onmid-
dellijk op dwaalwegen en glijdt aan het eigenlijke probleem voorbij.
Het wezenlijke kenmerk van de primitieve religie is de daemonische
vrees. Echter ook in de hoogere religieuze vormen ontbreekt ze
niet. OTTO geeft dan aan, dat het mysterium tremendum in den
modernen tijd een vrij zeldzaam phaenomeen is. We zullen zien,
dat het in dezen oervorm, waarin OTTO het beschrijft, inderdaad
weinig voorkomt, maar in mildere vormen zeer frequent is. Steeds
behouden de goden nog iets spookachtigs, het angstig gedachte,
dat hun verhevenheid uitmaakt. In het tremendum straalt steeds
de afwerende houding door. Rationeel opgevuld, vinden we het
terug in de begrippen gerechtigheid, vergelding en straf voor
zedelijke vergrijpen. Het tremendum kan samengevat worden in
het ideogram: volstrekte ongenaakbaarheid. Volgens OTTO moet
aan het tremendum het moment majestas toegevoegd worden,
het moment van macht en overmacht. Naast het afweren-
de van het tremendum wijst OTTO in de beleving van het numi-
neuze op een ander aspect, het fascinosum, dat met het tremendum
in een wonderlijke contrastharmonie staat. Het goddelijke is tevens
aantrekkelijk en betooverend. Het is het tot den roes voortjagende,
het dionysische van de werkingen van het numen.

De rationeele voorstellingen die hiermee samengaan zijn gesche-
matiseerd: liefde en medelijden. Vanuit de daemonische vrees alleen

is geen overgang mogelijk tot de positieve gevoelens. Steeds komen beide facetten echter meer of minder innig vermengd, naast elkan- der voor.

Historisch gezien, vinden we het numineuze sterk terug in de begrippen rein en onrein, in het doodengeloof en den doodendienst, in het zielengeloof en de zielenvereering, in tooverij, dieren- en plantenvereering, enz. Evenzeer in het beleven der macht van gees- ten van overledenen.

GRÜNBAUM beschrijft in zijn boekje „Herrschen und Lieben” waarin hij het „Herrschen” en „Lieben” ziet als de beide grondinstel- lingen tot de wereld en tot het ik, waarbij het „Herrschen” de alogische oorsprong zou zijn van de monistische filosofie en het idealistisch formalisme, en „Lieben” als de oorsprong van de niet monistische filosofie en het realistische concretisme, ook de structuur van het religieuze bewustzijn. Ook hij ziet in het reli- gieuze beleven de polariteit van vrees en liefde. Vrees voor God is vrees voor het heilige. Daarnaast bestaat een heilige vrees, het scheppen van distantie tusschen God en mensch, het tremendum. Zoo schommelt de mensch in zijn verhouding tot God tusschen deze beide polen. Het tremendum in zijn hoogsten vorm wordt o.a. door LUTHER en CATHARINA VAN GENUA beschreven. In de con- crete religieuze beleving vinden we steeds een innige vermenging van deze polaire momenten. In dezen extremen vorm beschreven ziet GRÜNBAUM dus in navolging van OTTO het volwaardige reli- gieuze beleven. Slechts in één natuurlijke verhouding vindt GRÜNBAUM een analogie hiermee en dat is in de relatie tusschen vader en kind, maar tevens knoopt hij hieraan de vraag vast: Of heeft deze analogie een diepere beteekenis, omdat in het volmaakte gebed God als onze vader wordt aangesproken. In deze beschrijving zooals OTTO en ook GRÜNBAUM die geven van de religieuze ver- houding en zooals die ook steeds in hun voorbeelden naar voren komt, is het evident, dat ze hier zeer extreme en oorspronkelijke vormen op het oog hebben. De religieuze instelling in dezen vorm is zeker niet alledaagsch meer en er is zonder meer een discongruentie tusschen de frequentie van deze religieuze belevingen en het voorkomen van het religieuze gevoel in 't algemeen. We vinden het extreme nog veel terug bij pathologische vormen en regressie- toestanden.

Zoo zien we in de kliniek de extatische beelden in allerlei vormen optreden, in den onechten vorm bij de Hysterie, in echte bij degeneratieve toestanden, bepaalde psychopathen of gekoppeld aan bepaalde levensfasen. Zelfs bij de primitieven zijn de extatische toestanden waarin het tremendum en fascinosum in hun hoogste vormen worden gezien, niet alledaagsch. Het religieuze beleven, het beleven van het numineuze, dat zonder twijfel bij de primitieven in zijn ambivalentie overal wordt teruggevonden, hoeft in 't geheel niet gekoppeld te zijn aan de extase, hoewel het er zeer gemakkelijk in overvloeit. Ongetwijfeld heeft OTTO op diepgaande wijze de verschillende phaenomenologische aspecten van het religieuze beleven naar voren gebracht en haar weten te differentieeren van meer banale gevoelens. Slechts moeten we hier opmerken dat door het invoeren van den belevingscomponent van het *maiestas-augustum*, een verdoezeling ingetreden is in de afgrenzing van de subject- en de objectzijde in de oerreligieuze verhouding. WAGENVOORT heeft het toch wel zeer aannemelijk gemaakt dat het *maiestas* zeer verwant is met het oorspronkelijke manabegrip. Het *maiestas* is het attribuut van het gansch andere, het numineuze object, waartegenover het subject zich in de ambitendente gevoelsrelatie van het tremendum en fascinosum plaatst. Verder is het zoo, dat zoowel de object- als de subjectzijde in het religieuze beleven, zij het meer fragmentarisch, reeds door andere onderzoekers werd belicht. De religieuze beleving is niets anders dan een religieuze intuïtie, welke in verbinding treedt met de macht, oorspronkelijk gekend als het *mana*, maar waarin de begrippen machtigheid en autoriteit liggen opgesloten.

Terecht werd ook aangenomen, dat het numineuze, het gansch andere, ten nauwste samenhangt met het manabegrip, ja, hiermede zelfs wezenlijk identiek is. Zooals reeds werd opgemerkt vinden we in den huidige tijd het religieuze beleven in zijn primitieven extatischen vorm nog slechts terug bij bepaalde — klinisch psychiatrisch gezien — pathologische structuren en ook in zijn primitieven — niet extatischen — vorm wordt het als zoodanig weinig meer gevonden. Komt het manabeleven in den modernen tijd zoo weinig voor, of is de historische ontwikkeling der menschheid aansprakelijk te stellen voor het feit, dat de intensiteit van het manabeleven in sterke mate is afgenomen, of gaat het manabeleven mis-

schien schuil onder een psychologisch — eventueel psychiatrisch phaenomeen, dat onder een anderen naam zijn plaats in de rij dezer phaenomenen heeft ingenomen? We zagen reeds dat WAGENVOORT er op overtuigende wijze in is geslaagd, verschillende begrippen bij de Grieken terug te vinden, welke ongetwijfeld van oerreligieuze aard waren, maar als zoodanig niet meer werden herkend.

In het manabeleven, in den oerhuiver der primitieven, ligt dus het religieuze opgesloten, het religieuze, hetwelk in gemeenschappen, secten of kerken verward is en waarvan men vergeten is, uit welke oorspronkelijke elementen ze geconstitueerd is geworden. De oerreligie der menschheid, welke dus naar alle waarschijnlijkheid monotheïstisch-pantheïstisch gestructureerd was (KARL BETH), heeft zich via het polytheïsme naar het monotheïsme ontwikkeld. Deze oerreligieuze belevingsvorm leeft bij de primitief gestructureerden voort in de spokenvrees, de verhouding tot de geesten van overledenen zooals we dit ook vooral in het hedendaagsche spiritisme nog regelmatig zien. Hier wordt het religieuze affect nog nagenoeg in zijn oervorm teruggevonden. Het spiritisme is geen primitieve philosophie, maar in zijn wezen een oerreligie in een vrij zuiveren ongecompliceerden vorm. Ook in andere verhoudingen is het manabeleven als analogon van primitieve structuren niet moeilijk op te sporen. Zelfs in den modernen tijd is de succesvolle krijgsman, de arts met zijn medisch prestige, de priester, de predikant, nog steeds de drager van een bijzonder mana, waarin de mensch het numineuze nog beleeft. In vele andere relaties zijn het tremendum en fascinosum grootendeels verdwenen of verzwakt. Het is wel zeer evident, dat de historische ontwikkeling, zoowel de toenemende rationalisatie onder invloed van diverse philosophische systemen, alsook een toenemende saecularisatie hierin een groote rol hebben gespeeld. In het oorspronkelijke manabeleven, in deze bijzondere verhouding tusschen subject en object vinden we tevens terug een oervorm van de gemeenschap. De mensch staat hier niet geïsoleerd, maar hij is direct gebonden aan het manadragende object, of aan den manadragenden medemensch. Zoo wordt een religieus phaenomeen tevens een aspect van het gemeenschapsprobleem, een sociologisch vraagstuk, dat op zijn beurt weer allerlei philosophische aspecten heeft.

We willen hier bij dit gemeenschapsprobleem uitvoeriger stilstaan, omdat het onze visie op de religieuze verhouding aanmerkelijk verdiept. De theologische en filosofische ontwikkeling weerspiegelt zich vooral in de beschouwingen omtrent het gemeenschapsprobleem. Vandaar dat deze ontwikkeling hier in groote trekken geschetst zal worden. Vooral de moderne opvattingen werken verhelderend op de inzichten in de door ons gestelde problematiek en kan deze met vrucht verdiepen.

Vooral onder invloed van DESCARTES, die in zijn systeem de strenge scheiding van *res cogitans* en *res extensa* doorvoert, komt ook de verbreking van den oervorm der religieuze gemeenschap tot stand. Het stelsel van DESCARTES belichaamt de autonomie van den menschelijken geest; het theoretische inzicht is capabel de werkelijkheid geheel aan haar te onderwerpen. Ook in de leer van SPINOZA is de gemeenschap geen noodwendigheid, er is geen noodzakelijke gebondenheid van het ik aan den medemensch, in tegen-deel, vooral bij de primitieven zou de mensch uit egoïstische motieven vijandig en agressief tegenover zijn soortgenooten staan. Slechts door utiliteitsprincipes gedreven gaat het *homo homini lupus* over in het *homo homini deus*.

Ook de idealistische filosofie is in zijn uitgangspunt van redeneering niet veel verder gekomen. Volgens KANT is de werkelijkheid niets anders dan het product van het creatieve ik, van onze aprioristische aanschouwing. De werkelijkheid wordt dus geschapen door ons kennende bewustzijn. Achter de wereld der verschijnselen zou echter nog een andere werkelijkheid liggen in den vorm van het „Ding an sich”, hetwelk nooit object van onze kennis kan worden. De verbinding van de phaenomenale wereld met de bovenzinnelijke ontstaat door de „praktische Vernunft”. Het zedelijk handelen als neerslag van dit praktische bewustzijn berust op den categorischen imperatief. Als sluitsteen van de geestelijke autonomie ziet KANT de religie. Hoewel de religie in de systemen van DESCARTES en KANT nog een geheel eigen plaats krijgt toebedeeld, vinden we dit in de positivistische stroomingen nauwelijks meer terug. Hier wordt een felle kritiek gegeven op den godsdienst en alles wat daarmee samenhangt.

COMTE ziet zoo de ontwikkeling der menschheid als bestaande uit drie stadia: het theologische, het metaphysische en positivistische

stadium. COMTE beweert dat de positivistische invloeden reeds zeer groot zijn, alleen de sociologie moet de laatste stap naar het positivisme nog doen. Hij sticht dan echter toch weer de religie van de gemeenschap, welke tenslotte overgaat in een religieus getinte verhouding tot Clothilde de Vaux, die door hem als een godin werd vereerd. Dit empiristisch en rationalistisch getint positivisme heeft in de 19e eeuw veel invloed gehad. De bekende socioloog EMILE DURKHEIM, een van de meest bekende aanhangers van COMTE, heeft de religie terug willen brengen tot een gemeenschapsprincipe. De oergemeenschap zou het totemisme zijn, een meening welke door WUNDT in het 7e deel van zijn „Völkerpsychologie” afdoende weerlegd wordt.

De meest consequente, destructief getendeerde aanval op de religie werd wel gedaan door het socialistisch materialisme van MARX, KAUTSKY e.a. Geen moeite werd nagelaten om aan te toonen, dat de religieuze instelling van den mensch samenhangt met zijn primitiviteit en in volkomen strijd is met het verlichte materialisme dat zijn extremen vorm vindt in een werk als „L’homme machine” van LAMETTRI. Verder heeft ook FEUERBACH met zijn dialectisch materialisme er toe bijgedragen de meening ingang te doen vinden, dat de geest niets anders is dan de natuur in zijn anders zijn. (Een omkeering van de opvattingen van HEGEL dus). Het rationalisme zou de oplossing van alle problemen kunnen geven. De religieuze instelling van den mensch werkt slechts remmend en destructief op dit rationalistisch denken en volgens het consequente socialisme eveneens op den vooruitgang en verbetering der sociale verhoudingen. Het omgekeerde is echter evenzeer waar.

En het is vooral LUDWIG KLAGES, die hierop in zijn boek „Der Geist als Wiedersacher der Seele” den nadruk heeft gelegd. De geest, in zijn door KLAGES beschreven vorm is een tegenpartijder van het leven; het denken en willen hebben een vernietigenden invloed gehad op de wereld van de beleving en het affect. Hoewel de functies van den geest hiermede geenszins zijn uitgeput — de geest heeft toch ook een creatieve functie en in vrijheid zich ontwikkelende mogelijkheden — toch blijkt uit de geheele historische ontwikkeling wel, dat de toenemende rationalisatie de religieuze instelling van den mensch is tegengegaan. Naarmate de wetenschap de objecten leerde zien als de som van hun eigenschappen en naarmate

de filosofie er naar streefde, de collectiviteit te rationaliseeren en in utiliteitsprincipes op te lossen, werd het religieuze beleven zwakker, het nam aan intensiteit af en is in zijn ambivalente qualiteiten vaak niet gemakkelijk meer te ontdekken.

Naast de rationalisatie speelt ook de saecularisatie een groote rol, de mensch is verwereldlijkt en hij herkent het religieuze als zoodanig niet meer. Dat de filosofische ontwikkeling ook steeds weer haar terugslag vond in de psychologie en de theologie in engeren zin, ligt voor de hand. De psychologie ontwikkelde zich eveneens in het midden en einde der vorige eeuw in empiristische richting, de ervaring was de eenige bron van werkelijke kennis. Anderzijds droeg de psychologie een rationalistisch karakter.

Onder den invloed van FREUD, ADLER, JUNG, e.a. doken er echter in de psychologie andere inzichten op. Het idee komt op van de homo natura, de mensch is slechts een speelbal van zijn driften, die hem blindelings voortdrijven. Zoo is het bij FREUD de sexualiteit, bij ADLER het streven naar gelding, naar macht, wat de mensch in zijn handelen bepaalt. Hier vinden we dus een extreme toepassing van de reduceerende methode, waarbij het geheele leven in al zijn rijkdom en schakeeringen teruggevoerd wordt tot het principe der sexualiteit of het streven naar macht. Ook de religie wordt geheel verklaard uit de structuur van den homo natura. De realiteit wordt door aangenomen krachten en instincten opgeslokt. Hoewel het zonder meer duidelijk is, dat FREUD hier op geniale wijze een aspect van de menschelijke existentie belicht heeft, kan men toch niet anders zeggen, dan dat hier een miskennis is van de rijke werkelijkheid. Op natuurwetenschappelijke wijze worden religie, ethiek alle teruggevoerd tot een totaal illusionaire wereld, welke, naar mate het geconstrueerde gebouw van FREUD in grootte toenam, een toenemend imaginair symboolkarakter vertoonde. Voor het systeem van ADLER geldt in groote trekken hetzelfde.

Het kan hier niet de bedoeling zijn een uitvoerige ontwikkeling te geven van de filosofie of psychologie, we wilden slechts opmerken, dat de oorspronkelijke religie als vorm van gemeenschap onder invloed van deze ontwikkeling niet meer als zoodanig wordt herkend en gewaardeerd. En daardoor ook pas met eenige moeite zal kunnen worden opgespoord. We kunnen ons daarnaast gemakkelijk voorstellen, dat de religieuze beleving in de gecompliceerde

tusschenmenschenlijke relatie het langst zal blijven bestaan en dat dus hier de kenmerken van deze irrationeele ontmoeting het gemakkelijkst zullen worden teruggevonden. We hebben den indruk dat de afgrenzing van het oorspronkelijk manabegrip volgens de indeeling van LEHMANN min of meer schematisch is. Zoo zal in de primitieve wereld toch zeker de ander als medemensch in zijn qualiteit als mensch, als manadrager zijn beleefd. Aanknoopingspunten hiervoor vinden we bij sommige primitieve stammen, waar de naam van mensch en god hetzelfde is, de mensch is hier in zijn qualiteit als mensch manadrager. ANTOON VLOEMANS geeft in zijn werk „Menschen als Goden” talloze voorbeelden, waarin de mensch religieus werd gezien en als god vereerd. Helden, edelmen-schen, leiders, keizers, koningen, filosofen, enz. viel zoo een goddelijke vereering ten deel.

Ook in onze taal vinden we nog overduidelijke analogieën, waar-bij het begrip afgod slechts voor dat van god in de plaats is geko-men. Dat het manabeleven in de tusschenmenschenlijke verhoudin-gen een groote rol heeft gespeeld, blijkt uit de wijze waarop dit principe hier nog steeds in velerlei vorm doorwerkt. Het geven van de hand, het afnemen van den hoed heeft oorspronkelijk een reli-gieuze beteekenis gehad en is in wezen niets anders dan een over-dracht van mana, hoewel in al deze handelingen een volkomen auto-matiseering en profaneering ingetreden is. Ook vinden we de oude religieuze gebruiken in de tusschenmenschenlijke verhoudingen overal terug. Het gebed krijgt in den gesaeculariseerden vorm het karakter van de bede, het verzoek; het offer wordt gave, de reiniging een uiterlijke vorm van schoonmaak, de ascese krijgt het karakter van onthouding, onttrekking aan, of preutschheid. Reeds eerder zagen we dat de verhouding tusschen vader en kinderen, man en vrouw, heer en knecht een religieus aspect heeft. Wel is er echter een gra-datie in het mana, er is zwaar en licht mana en de ambivalente belevingsqualiteiten ten opzichte van het manadragerend object wisselen evenzeer in intensiteit naarmate er zwaar of licht mana in het spel is. Ook in de ontwikkeling van het individu zien we, dat de relatie met de doode objecten spoediger gerationaliseerd wordt, dan de relatie met den medemensch. Dit is geen wonder, omdat de medemensch wil en gestalte heeft en daardoor meer beweeglijk (dus numineus) is.

Bij het kind zijn de voorwerpen, waarmede het in spelrelatie verbonden is, dragers van bijzondere machtigheid. Het kind beleeft de objecten aanvankelijk religieus. Het bevreemden gaat echter over in een bemachtigen en dit in een gewennen (v. D. LEEUW). In het bevreemden vinden we zoowel de pool van het tremendum als die van het fascinosum terug. In een wisselende verhouding van deze momenten ontmoet het kind het levenlooze object. Hier is dus nog niet het woord als verbindingsmoment aanwezig, zooals dit in de tusschenmenselijke verhoudingen het geval is. Naar mate de individualisatie in de menselijke ontwikkeling toeneemt, wordt de religieuze band met het object minder sterk. Zoo leert het kind reeds in de trotsfase, (de z.g. eerste puberteit), in een neenzeggen tegen de wereld, waarbij het kind als zoodanig tegen de buitenwereld stoot en deze afgrenst van het eigen ik, dat ik meer of minder los te wikkelen uit de relatie met den medemensch en in zeer sterke mate uit die van de objecten. Ditzelfde vindt plaats in een extremeren vorm in de puberteit in engeren zin, waarin het individualisatieproces wel heel sterk optreedt. Ook dan blijft de tusschenmenselijke verhouding echter steeds tot op zekere hoogte bestaan. Slechts daar waar het losmaken uit de gemeenschap in de puberteit op disharmonische wijze geschiedt en de spanning tusschen het ik en de verhouding tot den ander op abnormale wijze verschoven is naar het beleven van eigen macht, kunnen ongeremde individualistische reacties optreden. Een psychopathiseering dus, welke ook weer van voorbijgaanden aard kan zijn (v. D. HORST). Het is duidelijk, dat de relatie, waarin het ik het manadragende object ontmoet, dezelfde is waarin het ik de machtigheid van het object of de autoriteit van den ander ontmoet. In het beleven van de autoriteit van den ander ligt nog steeds de beleving van het gansch andere, het numineuze, opgesloten, zij het dan ook tegenwoordig in een gedenatureerden vorm. Mana wil immers volgens de ethnologen niets anders zeggen dan dat, wat wij in den modernen tijd onder autoriteit verstaan (LEHMANN).

Het zou overigens buitengewoon merkwaardig zijn, wanneer een der hoogste menselijke gevoelens, in casu het religieuze gevoel, het eenige zou zijn, dat zijn object in een geïdealiseerde symboolwereld zou hebben en niet in de directe levende realiteit van de tusschenmenselijke verhoudingen. Hetzelfde is het geval met de

ethische gevoelens, wat zijn neerslag vindt in de christelijke theologie in het gebod: Gij zult God liefhebben en den naaste. Nu is het onmiskenbaar, dat het religieuze gevoel reeds eerder in de ontwikkeling optreedt dan het ethische, hoewel het ethische ook in het religieuze in potentie aanwezig is. Verschillende auteurs zooals GRAEBNER, MARRETT, SCHUBART e.a. wijzen nadrukkelijk op het primaat van het religieuze. In het Christendom echter is het religieus beleven in de tusschenmenselijke relaties naar den achtergrond verdrongen en het ethische op den voorgrond geplaatst. Tevens is onder invloed van de filosofie van KANT, de opvattingen van SCHELER en van bepaalde stroomingen in de moderne theologie en filosofie, het ethische in de tusschenmenselijke relaties terecht geaccentueerd. Deze nieuwere filosofie, die vooral zijn oorsprong vond tijdens en na den vorigen wereldoorlog, nadat opnieuw het falen van het idealisme gebleken was, plaatste weer het gemeenschapsprobleem op den voorgrond. De relatie tusschen ik en gij (Ich und Du) werd opnieuw ontdekt. Vooral MARTIN BUBER, GRISEBACH, GOGARTEN en uitgesproken theologen als BRUNNER en BARTH hebben deze problematiek eensdeels in anthropologischen, anderdeels in theologischen zin uitgewerkt, waarbij het verband tusschen ik en gij niet zoo zeer als een religieus, dan wel als een ethisch probleem werd gezien. Een mana- of taboebeleven lag aan deze gemeenschapsrelatie niet in de eerste plaats ten grondslag, maar deze verhouding is een ethisch gekleurde, waarbij de liefde een existentieele betekenis krijgt. Deze relatie is in de psychiatrie vooral door BINSWANGER uitgewerkt in zijn boek „Grundformen und Erkenntnis menschlichen Daseins”.

Het ligt niet in de lijn van deze studie deze ethische relatie als zoodanig verder uit te werken. We willen hier alleen wijzen op de merkwaardige probleemstelling van den dialectischen theoloog en anthropoloog FRIEDRICH GOGARTEN, aanvankelijk medewerker van KARL BARTH, welke de relatie tusschen ik en gij beschouwt als een autoriteitsprobleem. In verschillende publicaties van zijn hand werkt hij zijn ideeën uit, zoo o.a. in zijn opstel „Gemeinschaft oder Gemeinde”, en in zijn boek „Wider die Achtung der Autorität”. Ik wil hierover iets meer zeggen, daar verschillende opvattingen en probleemstellingen van GOGARTEN voor de psychologische en psychiatrische anthropologie niet onbelangrijk zijn. Vooral in zijn opstel „Gemein-

schaft oder 'Gemeinde' vinden we een interessante differentiatie van collectieve verhoudingen. In dit werkje keert GOGARTEN het idealisme den rug toe en wordt voorstander van een nieuw gemeenschapsbegrip. De werkelijkheid wordt niet meer monistisch gezien, maar er is een relatie tusschen ik en gij. Het wezen van het ik ligt niet in zijn isolement, maar in zijn verhouding tot een gij, dat het ik met autoriteit tegemoet treedt. Deze verhouding is niet te zien als een vrije wilsdaad van het ik, niet de Beziehungskraft (BUBER) van het ik is primair, van het geïsoleerde ik voert geen weg tot den ander. Juist door het gij wordt steeds een reactie gevraagd van het ik, waarbij het gij het ik overmeestert en tot hoorigheid brengt. Volgens GOGARTEN is het in abstracto niet te zeggen wanneer een ontmoeting een gequalificeerde ontmoeting wordt. Aanvankelijk spreekt Gogarten alleen van een gij wanneer zijn gezag gegrondvest is in God. Later laat hij deze visie min of meer los en dan ziet hij ook in de schepping den naaste als een gij welke ons tegemoettrêedt. De verbinding met een gij wordt een verbonden zijn aan den naaste zonder meer. Deze verbondenheid bereikt haar hoogtepunt in de z.g. ordeningen, waarin het gij een specifiek karakter krijgt van vader of kind, man of vrouw, heer of knecht. In zijn leer die hier dus tot de ordeningen voert, vindt GOGARTEN zijn oorspronkelijk gemeentebegrip terug. De gemeente wordt door hem gezien als het product der ik-gij relatie, welke tot stand wordt gebracht buiten den wil om. Hier tegenover plaatst hij dan de gemeenschap, waarvan de individualiteit, de wil en de gezindheid van den enkeling de constituerende factoren zijn. Voor het individualisme bestaat er geen ware autoriteit. In de vorming van de gemeente, gebaseerd op de relatie van ik en gij, wordt de werkelijkheid ontmoet.

Ik wil de overigens belangwekkende beschouwingen van GOGARTEN hier niet verder uitwerken. Voor de anthropologie zijn naar ik meen, zijn opvattingen van groot belang, mits geen theologische interpretaties worden gegeven. Anthropologisch gezien is zijn begrip van de gemeentevorming, dat hier geplaatst wordt tegenover de gemeenschap, van fundamenteele beteekenis. Aangezien de onderscheiding gemeenschap — gemeente echter geheel zijn plaats gevonden heeft in de specifiek theologische sfeer, lijkt het uit praktische overwegingen wenschelijker de door TÖNNIES gemaakte onderscheidingen in gemeenschap en „Gesellschaft" of „Bund" in te

voeren. Dit geldt vooral voor het gesaeculariseerde terrein. De gemeenschap is hier gegroeid, in den bond vinden we een aaneensluiting van verschillende subjecten, welke niet geheel en innig met elkaar verbonden zijn en waar de wil de constitueerende factor is. De gemeenschap zou dan hier in natuurlijk-religieuzen zin kunnen worden gezien en is te vergelijken met de gemeente in theologischen zin. De bond komt dan overeen met datgene wat door GOGARTEN als gemeenschap werd gequalificeerd. De gemeenschap heeft een kern waarom ze groeit, een centrum, dat aan alle leden gemeenschappelijk is. Dit is volgens v. d. LEEUW het heilig-gemeenschappelijke. In deze gemeenschap is groei maar ook daad. We ontveinen ons hier niet, dat anthropologische interpretaties van theologische probleemstellingen allerlei gevaren met zich mee kunnen brengen, hoewel deze bezwaren ten opzichte van een auteur als GOGARTEN zeer miniem zijn, gezien de synthese die hij zelf steeds weer poogt te scheppen tusschen de anthropologie en de theologie in engeren zin. Naast GOGARTEN is het dan vooral MARTIN BUBER die in zijn „Ich und Du” de gemeenschapsproblematiek uitvoerig uitwerkt. BUBER vindt de relatie tusschen Ich en Du, welke door hem als een ethische relatie wordt gezien, ook terug bij de primitieven en het kind, terwijl het tot op zekere hoogte ook in de verhouding van den mensch tot het levenlooze object teruggevonden wordt.

Uit de rij der objecten treedt er ons één tegemoet en komt in een levende verhouding tot ons, waarin het werkelijke leven zijn begin heeft. Tusschen de menschen onderling is deze speciale verhouding aanwezig en krijgt vorm in het spel van woord en antwoord. Ook is de relatie mogelijk met de natuur. Het Dusagen blijft daar undersprachlich. De ik-gij verhouding is ook mogelijk met „geistige Wesenheiten”, ze is daar „sprachlos” maar „sprachzeugend”. BUBER wijst op de mentaliteit van primitieven en van het kind, waar het ik-bewustzijn nog niet zoo sterk ontwikkeld is. Het kind en de primitieven staan dus dicht bij de echte ik-gij verhouding dan de moderne mensch en de volwassene. De moderne mensch leeft in hoofdzaak in een Es-wereld. Elk Es kan echter een Du worden en omgekeerd elk Du een Es. Merkwaardig is hier wel dat door BUBER het accent wordt gelegd op de verhouding waarin het kind en de primitieven ten opzichte van de objecten staan. Inder-

daad zien we een vèrgaande parallel tusschen de ik-gij relatie zooals BUBER die hier voorstelt en het beleven van mana in de primitieve wereld. De verhouding wordt hier door BUBER echter alleen in positieven zin geformuleerd. De relatie is verbondenheid, „Beziehung”, geen noodwendige afstooting wordt hier een plaats ingeruimd.

We meenen dat er ook een onderscheid moet worden gemaakt tusschen de verhouding, zooals LEVY BRÜHL die beschrijft in zijn „Participation Mystique” en het beleven van mana en taboe. De laatste vormen vinden we in een meer gedifferentieerd stadium. Het mana beleven is niet identiek met participatie, nog minder met magie. Integendeel, uit de donkere belevingsgrond der participatie maken zich bepaalde objecten los, ze verdichten zich tot een gij, welke het ik als manadrager, als autoriteit of machtigheid tegemoet-treedt. Opmerkelijk is, dat het gij zich in de meeste gevallen niet geheel los maakt van dezen achtergrond, maar zich als 't ware als een figuur hiertegen verheft. Het gij is afhankelijk van de „sfeer” waarin het zich bevindt, van de gestemdheid van den achtergrond. Het is voor onze beschouwingen van geen belang de theologische uitwerking van deze ik-gij relatie hier uitvoerig na te gaan. Daar waar de ik-gij relatie wordt tot een verhouding van den mensch tot God en daarmee zijn hoogsten vorm bereikt, hebben we reeds te doen met een zuiver theologisch probleem. Anthropologisch moeten we bij dit theologisch postulaat bedenken, dat het gij hier een geheel eigen karakter krijgt en als zoodanig noch direct een wil, noch „leibhaft” een gestalte bezit. Slechts in de voorstelling wordt een gestalte gevormd en de wil vindt zijn neerslag in en is gebonden aan den inhoud van het Heilige Woord en zijn verkondiging. De verhouding van het ik tot het levenlooze object heeft uit den aard der zaak niet dezelfde consequenties als de relatie tusschen ik en gij in engeren zin. Het gij in engeren zin is meer gedifferentieerd, het is meer numineus, doordat het een wil heeft en daardoor beweging krijgt. De uitingen hiervan vinden we, behalve in psychomotorische functies vooral neergelegd in het woord, dat een deel is van het gij en daarmee als zoodanig onlosmakelijk verbonden is. Het verbindingsmoment met het belevende ik ligt voor een groot gedeelte in het woord besloten. De verhouding tusschen ik en gij zien we hier dan als van oerreligieuzen aard, waarbij het gij het ik tot hoorigheid

brengt. Het gij is dan het numineuze object, dat in de beleving het karakter van het gansch andere draagt. Opgemerkt dient hier nog te worden, dat het gij niet steeds een concreet karakter draagt.

Ook op zuiver theologisch terrein is dat niet het geval. De verhouding van het ik tot den naaste is in de gemeente niet de verhouding tusschen twee individuen, maar het gij verbreedt zich hier tot de heele gemeente, terwijl het zich omgekeerd in den ambtsdrager b.v. tot een concreet gij kan verdichten. Van beteekenis is dus hier wel, dat zoowel theologisch als anthropologisch gezien, het gij het karakter kan krijgen van een wij, van de massa. We zagen dus, dat de verhouding tusschen ik en gij tot hoorigheid voert, tot een volledige onderwerping van het ik aan het gij, waarbij het ik in zijn werkzaamheid hoofdzakelijk door het gij wordt bepaald. Deze phaenomenen vinden we ook thans nog in de tusschenmenschenlijke verhoudingen terug, zij het in vervlakten vorm en wel in de inductie- en suggestieverschijnselen. Er is echter ook een negatieve zijde aan het vraagstuk van de verhouding tusschen ik en gij. Hier komt de werking van het tremendum in zijn ongebreidelde, niet door het fascinosum getemperde werking aan den dag. Ook de duivelen beleven God als het Heilige, maar zij sidderen. Zij zijn dus geen atheïsten, maar treden in de collectieve verhouding tot God met een negatief voorteeken. Het numineuze draagt hier een daemonisch karakter en de aanraking hiermede wekt negatief getendeerde reacties op, de mensch onttrekt zich aan de macht of verklaart het als taboe. We hebben deze tegengesteld gerichte tendenzen in de tusschenmenschenlijke verhoudingen reeds gevonden in de phaenomenen der inductie en repudiatie. In beide gevallen zien we de relatie als van oerreligieuze aard, waarbij steeds het mana in den ander wordt beleefd en deze verhouding voert in haar positieven vorm tot wilsgebondenheid en hoorigheid, in den negatieven vorm tot haat-, vlucht- en afkeerreacties.

In den positieven vorm is het woord hoorigheid, dat reeds in de sexueele pathologie ingeburgerd was, m.i. ook in de inductie phaenomenen ten zeerste op zijn plaats. Het karakteriseert op fraaie wijze de phaenomenen, welke zich hier aan ons voordoen. Het mag verwacht worden, dat deze phaenomenen zich in bijzonder sterke mate in de ordeningen zullen voordoen. Ook dit begrip, in de theologie in hoofdzaak door GOGARTEN en BRUNNER ontwikkeld,

mag zijn plaats vinden in de anthropologie, waarbij we het ontdoen van iedere theologische consequentie. Het is namelijk een phaenomeen dat in iederen godsdienst en religie weer terug wordt gevonden. De verhouding ouders — kinderen, man en vrouw, heer en knecht, vertegenwoordigen wel op zeer intensieve wijze de religieuze verhoudingen in haar oorspronkelijken vorm, waarbij ook de ambitendente gevoelsrelatie overal duidelijk terug wordt gevonden. De maiestas, het autoriteitsbeleven, treedt in deze relaties wel erg op den voorgrond, zooals WAGENVOORT duidelijk heeft aangetoond in zijn onderzoekingen bij de Grieken. Vooral in de primitieve wereld dragen al deze verhoudingen een irrationeel karakter. Dat deze religieuze betrekkingen thans anders worden gezien, is het gevolg der philosophische ontwikkeling en van het saecularisatieproces.

Zoo hebben we voor de suggestieve verbinding, zoowel wat de subject- als de objectzijde betreft, de begrippen gevonden, waarin haar wezen op de juiste wijze gekarakteriseerd wordt. Wanneer we de ambitendente gevoelsrelatie in het vorige hoofdstuk kenschetsten, als bestaande uit de polen extase en angst, dan hebben we hier te doen met modi van het fascinosum en tremendum. Ook op de objectzijde valt door het invoeren van het polypotente manabegrip het volle licht. Autoriteit is slechts een deficiente modus van het mana. In de inductieverhoudingen kunnen we dus spreken van een relatie in religieuzen zin tusschen ik en gij. Wordt het ik in de positieve relatie geheel overmeesterd door een gij, dan zien we hier steeds een overheerschen van de werkingssfeer van het fascinosum. In de negatieve relatie daarentegen vinden we de werkingssfeer van het tremendum. Dit tremendum voert in zijn extremen, zij het veelal gedenatureerden vorm tot een afwijzen, tot een repudiatieve instelling. Hoewel deze ambitendente gevoelsrelatie gevonden kan worden in de confrontatie met een levenloos object, zoo vinden we de suggestie slechts in de tusschenmenselijke verhouding, waar een verbindingschakel is in den vorm van het woord. De anthropologie leert ons dus dat suggestie en repudiatie oerreligieuze communicatieve phaenomenen zijn.

In de inductie- en suggestiephaenomenen vinden we dus het oerreligieuze terug. We kunnen ons dan ook niet aansluiten bij de opvattingen van W. HELLPACH, die in zijn boekje „Uebersicht über die Religionsgeschichte”, de suggestie hier slechts als een secundair

phaenomeen wil beschouwen. De religie zou volgens hem geconstitueerd zijn uit algemeene en specifieke bronnen. Als algemeene worden aangegeven de suggestie, de behoefte tot overgave en het verlangen van den mensch naar onsterfelijkheid, een drang tot zelfbehoud dus. Als specifieke bronnen noemt hij: de oerdaemonie waarin de relatie tot hoogere machten ligt opgesloten. Vanuit deze oerdaemonie ontwikkelen zich dan de mythe en de magie, terwijl de magethos weer ontspruit uit de magische en de mythische instelling van den mensch. De kerk is volgens HELLPACH de verstarung van de levende religieuze krachten. In dogma en ritus vinden we een sublimering van mythe en magie. Op den duur wordt de religieuze inhoud meer abstractie, de religieuze vorm wordt symbool of document. De instelling van den mensch tegenover het religieuze object ontgaat in overschilligheid of schijnheiligheid, een derde mogelijkheid is dat de verstarde kerk weer uiteenvalt in primitieve elementen (oerdaemonie). Tot de algemeene bronnen van de religie wordt hier dus de suggestie gerekend. We meenen dat HELLPACH hier het oorspronkelijke wezen der suggestie niet juist heeft herkend. Immers in de inductie- en suggestiephaenomenen vinden we steeds terug den oervorm der religieuze gemeenschap, waarin het mana ontmoet wordt en welk ontmoeten plaats vindt in de ambivalente gevoelsrelatie van het tremendum en fascinosum welke tot hoorigheid voert, hetgeen als een behoefte tot overgave imponeert. De suggestie is in feite niets anders dan een gedenatureerde vorm der oerdaemonie. Zij voert steeds tot het geloof of tot verwerping, in het positieve geval tot een onvoorwaardelijk accepteren van het aangebodene, al of niet geëigend voor het eigen zelf. Het geloof is opgebouwd uit een complex van opeenvolgende phaenomenen, waarbij het ik, geconfronteerd met het gij, tot hoorigheid wordt gevoerd. Deze suggestieve krachten openbaren zich het sterkst in de ordeningen. Ieder geordend gezin, iedere gènuïne relatie tusschen man en vrouw, tusschen heer en knecht, zijn de kristallisatiecentra der „gemeenten” waaromheen zich grootere verbanden groepeeren. In elk van deze relaties is het woord verbindingsmoment, de inhoud vervult, rationeel gezien, slechts een secundaire beteekenis. De rol, welke de leer vervult, is, dat ze als zoodanig doorgegeven wordt, hetzij als meening, hetzij als theorie, als religieus of politiek leerstuk.

Het begrip religie wordt door HELLPACH slechts gebruikt als er een ethische component aanwezig is. Zolang deze nog ontbreekt spreekt hij van oerdaemonie. Het mag misschien van praktische betekenis zijn hier van oerdaemonie te spreken, toch hebben we hier echter reeds te doen met een religieuze verhouding, waarin het manabeleven aan de orde is. We willen den aard van het religieuze hier nog eens nader omschrijven. We sluiten ons aan bij diegenen, die een emotioneele basis voor het religieuze aannemen. Daar waar het menselijk bewustzijn zich in *status nascendi* bevindt, dus op de grens van de bewustwording, existeert hij als *homo religiosus*. In de confrontatie met het numineuze wordt hij gedragen door zijn affectieve structuur, waarbij de ambitendente gevoelens van het *tremendum* en *fascinatum* naar voren komen. Volgens OTTO e.a. zou het religieuze ontdaan zijn van zijn ethische qualiteiten. We kunnen dit zonder meer echter niet onderstrepen. In het religieuze beleven is steeds een verbinding met ethische en evenzeer met aesthetische componenten aanwezig. SCHELER rekent het religieuze gevoel tot de hoogere psychische affecties. In het religieuze gevoel is echter een indeeling in lagen, zooals SCHELER die doorvoert, niet te handhaven. De totale emotioneele persoonlijkheid met al zijn sferen is in het religieuze ingezet, terwijl er tevens reeds spoedig een irradiatie optreedt over de denk- en wilsfuncties en wel zoo, dat er een gericht worden optreedt; vanuit een verbonden wereld wordt het willen en denken geactiveerd. In deze gebondenheid kan het individu de hoogste vrijheid beleven.

In de oerdaemonie vinden we dus het religieuze aanwezig, waarbij ook zeker het ethische, zij het dan in potentie, present is. Dezelfde bezwaren die in te brengen zijn tegen de definitie van HELLPACH, zijn ook tegen andere formuleeringen aan te voeren. Zoo zegt BELLON: Godsdienst is de levenshouding van den mensch, die, bewust van zijn absolute afhankelijkheid van een hoogere persoonlijke macht, ze aanbiddend erkent en met haar hulp hoopt zijn eigen leven te verwijderen en te verdiepen. Het is overbodig te zeggen, dat het begrip godsdienst hier reeds zeer complex is geworden en onderscheiden moet worden van het religieuze in algemeenen zin. De aanbidding is slechts een reactiemodus van den mensch tegenover het numineuze. Het religieuze wordt dus in de tusschenmenselijke verhoudingen in wisselende intensiteit beleefd. De psychiater

interesseert zich in 't bijzonder voor die relatie, waarin een waanzinnige de drager van mana is. Bij de primitieven toch wordt de waanzin steeds als het gansch andere, het numineuze gezien. Verwondering wordt hier getransformeerd in begeestering, wanneer in den strijd der gemengde gevoelens het fascinosum doorbreekt. Het religieus beleven van het numineuze, zooals dit zich openbaart in de suggestiephaenomenen, voert ons consequent tot de vraag: Wanneer kunnen we spreken van inductie en wanneer van religie?, een probleem dat wel scherp aan de orde is, zoodra er sprake zal zijn van inductiepsychosen. We komen hierop in het volgende hoofdstuk uitvoeriger terug. Daarnaast is ook van belang dat de geesten dragers zijn van een bijzonder mana. Hier ontstaat een vorm van religie, zooals die in het huidig spiritisme nog overal wordt aangetroffen.

Thans willen we ons nog kortelijks de vraag voorleggen, waardoor het mana, als objectzijde van de religieuze verhouding in de tusschenmenschenlijke communicatie, is bepaald. Zooals gezegd werd, beteekent het woord autoriteit. Dit autoritaire wordt gekenmerkt door een bijzondere werkzaamheid van den persoon in zijn psychophysische totaliteit. Deze werkzaamheid kan zich op verschillende wijzen uiten: 1e. Successen in den strijd en lichamelijke superioriteit. 2e. Geestelijke superioriteit: artsen, priesters, geleerden. 3e. Ambtsdragers, zoowel in de maatschappij als in de kerk. 4e. Openbaringdragers, (in engeren zin) wonderdoeners. Wat de psychophysische totaliteit betreft, hier komen we met een analyseerend vermogen niet verder. Het is datgene, waardoor er iets van den ander uitgaat, maar of het zijn gestalte, de blik, de houding of iets anders is kunnen wij nauwelijks bepalen. Deze psychophysische totaliteit is slechts op zeer grove wijze te benaderen. Ze is in den waren zin totaliteit. De opheffing van de werkzaamheid van het mana kan op verschillende wijzen beproefd worden: 1e. Het aan zich dienstbaar maken van de macht, de oorspronkelijk magische instelling, wat we thans de narcistische houding willen noemen. Hiertoe wordt door sommigen ten onrechte het gebed gerekend. 2e. Door agressie, vooral aansluitend aan een krachtige werking van het tremendum. 3e. Ironiseering, het belachelijk maken. Ook hierin kan de werkzaamheid van het mana worden verzwakt of opgeheven. 4e. De ethische reactiemodus. Hier wordt de supra- en subordinatie genivel-

leerd. De tusschenmenschenlijke verhouding krijgt hiermee een ander karakter. 5e. Door rationalisatie en materialiseering, rubricering of etiquetteering. Deze zijde van het probleem willen we hier echter niet verder uitwerken. Ze hangt slechts indirect samen met de vragen welke ons in deze studie bezighouden.

Samenvattend kunnen we dan zeggen, dat we ons aansluiten bij die onderzoekers, die aannemen, dat het oorspronkelijke natuurlijke religieuze beleven een dynamistisch karakter draagt; het is een beleven van machtigheid, van autoriteit, van mana optredend in de ontmoeting tusschen ik en gij. In deze relatie, waarin de mensch homo religiosus is, komt in de primaire beleving de ambitentendie van het tremendum en fascinosum phaenomenologisch naar voren. Deze ambitendente instelling is religieus te noemen, mits de natuurlijke religie gescheiden wordt van het christelijk geloofsbegrip. In hoeverre deze scheiding door te voeren is, zal naderhand uitvoeriger onder de oogen worden gezien.

In de inductie, waartegenover de repudiatie staat (ERWIN STRAUSS en V. D. HORST) vinden we de bipolaire momenten van OTTO weer terug, zij het vaak in een gedenatureerden vorm. Ook hier is sprake van een religieuze ontmoeting, welke dus irrationeel is en waarbij de inductie als de positieve- en de repudiatie als de negatieve modus van dit oorspronkelijke autoriteitsbeleven kan worden opgevat. De primaire verhoudingen tusschen ik en gij in de inductie en repudiatiephaenomenen zijn zoo op één lijn te stellen met de primitieve mana en taboephaenomenen. In de inductieverhouding zoowel in haar positieve als in haar negatieve zijde, wordt het numineuze, het gansch andere beleefd. Niet daar, waar de relatie tot het object volkomen gerationaliseerd is, niet daar, waar de mensch met zijn analytischen geest doorgedrongen is tot de moleculaire en atomistische structuren van het object, komt het inductiephaenomeen tot stand. Het is juist in die momenten, waarin we door het object en in het bijzonder door den medemensch aangerood worden, waar krachten of werkingen ontplooid worden, of daar, waar het leven in zijn diepste wezen openbaar wordt en zich als het gansch andere, als het bewegende, toont, waar het oorspronkelijke mana werkzaam is, daar staan we in extase, gebonden en hoorig eenerzijds, anderzijds angstig afwerend en repudiatief. Inductie en repudiatie zijn geen van te voren reeds bepaalde verhoudingen ten

opzichte van een object, maar uit de alledaagschheid der objecten krijgt één een bepaalde beteekenis, zij het min of meer vluchtig. Merkwaardig is hier ook dat mana eveneens de beteekenis kan hebben van waar of juist. Het autoriteitsbeleven is inderdaad zeer nauw gekoppeld aan het waarheidsbeleven. In de suggestieve verhouding wordt de waarheid ontmoet. Gegeven instructies worden uitgevoerd, echter met het gevoel van de wilsvrijheid. Het individu meent geheel zelfstandig te handelen. Hier komt het belangrijke probleem naar voren der vrijheid in gebondenheid, hetgeen ook in de theologie steeds een object van discussie is geweest.

HOOFDSTUK V.

Inductiepsychosen en haar samenhang met de ontwikkeling der psychiatrie.

Wat de inductiepsychosen betreft, kunnen we betrekkelijk kort zijn in het bespreken der theorieën, welke haar genese probeeren te verstaan. Ze zijn in hoofdzaak dezelfde, als die, welke het wezen der suggestie probeeren te benaderen. Dit belangrijke verschil bestaat er echter, dat de theorie, welke ERWIN STRAUZ voor het verklaren der suggestie gaf, niet of op gebrekkige wijze op de inductiepsychose betrokken werd. Het is wel zeer opvallend, dat zoowel de klinische psychiatrie als de psychologie de laatste decennia op dit terrein zoo weinig resultaten heeft geboekt, ondanks het feit, dat er een zeer uitgebreid casuïstisch materiaal verzameld werd en bewerkt. De psychologische verklaring, welke door de meeste onderzoekers gehuldigd werd, is die der identificatie. De geïnduceerde zou zich identificeeren met den suggestor en op deze basis ontwikkelt zich dan het gebeuren der waanovername, hetgeen psychiatrisch als inductiepsychose wordt betiteld.

Op zichzelf zou het begrip der identificatie, zoo het op de suggestiephaenomenen in het algemeen van toepassing ware, zonder eenig bezwaar op de inductie-psychose kunnen worden toegepast. ERWIN STRAUZ heeft echter, zooals we reeds zagen, evenals v. d. HORST ten onzent, als negatieve pool tegenover de suggestie de repudiatieve houding geplaatst, een phaenomeen wat zonder meer onmogelijk door een identificatie kan worden verklaard.

Zoo blijkt ook, dat juist in de verhouding ten opzichte van de waanzin de primaire repudiatieve houding in zijn natuurlijke geaardheid overal teruggevonden wordt. De eenige mogelijkheid om ook de inductiepsychose te benaderen is langs den anthropologischen weg. Ook in de inductiepsychose is primair een gemeenschaps-probleem aan de orde.

We willen hier echter beginnen met het belichten van de klinische zijde van het vraagstuk. In ons land heeft het begrip inductiepsychose slechts ingang gevonden, het is praktisch ook het eenige Nederlandsche woord dat in dit verband aangewend wordt, geheel in navolging van de Duitsche benaming: *Induziertes Irresein* (LEHMANN). Van verschillende zijden is er reeds op gewezen, dat inductiepsychose eigenlijk een onjuiste benaming is, omdat er van inductie geen sprake kan zijn, althans niet in den zin zooals het begrip gebruikt wordt in de *physica*. JASPERS drukt zich hieromtrent als volgt uit: Bij de inductiepsychose is er geen sprake van inductie noch van een psychose. Inderdaad geeft het begrip inductie geen behoorlijk inzicht in het mechanisme dat er aan de relatie tusschen den waanzinnigen suggestor en den gesuggereerde ten grondslag ligt. Een betere benaming is echter nooit gegeven, ook de begrippen psychische infectie of psychische epidemie zijn volkomen onjuist. Uit den aard der zaak zal de anthropologie in dit opzicht eveneens in gebreke moeten blijven. De Fransche school geeft echter een fijner gedifferentieerde indeeling van de inductiepsychosen dan de Duitsche, welke zoowel in de Duitsche als in de Nederlandsche litteratuur zijn doorwerking heeft gevonden.

In de Fransche indeeling worden zoo de volgende onderscheidingen aangebracht:

1e. *Folie Simultanée* (RÉGIS). Hierbij reageeren twee gepraedisponeerde personen op een gelijke oorzaak met dezelfde psychose.

2e. *Folie communiquée* (MARANDON DE MONTYEL). Hier wordt een psychose geïnduceerd in een individu dat, hoewel gezond, een hereditaire praedispositie bezit. Na scheiding van inductor en geïnduceerde ontwikkelt zich de psychose zelfstandig verder.

3e. *Folie imposée* (MARANDON DE MONTYEL). Hier dringt een krankzinnige zijn ideeën op aan een wezen, dat moreel en intellectueel zwakker is dan hij.

4e. *Folie transformée* (WEYGAND). Hier worden waancomplexen door een psychoseleider van een ander overgenomen en vormen mede de plastiek van de eigen primaire psychose.

Door BALL wordt dan nog beschreven de *Folie gemellaire*, wanneer identieke psychosen optreden bij tweelingen.

ARNAUD zegt, dat we bij de folie *simultanée* nauwelijks kunnen spreken van een psychische inductie, terwijl hij de meening is toe-

gedaan, dat de folie communiquée en de folie imposée niet van elkaar af te grenzen zijn. KRÖNER is het hiermee eens en voegt er aan toe dat de folie imposée vaak een voorstadium is van de folie communiquée. SILVIO PERAZZOLO meent, dat er in de folie simultanée slechts sprake is van lichtgeloovigheid. Hij vindt de beste benaming folie communiquée. Bij het tot stand komen van de waanoverdracht zijn zware hereditaire belasting, geestelijke inferioriteit niet beslist noodzakelijk. FLOURNOY spreekt liever niet van folie imposée, maar bij voorkeur van een pseudopsychose, omdat hier slechts de eenvoudige suggestiephaenomenen aan de orde zijn. Volgens RIEBETH worden voornamelijke paranoïsche of paranoïde ideeën overgedragen. Daarnaast worden ook hysterische mechanismen gemakkelijk ingeplant. Dit laatste betreft zoowel de „Nachahmung” b.v. in hysterische epidemieën van schoolkinderen (chorea) als wel de overname van door hysterici geproduceerde waandenkbeelden in pseudoextatische of depersonalisatietoestanden. De echte inductiepsychosen zijn het best te vatten onder de Fransche benaming folie communiqué, waaronder we dan zoowel die gevallen rangschikken, waarbij een psychose geïnduceerd wordt bij gezonden als daar, waar een hereditaire of verworven dispositie aanwezig is.

Na de scheiding van inductor en geïnduceerde treedt er al of niet een spoedige verbleeking op van het beeld. Vermeld mag hier worden de meening van ALFRED PÉTREN, dat de verhoudingen na de scheiding niet maatgevend zijn voor het stellen van de diagnose. Bij de confrontatie met de realiteit kunnen de paranoïde denkbeelden dus losgelaten worden, waarbij er weer een zakelijke houding intreedt, nadat de inhoud los gemaakt is van haar beteekenis als „Kundgabe”. We zien echter ook, dat de patienten zich als het ware in hun waandenkbeelden vastbijten en in het verloop der ziekte het systeem verder uitbreiden.

SCHIM v. D. LOEFF en BARNHOORN spreken van inductiepsychose als de psychische beïnvloeding of de psychische inductie de directe bepalende oorzaak is van het ontstaan van een psychose, terwijl daarnaast zoo goed als altijd als begunstigend moment voor het ontstaan dier psychose een pathologischen aanleg, hetzij een hereditaire of verworvene, of althans een psychopathologische, minderwaardigheid aanwezig zal zijn. Meestal worden hysterische of paranoïde psychosen geïnduceerd, waarbij de zg. godsdienstwaan-
zin,

d.w.z. waanvorming met religieuze inhoud vooraanstaat. Bij de folie communiquée blijft dan de psychose na de scheiding bestaan, bij de folie imposée is dit niet het geval.

PARTENHEIMER meent, dat we slechts van inductiepsychose kunnen spreken bij een niet erfelijk belast of uit anderen hoofde tot geestesziekte gepraedisposeerd individu, dat een psychose van den inductor overneemt, waarbij de psychose identiek is met die van de primaire zieke en na de scheiding verder een zelfstandig karakter kan dragen. Slechts de paranoïa zou tot inductiepsychosen aanleiding kunnen geven. Volgens WEYGAND worden ook depressieve beelden af en toe geïnduceerd. Bij geïnduceerden met een hysterisch karakter zouden de verschijnselen volgens BRIËT snel teruggaan, bij de paranoïsche karakters is dit aantal kleiner. Zijn getallen zijn m.i. echter te klein, dan dat we hieromtrent een definitief oordeel kunnen vellen. Eenerzijds bestaat er bij hysterici inderdaad een grootere identificatiemogelijkheid dan bij den „normale”, anderzijds is er echter vaak de neiging door autosuggestieve werkzaamheid een bepaald systeem uit te bouwen. Deze identificatie-eigenschap, die inderdaad bij de hysterie niet geheel uitgesloten moet worden geacht, speelt bij de echte inductiepsychosen zeker geen rol. Het is ook duidelijk, dat we het niet eens zijn met de beschouwingen van HARTMANN en STENGEL, die bij de inductiepsychosen ook spreken van een identificatie, daarbij zouden de geïnduceerden driftzwak en passief zijn, de inductor energiek, actief en sociaal superieur. Wordt zoo door de verschillende onderzoekers in hun beschouwingen alle aandacht besteed eenerzijds aan het wezen der psychose van den inductor, anderzijds aan de psychopathologische structuur van den geïnduceerde, toch is men het daarover wel eens, dat deze aspecten het probleem niet geheel tot een oplossing brengen.

FLOURNOY zegt hieromtrent, dat de inductiepsychosen slechts onder bepaalde omstandigheden ontstaan:

1e. Eén element is actief, intelligenter dan het andere, het schept het delier en dringt het op aan het passieve element.

2e. Beide elementen leven langeren tijd bij elkaar.

3e. Het delier moet binnen de grenzen der mogelijkheid liggen.

ARNAUD merkt hierbij op, dat de één niet intelligenter behoeft te zijn dan de ander. De psychiatrische literatuur is vol van voorbeelden, waarbij de inductor debiel is. Verder is het zonder

meer duidelijk, dat in de bovengenoemde bepaling de begrippen actief en passief complex en moeilijk te ontleden zijn. De inductoren in onze groepen kunnen moeilijk van activiteit worden beschuldigd, althans ze zijn niet actiever dan de gemiddelde mensch. Daarentegen willen we er hier reeds op wijzen, dat zij in hun psychose wel beweeglijker zijn in oorspronkelijk numineuzen zin. Activiteit in engeren zin kan niet meer zijn dan een ondergeschikt aspect van het autoriteitsprobleem.

Ook het criterium, dat beide elementen langeren tijd bij elkaar moeten zijn, gaat niet altijd op. Wel is het natuurlijk, dat een waangebouw groeit, wanneer de beide elementen langeren tijd bij elkaar zijn. Voor groei is nu eenmaal tijd noodig, maar de beleving als fundament van het gebouw der waanovername kan ten allen tijde plotseling tot stand komen. Het derde criterium, dat het delier binnen de grenzen der mogelijkheid moet liggen, is slechts ten deele waar. ERWIN STRAUSS en v. D. HORST wezen er reeds op, dat de inhoud der suggestie binnen bepaalde grenzen volkomen secundair is. Het credo quia absurdum is hier wel het meest sprekende bewijs.

SCHIM v. D. LOEFF en BARNHOORN wijzen er o.a. op, dat inductiepsychosen bevorderd worden door een intiemen omgang, een innig geestelijk contact, en een groote afzondering van de buitenwereld. De overdracht geschiedt op mensen, die meestal moreel, sociaal of intellectueel lager staan dan de primaire partij. Geen enkel van deze feiten is echter beslissend voor het ontstaan der inductiepsychose, hoewel elk gegeven afzonderlijk in een bepaalde inductieve verhouding van invloed kan zijn.

COLEMAN en LAST geven de volgende voorwaarden aan voor het ontstaan der inductiepsychose:

- 1e. De induceerende geesteszieke moet nog door genoeg banden met de buitenwereld zijn verbonden. Zijn waandenkbeelden mogen niet al te persoonlijk zijn.
- 2e. De geïnduceerde moet een hysterischen aanleg hebben.
- 3e. De inductor moet een leidersplaats innemen.
- 4e. Beiden leven gewoonlijk in armoedige omstandigheden.

Omdat deze vier momenten meestal niet samengaan, zou de inductiepsychose zoo zeldzaam voorkomen. We willen er hier reeds op wijzen, dat een hysterische aanleg zeker niet noodzakelijk is.

Integendeel, door de onechtheid van het hysterische karakter kan de echte inductiepsychose hier uitgesloten worden. We komen hierop uitvoeriger terug. Ook de armoedige omstandigheden spelen geen beslissende rol. Inderdaad is het juist, dat de inductor een leidersrol moet vervullen, echter in de bijzondere en veelvormige beteekenis, welke wij daaraan hechten. Wat het eerste punt betreft, hierover zou men kunnen twisten. Het is niet gemakkelijk precies te omschrijven wat we hier onder „persoonlijk” moeten verstaan. In Hoofdstuk VI zullen we nog zien, dat de inductor in een zeer verwarden toestand is geweest. KNIGGE wijst er op, dat de brug tusschen inductor en geïnduceerde vaak ligt in het gemeenschappelijk begripen van bovenzinnelijke inhouden.

Zien we af van enkele onderzoekers (LUZTERNIK), die in inductiepsychosen niets anders zien dan een familiäre schizofrenie, dan kunnen we tot het volgende besluiten: De meeningen van de verschillende onderzoekers zijn zeer verdeeld, zoowel wat betreft de indeeling van de inductiepsychosen, hun afgrenzing, de structuur van inductor en geïnduceerde, als de omstandigheden, welke het totstandkomen van de inductiepsychose bevorderen. Wij zijn het in hoofdzaak met die onderzoekers eens, die den naam folie communiquée nog de beste benaming vinden voor datgene wat zich in de inductiepsychose voordoet. We willen de folie imposée hieronder dan ook rangschikken en daardoor de definitie van de folie communiquée in zooverre herzien, dat een bepaalde praedispositie niet noodzakelijk aanwezig hoeft te zijn. De folie simultanée, transformée en gemellaire hebben ook naar onze meening met de inductiepsychose als zoodanig niets uit te staan. In het begrip folie communiquée ligt tevens opgesloten de wij-verhouding, die zich hier wel op zeer bijzondere wijze openbaart als een relatie van het belevende subject tot een waanzinnige. We moeten hier dan echter het volgende wel bedenken: In grooter verband worden de inductiepsychosen gerekend tot de psychogene psychosen.

Er zijn echter allerlei bezwaren tegen om hier van psychose te spreken. Wanneer we nl. de psychose zien als een stoornis tusschen het ik en het zelf, een primaire stoornis in de geestelijke huishouding, en de neurose als een stoornis tusschen ik en wereld, waarbij deze laatste dus teruggebracht wordt tot een gemeenschapsprobleem, dan zouden we eerder geneigd zijn, bij de inductie-

psychose te spreken van een neurose. Deze „neurotische” stoornis voert echter vaak consequent tot de grenssituatie, tot agressie, misdaad enz. en zou zoo overgaan in een psychose. We geven er dan ook de voorkeur aan in dit verband te spreken van een pseudo-psychose. Spreken we toch van folie communiquée, dan moet het woord „folie” eigenlijk tusschen aanhalingsteekens staan. De inductiepsychosen worden zoo teruggevoerd tot een gemeenschapsprobleem. We hebben hier niet te doen met een „automatisme mental” (DE CLERAMBAULT), niet met een autopsychose in den zin van WERNICKE, maar de inductiepsychose wordt gekarakteriseerd door een verhouding tusschen een bepaald gestructureerden persoon en een bepaald gestructureerden medemensch. Wanneer we hier aan de objectzijde van waanzin willen spreken, dan is het noodzakelijk in groote trekken na te gaan, wat het inhoudt en in hoeverre het mogelijk is hier een bepaalde grens te trekken, ten opzichte van het meer normale, waarbij normaal dan niet zoozeer een gemiddelde als wel een norm beteekent (JASPERS).

Rekenen we tot den waanzin alleen de psychosen in engeren zin, dan mag het duidelijk zijn, dat vooral in den tegenwoordigen tijd de schizofrenie b.v. niet meer of althans zelden aanleiding zal geven tot de vorming van een inductiepsychose, vooral, als de verwardheid van den patiënt, het verbrokkelde denken onvoldoende houvast biedt voor de verwerkelijking van den woordsinhoud. Bij de paranoia daarentegen komt de inductie veel vaker tot stand en in de psychiatrische litteratuur der laatste jaren zijn hiervan verschillende gevallen beschreven. Vooral de religieuze waanvorming, dus de vorm, die als godsdienstwaanzin kan worden aangeduid, geeft hiertoe veelvuldig aanleiding.

Er zijn slechts weinig uitzonderingen op den regel, dat in iedere inductiepsychose de inhoud ten nauwste samenhangt met religieuze gegevens. Profetische, eschatologische, zonde- en verlossingsmotieven treden hierbij op den voorgrond. Bijna altijd is er sprake van heil in religieuzen zin, al of niet gesaeculariseerd. We denken bij dit alles onwillekeurig aan de meening van HORSTMANN, dat paranoia en religie een gemeenschappelijken wortel hebben.

We noemen in dit verband nog de door L. BOUMAN beschreven psychische epidemie te Appeltern, waar het uitgangspunt der inductiegolf een lijder aan symptomatische psychose bij influenza

was (Febr. 1900). Ook hier waren de waandenkbeelden en hallucinaties religieus getint. Allerlei familieleden en verwanten deden mee aan den moord op een knecht, die door den inductor als duivel werd gebrandmerkt. Volgens de bedrivers was hier echter geen sprake van een moord, maar de knecht werd direct door God zelf getroffen. Het geheel werd niet als misdaad, maar als wonder geïnterpreteerd. Volgens L. BOUMAN zijn de psychopathische praedispositie en de imitatieneiging de voorwaarden voor de psychische infectie. Deze praedispositie is hereditair of geacquireerd. Daarnaast spelen emoties nog een bepaalde rol. Het ware geloof en het fanatisme zouden te vergelijken zijn als echte en valsche parels. We zien echter bij ieder beginnend geloof, dat het zich meer of minder uit in een fanatieke neiging, tot bekeering van anderen, waarbij agressie niet steeds wordt vermeden.

Ook het Mohammedanisme b.v. heeft zijn heiligen oorlog met groot fanatisme gevoerd en het Christendom is evenmin hiervan gevrijwaard gebleven. Vooral bij iedere reformatie kwam dit weer heel sterk naar voren. Een ander voorbeeld, waarbij de religieuze inhoud der wanen duidelijk is, vinden we in den moord, gepleegd door de Katwijker visschers. Dit geval is o.a. beschreven door JELGERSMA, aangehaald door CARP en werd meer litterair bewerkt door SCHOTMAN. Een Christuswaan, optredend bij een van de visschers, was hier de directe aanleiding tot een moord op enkele schepelingen, die ook hier weer als duivels werden gequalificeerd. De inductor wordt hier beschreven als iemand van buitengewone afmetingen en groote lichaamskracht, waardoor hij reeds direct een overwicht op de anderen uitoefende. Hij vertelde, dat hij de Christus was of zelfs God in eigen persoon. Ook werd hij door den Heiligen Geest gedreven. De wereld was volgens hem vergaan en men zou nu met een wit schip genaamd „de Hoop” naar het nieuwe Jeruzalem worden gevoerd. Onder zijn hypnotiseerenden invloed verklaarden verschillende schepelingen dat zij bekeerd waren. In totaal eischte deze psychische epidemie drie slachtoffers.

Het is niet steeds gemakkelijk, de diagnose bij den inductor vast te stellen, maar overwegend zijn het lijders aan paranoïde, hysterische of degeneratiepsychosen. Voor den primitieve, in ruimeren zin, is het in zooverre echter eenvoudiger, doordat hij de fijnere differentiatie die de psychiatrie aanbrengt, niet kan aanbrengen. Voor

hem heeft de waanzin slechts een religieuze beteekenis, doordat de waanzinnige drager is van een bijzonder mana. De relatie van het belevende ik ten opzichte van de structuren van den waanzin ligt bij den primitieve geheel anders dan bij den modernen mensch, welke verschillen zonder twijfel van existentieelen aard zijn. De psychosen geven bij de primitieven veel meer aanleiding tot het optreden van inductiepsychosen, omdat de primitieve veel meer homo religiosus is dan de moderne mensch, en in de psychose slechts het numineuze, het gansch andere beleeft. Het mag hier duidelijk zijn, dat we met twee maten meten. Het begrip inductiepsychose toch is hier niets anders dan een psychiatrische constructie geprojecteerd op een oorspronkelijk religieuze verhouding.

Omtrent den aard der psychosen bij primitieven is nog weinig bekend. Wat eigenlijk b.v. de obsessie inhoudt is wetenschappelijk onzeker. Volgens OESTERREICH moeten deze toestanden streng gescheiden worden van de hysterie, daar de depersonalisatie bij de hysterie zelden tot de echte obsessie voert.

Een onderzoek in modern spiritistische kringen leert echter, dat deze scheiding niet scherp door te voeren is. Bij z.g. mediamieke personen, waar de psychiater de diagnose gemakkelijk als hysterie stelt, komen obsessiemotieven herhaaldelijk naar voren en gaat de depersonalisatie zoover, dat de gespletenheid volkomen is. Hierbij kan ook het religieuze beleven van het „dubbel” zeer sterk uitgesproken zijn. Ook bij de depersonalisatiephaenomenen komt in de beleving het tremendum-fascinosum in een wisselende relatie naar voren. Het zelf, dat hier als gespleten tegenover het ik treedt, draagt geheel een daemonisch karakter. De autosuggestibiliteit is bij deze toestanden eveneens maximaal ontwikkeld. In ieder geval is het zoo, dat de obsessie, welke door de primitieven als zoodanig wordt herkend, tot echte inductietoestanden voert, maar hier een religieuze beteekenis heeft. Bij de primitieven draagt de waanzin steeds het karakter van het religieuze, het numineuze.

Verstaan we nu onder waanzin elken psychiatrisch beoordeelde abnormale toestand, waarbij we de grenzen dus ruim nemen, door de hysterische (neurotische) en psychopathische ontwikkelingen hiertoe te rekenen, dan zien we zoo in onze spiritistische groepen, hoe hier religieuze secten ontstaan, waarbij de stichters als hysteric's moeten worden gediagnostiseerd. Een waanachtig systeem met

religieuzen inhoud wordt hier geïnduceerd in een groep personen die de gemeenschap zullen vormen. Manadragers vinden we dus ook daar, waar de waanzin zich in de primitieve wereld verheft boven de banaliteit van de levenscontinuïteit. Het mana is, zooals gebleken is, niet scherp afgrensbaar aan een bepaalden drager te koppelen. Het heeft rationeel gezien een groote veelvormigheid en er bestaan vloeiende overgangen van de psychosen in engeren zin, via de neurosen en psychopathieën naar de — in de psychiatrische classificatie — meer normalen. De werking is phaenomenaal hetzelfde, alleen bestaan er gradueele verschillen. Er is zwaar en licht, sterk en zwak mana. Bij alle inductietoestanden vinden we echter het religieuze beleven terug.

De verhouding tusschen ik en gij voert hier tot een waarheids-beleven, het beleven van het existentieel-evidente en tot het geloof in hoorigheid. Het mana openbaart zich in iedere relatie weer verschillend, het numineuze object kan velerlei aspecten krijgen. Het vertoont phaenomenologisch een pluriforme en onnipotente werkzaamheid. De gevolgtoestanden voor het in de religieuze relatie tredende ik zijn phaenomenologisch hetzelfde, hoewel er een wisseling kan zijn in stabiliteit en duur. We spreken in al deze verhoudingen het best van een autoriteitsbeleven, waarin bovengenoemde pluriformiteit opgesloten ligt.

Het is feitelijk overbodig er hier nogmaals op te wijzen, dat ook in den waanzin het taboe als negatief mana kan worden beleefd, de reactie van den mensch is hier afwerend, angstig, tot vluchten bereid. De waanzinnige kan zoo drager worden van de absolute autoriteit. Treedt het ik op echte wijze met den autoriteitsdrager als gij in relatie, dan vinden we hier een kernpunt van de gemeente of groep. Het gij is hier als 't ware een kristallisatiepunt, waaromheen zich de gemeente verder vormt. Anthropologisch gezien is er zeker geen bezwaar tegen om hier van een gemeente te spreken, daar we de beleving in al deze verhoudingen als religieus hebben gequalificeerd. Zooals reeds gezegd werd is het begrip gemeente ingeburgerd daar, waar in de groepeeringsen ook de woordinhoud religieus is. In onze spiritistische groepen en eveneens in de door ons later te beschrijven inductiepsychosen kan het begrip gemeente zonder meer worden gehandhaafd, waarbij vooropgesteld moet worden, dat het hier dan alleen een religieuze, maar geen theolo-

gische interpretatie toelaat. Het is hier van belang, de echte inductie van de onechte scherp te onderscheiden, hoewel deze scheiding, welke alleen op phaenomenologische gronden kan geschieden, vaak zeer moeilijk zal zijn. Ook de hystericus kan een bepaald systeem overnemen, zonder dat hij in een echte geloofsrelatie staat, terwijl bij anderen b.v. ressentimenten of ook corticaal egoïstische motieven tot het accepteren van een leer kunnen voeren. Niet iedereen, die tot een religieuze groep behoort, staat hier in de echte verhouding, de groepeerings rondom een stichter of een reformator is altijd veelmeer gemeenschap dan gemeente, vooral daar, waar het levende contact met den stichter reeds verloren ging en deze nog slechts voortleeft als een geïdealiseerd symbool.

Er is in onze groepen anthropologisch gezien nauwelijks bezwaar tegen om de oorspronkelijk theologisch bedoelde onderscheidingen van GOGARTEN in gemeenschap en gemeente aan te wenden, omdat ze op zoo fraaie wijze weergeven de verschillende houdingsmogelijkheden ten opzichte van het manadragende object. Het is hier de plaats deze verhoudingen nog eens uitvoeriger onder de oogen te zien. We willen allerm minst aanspraak maken op volledigheid, maar slechts enkele psychiatrisch belangrijke aspecten hierin naar voren brengen.

Zoo zien we dan in de eerste plaats bij den lijder aan hysterie een belangrijke stoornis in de verhouding tot de wereld, een stoornis, welke door RÜMKE in zijn studie over de hysterie wordt beschreven als een existentieele communicatiestoornis. Hier is sprake van een primaire stoornis in de ik-gij en de ik-wij relatie die zich phaenomenologisch als de onechtheid doet kennen. De hystericus treedt hierdoor niet in de echte ik-gij relatie. Hij ontmoet de autoriteit niet op echte wijze en zal daarom ook steeds onecht in de religieuze verhouding staan. Hiermee samenhangend is de hystericus niet wezenlijk heterosuggestibel, zooals ten onrechte steeds gemeend werd.

De essentieele kenmerken der hysterie sluiten de echte beïnvloedbaarheid uit, de hystericus mist de „innere Haltung” (ZUTT) ook in de religieuze betrekking. De hystericus is slechts heterosuggestibel voor zoover het aangebodene geëigend is voor het eigen zelf (v. D. HORST). We zouden het ook zoo kunnen zeggen, dat de hystericus in hoofdzaak autosuggestibel is. Het door CARP genoemde schema

van de suggestie: Sympathiek is al het ik-eigene, zoowel realiter als in een ik-ideaal vervat, antipathiek is al het ik-vreemde, het aan het eigen zelf vreemde, lijkt in zijn extremen vorm van toepassing op de hysterische, eventueel psychopathische ontwikkeling. Toch vinden we in onze spiritistische groepen de hysterici rijkelijk vertegenwoordigd. Dit komt, doordat de hystericus in het irrationeële niets anders dan zijn eigen autoriteit zoekt. Hij streeft ernaar om tegelijk religieus object en subject te zijn. Vooral in de epileptiforme transcetoestanden, de depersonalisatie en in de pseudoextase bezit hij machtige hulpmiddelen. We zien dan ook steeds in onze religieuze groepen, dat de hystericus weer een onafhankelijk nieuw groepje vormt. De hystericus blijkt hier een geboren reformator te zijn, welke stelling natuurlijk niet omgekeerd mag worden! De hystericus openbaart zich zelve en maakt zich meester van het mysterieus-religieuze. Het ik hanteert de religie tot zijn meerdere glorie. Door zijn gebrek aan adequate uitbeeldingsmogelijkheid, zoekt hij zijn bevrediging in het religieuze, waar de onechtheid minder zichtbaar wordt.

Een verdere belangrijke stoornis in de wij-verhouding vinden we b.v. ook bij de schizofrenie, tengevolge van een stoornis in de geestelijke huishouding. Hier is het gevoel van verbondenheid, vooral in voortgeschreden gevallen, totaal verloren gegaan. In het autisme is de afsluiting uit de wij-verhouding gegeven. De schizofreen staat in een eigen fictieve geloofsrelatie, waarin ook de hem omringende objecten een plaats kunnen krijgen. Voor zover de objecten hun plaats niet hebben gekregen in zijn veranderde wereld, waarin juist een versterking van het religieuze beleven optreedt, vinden we een volkomen afsluiting van het gij, dat hier als perspectivisch middelpunt van een andere wereld gedacht kan worden. In zijn schizofrene existentieel veranderde wereld, waarin hij merkwaardig veel overeenkomsten vertoont met den primitieve (STORCH), staat hij aanvankelijk als de homo religiosus. Alles krijgt hier het karakter van machtigheid of autoriteit. Buiten deze fictieve wereld kent hij de verbondenheid niet. In het autisme zijn de bruggen naar het normale afgebroken. De schizofreen, die in de geloofshouding staat, heeft ook geen behoefte aan verklaring. Slechts in het begin van de psychose, als de affectieve banden met de wereld nog niet geheel zijn verbroken, bestaat de behoefte aan een

verklarend principe, in voortgeschreden gevallen vinden we deze causaliteitsbehoefte niet meer, de dialectiek is hier eveneens weggevallen.

Ook bij de manisch-depressieven vinden we wisselingen in de wij-verhouding, naar mate een patiënt zich in de depressieve dan wel in de hypomane phase bevindt. Vooral in de hypomane phase is de suggestibiliteit van den lijder groot, vele patiënten beleven in deze perioden sterk de autoriteit en zijn voor het religieuze toegankelijk. In de melancholie zijn de verhoudingen omgekeerd, hoewel het daemonisch-huiveringwekkende hier versterkt kan worden beleefd met veelal als reflectie in het zelfgevoel: het gevoel van schuld. Het religieus gevoel vindt dus niet slechts zijn plaats in de laag der psychische gevoelens (SCHELER) maar er is zeker een irradiatie van en naar de vitale sfeer. Alle affectieve registers zijn in het religieuze opengetrokken. Het gaat hier niet om een bepaalde laag, maar om den totalen mensch, het vitale inbegrepen. In de bewustwording is de geheele mensch religieus.

Ook vele psychopathen en degenerés kunnen dragers van een bijzonder mana zijn. Zoowel in de subject- als in de object-zijde in het religieuze beleven, kunnen we allerlei pathologische structuren ontmoeten. Vele stichters van godsdiensten en reformatoren waren beslist abnorme figuren, zooals Mohammed, Georges Fox, e.a. Het tot stand komen van een religieuze groep is dus afhankelijk van de relatie, waarin een bepaald gestructureerd ik een bepaald gestructureerd gij ontmoet. Deze structuren kunnen in hun wording niet los gedacht worden van de historische totaliteit, van de innerlijke ontwikkeling, zoodat de mensch in de gemeenschap niet los te denken is van zijn enkeling zijn als product van erfmassa, milieu en zijn geesteswerkzaamheid.

In onze eerste spiritistische groep vinden we dus als gij een hysterica met epileptiforme insulten, als ik een psychopathische ontwikkeling. Wanneer deze beide karakteriseerende momenten naar voren worden gebracht, dan is het duidelijk, dat dit een uitlichten is uit een geheele levensgeschiedenis, maar hier zonder meer niet van los gedacht kan worden. Bij de groepen vinden we verder vele hysterici, die hun eigen macht in de gemeenschap probeeren te verwerkelijken, daarnaast een schizophrene patiënte, enkele manisch-depressieve psychosé lijders enz. Zonder meer is hier duidelijk, dat

de groep niet slechts gemeente is, maar veelmeer gemeenschap. De hystericus die zijn eigen macht zoekt, de schizophreen die de ware verbondenheid niet kent en beleeft, zijn evenzeer lid van de groep, als degenen die wel in de echte verhouding staan. Terloops zij hier opgemerkt, dat er geen vorm van menselijke samenleving is, die niet beide elementen in zich draagt: gemeente en gemeenschap. Ieder mensch is als 't ware uitgespannen tusschen de verbondenheid in de collectiviteit en de egocentrische eenzaamheid. Zoo schommelt de mensch gedurende zijn geheele leven tusschen een beleven van de autoriteit en een beleven van eigen machtigheid. Wat het object betreft, beteekent dit dat er een voortdurende schommeling is van Du naar Es en omgekeerd. Voortdurend is er een wisseling van autoriteit in de groep, waarbij de verhoudingen veelal zeer gecompliceerd zijn. Kinderen nemen de leer aan van de ouders, omdat ze hier in deze verhouding de autoriteit beleven, vrouwen van mannen of omgekeerd, omdat de ik-gij relatie ook in deze verhouding in bijzondere mate aanwezig is. Zoo wordt de inhoud van de leer van autoriteit tot autoriteit in verschillende verhoudingen, in de zich uitbreidende verbanden verder gedragen. Steeds treden hierbij potentieeringen, cumulatieve werkingen en machtsverschuivingen op. Na zijn dood wordt de stichter een steeds meer vervagende figuur, die als geïdealiseerd symbool voortleeft, maar zijn leer als deel van hemzelf leeft verder en de inductieve kracht gaat in alle collectieve verhoudingen, waarin ze mededeeling wordt, verder, ze kan getransformeerd worden, maar meestal gaat ze in algeheel verval over, of ook kan de groep in een verstarringsproces tot secte worden.

Het was hier van belang, al vast zoowel de object- als de subject-zijde iets nader te qualificeeren, omdat dit beteekenis heeft voor onze verdere ontwikkeling van het begrip inductiepsychose door vast te stellen, dat niet in iedere verhouding de relatie echt is. Allerlei motieven kunnen voeren tot het accepteren van een leer, zooals ressentimenten zoowel tegen een persoon als tegen een andere groep, utiliteitsprincipes, enz. We kunnen het in enkele woorden zoo uitdrukken: een onwaarachtige houding ten opzichte van het manadragend object kan in extremen vorm zijn oorzaak vinden in onechtheid (hysterie) huichelarij (vooral bij psychopathische ontwikkelingen) en in stoornissen in de affectieve sfeer (Schizophrenie

en melancholie). We willen thans langs dezen omweg weer terugkeeren tot de verhouding tusschen het subject eenerzijds en het manadragend object anderzijds en wel tot dien vorm, welke zijn neerslag vindt in de inductiepsychosen. Hier is het beleefde object dus klinisch-psychiatrisch gezien een abnormale structuur. De wij-verhouding is hier tot stand gekomen met iemand die van den norm afwijkt en de inductiepsychose in ruimer verband onderscheidt zich van de gewone suggestiephaenomenen slechts daardoor, dat de structuur van den autoriteitsdrager psychiatrisch gezien een zeer bijzonder aspect krijgt, het vertoont nl. pathologische trekken.

Hoewel het praktisch onmogelijk is, scherpe grenzen te trekken in de vloeiende overgangen van het psychotische via het neurotische of het psychopathische naar het normale, is het voor de klinische psychiatrie in iedere groep, uit den aard der zaak van het grootste belang de beide aspecten in de wij-verhouding te belichten. Voor de anthropologie liggen deze dingen anders. De anthropologie leert ons, dat de mensch in de inductieverhouding, zoowel t. o. v. den psychoselijder als tegenover een neuroselijder of psychopaath of den normalen autoriteitsdrager in beginsel op dezelfde wijze kan staan, er zijn slechts gradueele verschillen. De mensch staat hier irrationeel in de wereld en beleeft slechts het numineuze, het gansch andere. In onze spiritistische groepen wordt de „waanzin” dus ook religieus beleefd.

Zoo is de relatie in onze eerste groep, waarin de toekomstige leider ten opzichte van zijn dienstmeisje staat, een meisje dat lijdt aan epileptiforme wegrakingen, wel een zeer bijzondere. We zien hem hier aanvankelijk staan in een ambitendente gevoelsrelatie, welke voert tot een absoluut positieve instelling, tot het geloof. Volkomen wordt hij door het meisje in beslag genomen. Anthropologisch gezien is hier een begin van gemeentevorming. De inhoud van de leer is van volkomen ondergeschikte beteekenis, de absurde inhoud en vorm worden hier door het intellectueel op behoorlijk peil staande milieu, zonder meer geaccepteerd en als waarheid beleefd. Er bestaat hier geen spoor van twijfel. Het meisje is een absolute draagster der religieuze autoriteit. Eenerzijds staat ze hier als gewoon mensch temidden van de anderen, anderzijds treedt ze op als middelares, als draagster van de bijzondere openbaring. Wan-

neer we hier spreken van openbaring, dan bedoelen we dit niet zoozeer in theologisch-christelijken zin.

Het is slechts datgene wat niet langs den weg der redelijkheid toegankelijk is. De openbaring voltrekt zich aan een object, dat daarmee een heilig, numineus karakter heeft. Aan deze objecten openbaart zich het mana (BRINTON). In de openbaring wordt het volkomen onbekende tot bekendheid gebracht, uit een onbekende wereld komt de openbaring via den middelaar tot ons. In de relatie tusschen chef en dienstmeisje zien we dus in ons eerste onderzoek een irrationeele verbondenheid, een specifiek anthropologische structuur, waarin door abstractie de structuur van het gij en dat van het ik nader belicht kan worden. Het gij is hier dus een meisje dat lijdt aan epileptiforme wegrakingen. We zagen reeds, dat de waanzin in de primitieve wereld steeds een numineus karakter droeg, ze werd als zoodanig niet herkend.

In het bijzonder geldt dit voor de epileptische toestandsbeelden. Hippocrates bond, zooals bekend is, den strijd aan tegen de Hiera Nosus. Het begrip waanzin wordt immers als zoodanig door de primitieven niet herkend, de structuren van den waanzin liggen geheel ingebed in de primitieve wereld, ze dragen hier slechts het karakter van het gansch andere, het numineuze. De bezetenen zijn dragers der openbaring en maken den wil der goden bekend.

Ook thans nog vinden we, het meest uitgesproken bij eenvoudige primitieve structuren, de ambivalente instelling ten opzichte van den waanzin duidelijk terug. In bepaalde omstandigheden voert dit tot een positieve instelling, psychiatrisch gezien tot de inductiepsychosen, meestal echter komt er een repudiatieve houding tot stand. De tremendumwerking overheerscht en voert tot een afwijzen. De waanzin is in sterke mate taboe. In onze onderzoekingen wordt de waanzin dus religieus beleefd. Klinisch gezien zijn hier aan de orde de inductiephaenomenen en er is geen bezwaar tegen in onze groepen in ruimeren zin van inductiepsychosen te spreken. Merkwaardig is daarbij in het spiritisme vooral de groote affiniteit tot pathologische structuren. De oorzaak ligt o.a. hierin, dat het eenvoudige spiritisme feitelijk niets anders is dan een primitieve religie met zijn animistische momenten. In samenhang hiermee is in het spiritisme plaats voor alle vormen van waanzin en vooral voor de

depersonalisatietoestanden en hysterici. Het oorspronkelijk religieuze beleven van het numineuze wordt in het spiritisme intens gekend. Waarschijnlijk zijn er slechts weinigen, die de ambitendente gevoelsinstellingen niet zouden kennen, wanneer ze voor 't eerst in aanraking kwamen met een séance. Al het mogelijke is gedaan om het beleven van het numineuze te verhoogen. Het halfdonker, waarin de geesten zullen verschijnen, de confrontatie met de geesten zelf, de gespannen verwachting, het zingen op zachten toon van bepaalde religieuze melodien, appelleeren aan het religieuze gevoel. Zoo worden de bipolaire momenten geaccentueerd. Op dezen bodem grijpen dan ook gemakkelijk de suggestieve werkingen aan, ook het bedrog kan hoogtij vieren, waartoe het halfdonker zeker medewerkt. Uit den aard der zaak voeren ook hier wensch-belevingen, ressentimenten, utiliteitsprincipes mede bij tot het tot standkomen van deze groep. Anderen weer gaan bij een spiritistische groep omdat de dood als grenssituatie hier in zijn machtigheid verdoezeld wordt, er is hier in den dood eigenlijk geen scherpe discontinuïteit, dit in tegenstelling tot het orthodoxe Christendom, waar de dood als grenssituatie door het dreigend oordeel verscherpt wordt.

Vele psychoselijders, neurotische en psychopathische ontwikkelingen zijn zoo in onze groepen terecht gekomen, waaronder vele structuren, welke moeilijk te induceeren zijn. Wat de hysterici betreft, dit is niet zoo vreemd wegens het beleven van eigen macht in de groep. Betreffende de andere psychosen kreeg ik in mijn onderzoek den indruk, dat ze niet zonder meer bij de groep zijn gehaald wegens hun mediamieke eigenschappen en krachten, maar het is alsof hun pathologische symptomen hier tevens meer gekanaliseerd worden.

Het idee dat iedere geestelijke en lichamelijke aberratie aan geesten wordt toegeschreven, schijnt voor vele psychose- en neuroselijders een zekere rust te beteekenen, iedere causaliteitsbehoefte, hetgeen toch niets anders is dan een poging het irrationeele tot meer gangbare begrippen te reduceeren, vindt hier haar bevrediging en in deze bevrediging een zekere ontspanning. Vooral bij verschillende vormen van depressies, vooral neurotische, welke zich met de geestenhypothese hebben vertrouwd gemaakt, neemt het spanning en angst weg. Daarbij is niet minder belangrijk, dat ze bij hun

geloofsgenooten in hun ziekelijke uitingen volkomen begrip vinden, er bestaat geen afwerende instelling tegenover hun symptomen, hun anders zijn wordt niet geaccentueerd, er is geen stooten uit de verbondenheid, maar ieder symptoom is de uiting van een geest welke hulp noodig heeft. In de geestenwereld bestaat een resonantiemogelijkheid tusschen den psychoselijder en den meer normale, de totaal verschillende werelden worden hier min of meer overbrugd, voor zoover in een volkomen autisme van den schizophtreen het contact met de buitenwereld nog niet geheel verloren ging. Het zou zeker geen verwondering wekken, wanneer bij de primitieven de neurotische levenshouding nauwelijks voorkwam en de psychose een ander minder gecompliceerd karakter vertoonde en niet slechts omdat in psychotische beelden zooveel primitieve mechanismen teruggevonden worden.

Zoo zijn deze spiritistische groepen meer gemeenschap dan gemeente, hoewel de grenzen niet scherp te trekken zijn en steeds fluctueeren. Zoo slaat het beleven van de religieuze autoriteit in de verschillende ordeningen in onze eerste groep terug op die van een hysterisch meisje. We vinden hier dus overal analogieën met het manabegrip der primitieven, wat in wezen iets is, dat als een fluidum door de wereld gaat en dat hier of daar voor korteren of langeren duur ook aan den medemens kan oplichten. In het spiritisme valt dus op de complexiteit van de wijzen, waarop iemand tot een religieuze groep kan behooren. Toch gaan allen op dezelfde trouwe wijze naar de bijeenkomsten en slechts een nadere analyse van de levensgeschiedenissen leert ons, dat de groep niet homogeen maar zeer heterogeen is. Naarmate de groep langer bestaat, verliest ze hoe langer hoe meer het karakter van gemeente, traditie en sleur doen hun intrede, hoewel ten allen tijde potentieeringen kunnen optreden en reformatorische krachten kunnen ontwaken.

Daarnaast kan er ook een uitgroei zijn in specifiek ethische richting; ook in onze spiritistische groepen wordt de liefde tot den naaste als de hoogste deugd beschouwd. Wat onze psychiatrische beschouwingen betreffende het religieuze aangaat, ditzelfde geldt eveneens voor de ethische verbondenheid in engeren zin. Daar waar stoornissen in het autoriteitsbeleven aanwezig zijn, vinden we ze evenzeer in de ethische verhoudingen.

Zooals we reeds zagen, heeft in de Christelijk georiënteerde theo-

logie en filosofie de relatie tusschen ik en gij een ethisch karakter gekregen, waarin de liefde een existentieele beteekenis heeft. Hiermee is echter een ontologische probleemstelling aangeroerd, welke buiten het kader van deze studie valt. De echte religieuze verhouding kan zijn bevestiging en duurzaamheid vinden in de ethische, waarbij de supra- en subordinatie genivelleerd wordt. In het spiritisme zien we de ethische betrekkingen ook veelvuldig voorkomen, voortvloeiend uit zijn Christelijken inslag. Zooals de erotisch-religieuze verhouding in de relatie tusschen man en vrouw kan overgaan in de ethische, zoo kan het manabeleven ten opzichte van het pathologisch object eveneens tot uitgesproken ethische verbindingen voeren, hoewel ook in het religieuze beleven zelve reeds de ethische en aesthetische componenten nooit ontbreken. De religieuze betrekking is zeer instabiel, de mensch houdt het in de oorspronkelijke verhouding tot de macht niet uit, ze voert in positieven zin tot liefde en aanbidding, in negatieven zin tot haat, agressie en vernietigingsdrang. In dezen positieven vorm ligt zonder twijfel de hoogste uiting van menschzijn besloten, hier geen hoorigheid meer, maar wederzijdsche verantwoordelijkheid. In het Christendom vindt dit alles tevens zijn hoogste vervulling. In het spiritisme vinden we nu aan de objectzijde een cumulatie van mana van geesten en van het pathologische, hoewel deze beiden uit den aard der zaak steeds innig met elkaar verstrengeld zijn. In onze spiritistische groepen zijn dus lijders aan hysterie de stichters van een secte met een afwijkende leer.

Wat de secte tot secte maakt, is volgens v. D. LEEUW de sectarische haeretische gezindheid. Degene, die een secte sticht, valt uit de gemeenschap weg, hij bemachtigt het religieuze op zijn eigen wijze, hij bedt zich in de rustige banen der gemeenschap niet meer in, hij is een andere geworden. Psychiatrisch gezien ligt de mogelijkheid van het uitvallen uit de gemeenschap in zijn zijnsstructuur. Doordat hij een andere is en zich boven de banaliteit der objecten en medemenschen verheft, kan hij het karakter krijgen van het gansch andere, van het numineuze en een eigen autoriteit. Zodoende kan hij als godsdienststichter worden erkend. Dit anderszijn kan voor ons, rationalistische psychiaters, nauwelijks iets anders beteekenen dan een uit den norm vallen, een abnormaal zijn. Op grond van bijzondere openbaringen kan iemand uit de gemeenschap worden

geroepen tot het vormen van een gemeente. Ook nu is de drager der openbaring drager der autoriteit. De klinische psychiater zal echter ook hier komen tot een bepaalde bijzondere naamgeving in den vorm van een klinische diagnose. Daarbij is het numineuze pas recht gedenatureerd. In de klassificatie, het rubriceren, ligt de opheffing van de werkzaamheid van het mana besloten, ze vindt hierin als 't ware haar bezegeling.

Bij de primitieven wordt dus datgene wat wij waanzin noemen religieus beleefd en steeds draagt deze houding een echt karakter, terwijl ze in tegenstelling tot de magie van irrationeelen aard is. Ook thans vinden we in de inductiepsychosen deze echte verhouding bijna steeds weer terug. Slechts daar, waar de groep zich in den tijd uitbreidt, krijgt ze in toenemende mate het karakter van de gemeenschap, allerlei eigen machtsbelevingen worden bepalend voor het behooren tot de groep. Het is dan ook noodzakelijk, gezien vanuit dit standpunt voor de inductiepsychosen, als eisch de echte ik-gij verhouding in religieuzen zin te stellen.

We zien dan ook, dat de inductiepsychosen optreden in de ordeningen, waarbij het religieuze autoriteitsbeleven het sterkst geaccentueerd is. In concreto zouden we dus in onze spiritistische groepen kunnen spreken van inductiepsychosen, maar evenzeer van religieuze secten, hetgeen ook in bijzondere mate geldt voor de groep, welke we in het volgende hoofdstuk uitvoerig zullen beschrijven. Phaenomenologisch bestaan geen verschillen in het ontstaan van een inductiepsychose en het ontstaan van een religieuze groep. In beide gevallen is immers de inhoud van de leer geheel bijkomstig, hoewel bij de inductiepsychosen toch ook weer geldt, dat haar inhoud bijna steeds in groote trekken religieus is en vooral eschatologische- en heilsmomenten bevat. Ook de uitbreiding van de groep die, zooals reeds opgemerkt werd, meestal via de ordeningen gaat, althans langs den weg van het autoriteitsgeloof, is in beide gevallen gelijk.

Zien we dus in onze groepen naar de structuur van de openbaringsdragers, dus van de stichters, dan kunnen we althans in dat gedeelte van de groep, dat de „gemeente” vormt en dus in de echte gevoelsbetrekking staat, spreken van inductiewaanzin, waarbij we ons dan voor oogen moeten houden, dat dit merkwaardigerwijze geen consequenties met zich mee kan brengen b.v. voor de primi-

tieve wereld, daar onder deze omstandigheden iedereen dan als lijder aan inductiepsychose kan worden gezien. De structuur van het belevende ik is in zooverre in de religieuze verhouding van belang, dat we deze, althans bij de primitieven kunnen aanduiden als primitief, d.w.z. irrationeel. Laten we op de structuur van het ik in de moderne inductiepsychosen, dan zien we, dat in de verschillende in de litteratuur beschreven gevallen een zeer wisselende psychiatrische structuurbepaling is, welke vooral in de Fransche litteratuur gevoerd heeft tot een aantal onderscheidingen, waarvan we boven reeds spraken.

Er bestaat betreffende de structuur van den geïnduceerde weinig uniformiteit, misschien kunnen we haar nog het beste aanduiden als primitief, irrationeel en niet logisch gefundeerd. Op zich zelf zou het dan weer van belang zijn om na te gaan, of er een affiniteit bestaat tusschen dit „primitieve” mechanisme en bepaalde psychopathologische structuren. De hysterie speelt in dit opzicht zeker geen rol van betekenis zooals vaak ten onrechte gemeend is, evenmin intelligentiedefecten, hetgeen we in een volgend hoofdstuk nog zullen zien.

In het begrip inductiepsychose moet, gezien het bovenstaande, zeker een historische factor ingevoegd worden, omdat een afgrenzing noodzakelijk schijnt tegenover het verleden en de primitieve wereld. Historisch gesproken kunnen we slechts daar van inductiepsychosen spreken, waar de psychiatrie in haar ontwikkeling zoo ver gevorderd was, dat ze de psychosen als zoodanig herkende. Naarmate de psychiatrische ontwikkeling verder voortschreed, werd het aantal ziektebeelden, dat men af kon grenzen, grooter. De oorspronkelijke Kraepelinsche indeeling hebben we reeds lang achter ons, de psychiatrie is in elk opzicht gecompliceerder geworden en betrok steeds meer levensterreinen in haar onderzoek. Niet alleen, doordat naast de endogene, de exogene psychosen en in het bijzonder de psychogene psychosen afgegrensd werden en de levensgeschiedenis van den mensch, zoowel in zijn bewuste als onbewuste manifestaties, in het centrum der belangstelling kwam te staan, maar mede door het invoeren van de meer dimensionale diagnostiek („KRETSCHMER”) en het afgrenzen van de klassieke schizofrenieën van allerlei „rand-psychosen” (KLEIST, SCHRÖDER, v. D. HORST), waarbij vooral de degeneratieve toestanden en degene-

ratiepsychosen in engeren zin een voorname plaats innemen. Daarbij heeft vooral ook de phaenomenologische methode (JASPERS, RÜMKE) belangrijke diensten bewezen. Vooral in den modernen tijd zien we, dat we met de ons door de ontwikkeling der psychiatrie geworden kennis bewapend in staat zijn het „gansch andere” in den ander te klassificeeren en in een diagnostisch hokje te plaatsen, waarbij we dan veelal meenen met het geval afgedaan te hebben, tenzij we detailstructuren nog nader onder onze psychopathologische loupe nemen. Hier blijkt echter in sterke mate de gebrekkigheid van onze psychiatrische nomenclatuur.

We meenen met een aantal diagnoses den geheelen rijkdom en kleurigheid van het numineuze leven te kunnen overmeesteren en waar vorm en plastiek van een bepaalden abnormalen toestand niet geheel passen in een van onze diagnostische vakjes, daar laten we de diagnose voorloopig in het midden of creëeren een nieuwen naam voor datgene, wat zich aan ons voordoet. Vooral voor de godsdienstpsychologie is van belang de psychiatrische afgrenzing der degeneratiepsychosen, waarbij vooral de religieuze plastiek der psychose imponeert. Deze patiënten kennen de zg. degeneratieve belevingen, waarvan de inhoud veelal van religieuzen aard is. Zoowel hallucinaties als waandenkbeelden zijn religieus gekleurd, profeten-waan, eschatologische- begenadigings- en zondewanen treden hier op den voorgrond en we zien hierin belangrijke descriptief- phaenomenologische gronden, waarop de diagnose degeneratiepsychose gesteld wordt. Ditzelfde geldt voor het geluksgevoel (RÜMKE) en religieus-extatisch gekleurde toestanden.

Door de meerdere differentiatie in de psychiatrie en het in beslag nemen van steeds meer aspecten van het menszijn, worden pathologische kenmerken aangenomen, waar ze oorspronkelijk niet vermoed werden. Zoo zijn langzamerhand ontstaan de cultuurpsychologie en psychopathologie en de godsdienstpsychologie en psychopathologie. Het is vooral BIRNBAUM, die op dit terrein met eere moet worden genoemd. Hij heeft de beteekenis van het pathologische in de cultuur en godsdienstgeschiedenis herkend en zijn uitkomsten vooral in zijn „Psychopathologische Dokumente” neergelegd. De taak van de cultuur-psychopathologie is van zuiver empirischen aard, ze bestudeert de wisselwerking tusschen pathologie en cultuur. BIRNBAUM wijst er o.a. op, dat aan een bepaalde

cultureele structuur het pathologische dikwijls niet zonder meer te herkennen is, zooals ook in de misdaad het pathologische vaak niet zichtbaar is. Zoo liggen het pathologische en het religieuze ook bij de godsdienststichters en reformatoren steeds innig met elkaar verstrengeld. Ook in onze spiritistische groepen is dit het geval, waar bij anderzijds blijkt de groote affiniteit van het spiritisme tot het pathologische.

Over het verband tusschen pathologie en religie schrijft BIRNBAUM o.m. het volgende in het handboek van BUMKE: „Bezeichnend ist speziell für die religionswissenschaftliche Psychopathologie, dasz fast alle religiös bedeutsamen Phänomene: das religiöse Offenbarungs- und Berufungserlebnis, das mystische Einigungserlebnis, die Stigmatisation, die religiöse Konversion, die Erweckungen und Erleuchtungen, die Kollektiväusserungen gewisser Gebetsversammlungen und überhaupt das ganze Sektenwesen, weiter dann die religiöse Produktivität, wie die religiös schöpferischen Persönlichkeiten überhaupt irgendwelche Beziehungen zu pathologischen Phänomenen: so vor allem zu den visionären Erscheinungen, den ekstatischen Ausnahmezuständen, den seelischen Spaltungsvorgängen, den psychischen Automatismen, den Konvulsionssyndromen, den hysterischen Persönlichkeitstypen, u.s.w. aufweisen, und das speziell die Religionsgeschichte von solchen religionspathologischen Gebilden geradezu durchsetzt ist, Erscheinungen, die sie selbst freilich, soweit sie Hochwerte sind, als pathologisch kaum gelten laszt, soweit sie Minderwerte bedeuten, einfach als entsprechende Irrungen bucht.”

BIRNBAUM wijst dan verder op het originaliteitskarakter, de pathologisch veroorzaakte oorspronkelijkheid en op de productiviteit in het psychotische, wat voor de cultureele ontwikkeling dikwijls een groote beteekenis heeft gehad. Hoewel in de beschouwingen van BIRNBAUM in zooverre een gevaarlijke wending naar voren komt door het invoeren in de psychiatrie van de begrippen meer- of minderwaarde, bewijst dit alles wel, dat de psychiatrie zich meer en meer meester maakt ook van het religieuze en het theologische in engeren zin. We komen hierop nog terug. De psychiatrische psychologie probeert evenzeer het oorspronkelijk religieuze te classificeeren en het van zijn levenden rijkdom te ontdoen.

Wanneer we thans terugkeeren tot de inductiepsychosen, dan

kunnen we dus eigenlijk hiervan slechts spreken nadat de psychiatrie zoover ontwikkeld was dat ze de psychosen herkende. Dit geldt niet alleen voor de schoolsche, klinische psychiatrie alsook voor het feit dat in het rationeele denken van de menschheid vaag het denkbeeld opdoemde, dat men hier niet met priesters of heiligen te doen had, maar met stoornissen ergens in het lichaam, welke een abnormaal gedrag ten gevolge had. Zag PLATO in de „mania” nog de mogelijkheid tot het absolute en het goddelijke te komen, HIPPOCRATES daarentegen ontdeed de epilepsie van zijn heiligen glans en bracht haar terug tot humorale evenwichtsstoornissen. PARACELsus denatureerde zoo naderhand de heilige chorea. Het heeft hier geen zin deze verdere ontwikkeling te vervolgen. De inzichten der moderne psychiatrie werden boven reeds geschetst. Vast staat dus wel, dat we van inductiepsychosen slechts kunnen spreken in een bepaald historisch verband, waarbij de deskundige onderzoeker, rekening houdend met den stand der psychiatrie het begin der psychose zelf observeert of wanneer de observatie van een anderen deskundige in de wetenschappelijke litteratuur werd vastgelegd. Over datgene wat gepasseerd is vóór deze wetenschappelijke periode zijn de meeningen dan sterk verdeeld.

Wat dit laatste betreft, moeten we over het algemeen vrij sceptisch staan tegenover de mogelijkheid, historische figuren nader psychologisch of psychiatrisch te analyseeren. De klinische psychiatrie werkt nu eenmaal moeilijk met terugwerkende kracht. De bezwaren die we hier ontmoeten zijn niet gering te achten. Allereerst wegens de gebrekkigheid der historische bronnen. Uit de levensgeschiedenis der groote godsdienststichters en reformatoren zijn meestal voor de psychologie en psychiatrie belangrijke momenten weggelaten. Het is ook vaak zoo, dat de leerlingen de leer van den meester vervormden, belangrijke oorspronkelijke stukken werden weggelaten, andere toegevoegd. In ieder geval zijn de ons ter beschikking staande gegevens vaak onvoldoende om tot het komen van een zekere diagnose te geraken. Dit geldt in hooge mate voor de stichters van de groote godsdiensten; voor stichters van latere secten met grootere uitgebreidheid zijn de moeilijkheden eveneens nog groot. Over 't algemeen moet men uiterst voorzichtig zijn op schriftelijke gegevens of op grond van inlichtingen van derden een diagnose te stellen. Voor de anthropologische psychiatrie is het

echter principieel onmogelijk historische figuren te belichten, zij werkt nooit alleen met de levensgeschiedenis, maar met het creërende, zich steeds vernieuwende ik. Toch kunnen we onder een empirisch-psychologisch aspect hier zonder meer van abnormaliteit spreken.

Wanneer we hier als voorbeeld nemen GEORGES FOX, den stichter der Kwakers, dan blijkt, dat we te doen hebben met iemand, die uitgebreide visionaire belevingen had, allerlei ingevingen kreeg en aan paranoïde ideeën leed met religieusprophetisch karakter. WILLIAM JAMES noemt GEORGES FOX een psychopaath van het zuiverste water. FOX schrijft omtrent zijn belevingen onder meer het volgende: „Toen ik eens met verscheidene vrienden een wandeling maakte, zag ik, terwijl ik mijn hoofd ophief, drie torenspitsen. Ik vroeg, welke plaats is dit, ze zeiden Lichfield. Plotseling kwam tot mij de stem van God welke zei, dat ik daarheen moest gaan. Even later hoorde ik opnieuw Gods stem welke zeide, dat ik de schoenen van mijn voeten moest trekken, hoewel het winter was. Later riep ik op bevel van den Heer uit: „Wee over de bloedige stad Lichfield”. Deze uitroep steeds herhalend ging FOX het stadje binnen, terwijl het marktdag was. Al roepend kreeg hij het gevoel, dat er een stroom van bloed door het stadje liep; de geheele marktplaats leek een groote poel van bloed. Nadat hij van God toestemming ontving, trok FOX zijn schoenen weer aan. Achteraf komt hij tot de conclusie, dat hij het bloed had gezien van duizend Christenen, die vroeger in Lichfield waren gedood, enz. De pathologische aspecten treden hier wel sterk op den voorgrond.

Door DIMOND werd een uitvoerige studie gewijd aan de Methodisten en hun stichter JOHN WESLY en ook hier treden de pathologische trekken duidelijk naar voren. Wat GEORGES FOX b.v. betreft: wanneer hij in den tegenwoordigen tijd zou hebben geleefd, dan zou geen psychiater gearzeld hebben hier opname te adviseeren onder de diagnose degeneratieve toestand. Waarschijnlijk zou geen tegenwoordige deskundige er bezwaar tegen hebben gehad om de groep die zich destijds rondom FOX verzamelde als lijders aan folie communiquée te beschouwen. Toch heeft deze beweging geheel het karakter van religieuze secte gekregen. Zoo heeft het medisch materialisme getracht zich meester te maken van alle groote religieuze figuren.

Mohammed zou een epilepticus zijn met epileptische schemer-toestanden, Paulus eveneens een epilepticus met mogelijk een tumor in de occipitaalkwab (ontleend aan JAMES). De profeten Jesaja en Jeremia waren lijders aan delirante toestanden, terwijl Ezechiël een hystericus zou zijn (JACOBI). We zouden zoo door kunnen gaan. Zooals bekend hebben psychiaters, vooral in Duitschland, niet gearzeld, Jezus als leider aan paranoia te bestempelen.

Hoe het ook zij, al deze groepen, die zich verzamelen rondom den stichter met een abnormalen eventueel paranormalen of supernormalen structuur, zouden psychiatrisch gezien als folie communiquéé kunnen worden aangemerkt, terwijl het realiter religieuze groepen, kerken of secten zijn geworden. Dit alles werkt door tot in den huidige tijd. Ook hier is vaak de afgrenzing tusschen inductiepsychosen en religieuze secten praktisch onmogelijk, hetgeen uit onze onderzoekingen duidelijk blijkt. Bij beiden vinden we de uitbreiding in hoofdzaak in de ordeningen. Folie à deux groeit zoo uit tot folie familiale. De communicatieve verhoudingen zijn bij de inductie en de religie hetzelfde. In hun genese vinden we geen structureele verschillen, evenmin phaenomenologische. We komen hier tot de thesis, dat bij de beoordeeling religie of psychose van groot belang is het subject van den psychiater. Een psychiater, die lid is van een bepaalde religieuze groep of secte, waarin hij in de echte ik-gijverhouding staat, zal niet gaarne in deze groep van inductiepsychose spreken. Een Kwaker ziet GEORGES FOX, een mormoon JOE SMITH, om slechts enkele voorbeelden te noemen, niet als een lijder aan een bepaalde psychose, maar als een begenadigden middelaar; de inhoud der leer houdt voor hem de waarheid in. Ditzelfde geldt voor het gesaeculariseerde religieuze terrein. Een volgeling van een politieke leider zal er nooit toe komen in zijn groep van inductiewaanzin te spreken, maar het is een politiek religieuze gemeenschap, waarbij de leider slechts een religieus object, maar geen pathologische structuur is. Voor den rationalistische psychiater, die buiten deze groep staat, liggen de dingen vaak heel anders. Het is hier eigenlijk overbodig, nogmaals te zeggen, dat de inductieve kracht niet steeds uitgaat van beslist pathologische structuren. De autoriteit is niet gekoppeld aan den waanzin. Het mana draagt, zooals we zagen, een pluriform karakter. Er zijn allerlei vloeiende overgangen van het normale via het neurotische en

psychopathische naar het psychotische, van de inductie naar de inductiepsychosen.

Ook in de wetenschappelijke wereld zien we steeds weer bepaalde groepeerings optreden, welke we gewend zijn scholen te noemen, maar die in werkelijkheid vaak meer het karakter dragen van religieuze secten. Aan al deze religieuze verhoudingen ligt het oorspronkelijke manabeleven dus ten grondslag, de inhoud van de leer is secundair, hoewel de religieuze, vooral prophetische en eschatologische inhouden kunnen overwegen, maar wat de inhoud betreft is er geen principieel onderscheid of zij in engeren zin religieus, politiek of zeer banaal is. In al deze gevallen voert het waarheidsbeleven tot hoorigheid. Inhouden van woordverbanden worden geaccepteerd, opdrachten vaak zonder eenige rem uitgevoerd, het daemonische verdelgd, het heilige vereerd en verheerlijkt.

Na deze ontwikkelingspsychiatrische beschouwingen komt de behoefte bij ons op onder een vergelijkend anthropologisch aspect tot een nieuwe gewijzigde definitie te komen van het begrip inductiepsychose. We formuleeren het dan als volgt: Een lijder aan inductiepsychose is een bepaald gestructureerde persoon, die in een bepaalde historische situatie gezien vanuit het standpunt van den deskundigen psychiater, die zelf in andere religieuze betrekkingen ingebed is, en daarnaast voldoende abstractievermogen bezit, een bepaalde psychotische persoonlijkheid religieus beleeft in de gevoelsechte verhouding, zoodat hij den psychotischen inhoud als neerslag van de ontmoeting zonder meer overneemt en zich toeëigent. Anthropologisch gezien is het nog beter het begrip inductiepsychose geheel los te laten en niet slechts voor de folie imposée, zooals FLOURNOY het voorstelde, maar de inductiepsychose geheel te zien als pseudo-psychose, als eenvoudig inductiephaenomeen, waarbij de autoriteitsdrager hier een abnormale structuur is. Voor de klinische en vooral voor de gerechtelijke en sociale psychiatrie is het begrip folie communiquée echter een bijna onontbeerlijke begripsbepaling.

Voorals onder invloed van een geestesziekte denkbeelden in anderen worden ingeplant, welke tot zeer ernstige asociale vergripen voeren, is het begrip folie communiquée van beteekenis. Anthropologisch wordt het begrip inductie opgevat als oervorm der natuurlijke religie. Vermeld mag hier nogmaals worden, dat ook de echte religieuze bewegingen evenzeer tot asociale handelin-

gen hebben gevoerd, als de inductiepsychosen dat thans doen. Dit geldt zoowel voor de grootere godsdiensten, welke hun leer te vuur en te zwaard verder hebben verbreid, als voor de gesaeculariseerde politieke bewegingen, welke in hun fanatisme evenzeer millioenen slachtoffers eischen. Opvallend is hier, dat de laatstgenoemde massamoorden door de groote massa vaak als natuurlijk worden geaccepteerd, terwijl de situatie zooals die in Meerkerk was (zie hoofdstuk VI) een storm van verontwaardiging in ons land opwekte.

Ook het sociale oordeel wordt bepaald door de collectiviteit waar men in geplant is, terwijl in de repudiatieve verbondenheid evenmin plaats blijkt te zijn voor sociale bespiegelingen. Het begrip folie communiquée is dus eigenlijk ook in sociaal opzicht niet af te grenzen van religieuze bewegingen, hoewel de stand der heden-daagsche psychiatrie en der rechtspraak nu eenmaal eischt, dat het gehandhaafd blijft. De afgrenzing van de natuurlijke religie tegenover de inductie moet dus psychologisch en phaenomenologisch, zoowel in haar genese, haar structuur als in haar gevolgt toestanden niet mogelijk worden geacht; zij is alleen afhankelijk van den historischen tijd en van den psychiater, die oordeelend tegenover deze problemen staat.

Onder invloed van de toenemende rationalisatie en saecularisatie komt het de laatste decennia nauwelijks meer tot de vorming van grootere religieuze groepen, omdat onder invloed van de rationalistische filosofie en psychiatrie de stichters van religieuze groepen als ziek werden gequalificeerd. De groepen worden dan ook zooveel mogelijk in den kiem gesmoord. Het komt nog slechts tot kleinere groepeeringsen. De menschheid zit in hoofdzaak traditioneel gebonden in de oude religieuze verbanden.

Op het politieke terrein is dit anders. De stichters van politieke bewegingen wijken over het algemeen minder af van den normale dan de stichters van religieuze secten in engeren zin. Bovendien is het streven der politieke leiders meer immanent, de godsdienststichter fungeert echter als middelaar en heeft voor zijn onzichtbare contact nu eenmaal supranormale communicatieve vermogens noodig of psychiatrisch gezien abnormale. Voor de psychiatrie is dus datgene, wat oorspronkelijk een religieuze beteekenis had, grootendeels wetenschap geworden. Het tremendum en fascinosum worden bij hem nog slechts als rudimenten teruggevonden. De

psychoselijder is de som van zijn symptomen geworden. Het supranormale werd abnormaal, het transcendente immanent. Door een psychiatrische classificatie en door den religiescheppenden mensch direct bij zijn confrontatie met dezen te etiketteren, wordt het mana van hem weggenomen. Het leven is hier teniet gedaan.

Toch is de psychiater er nooit geheel in geslaagd om het probleem waanzin en religie los te maken van de subjectiviteit van zijn eigen geloofshouding als product van zijn historische ontwikkeling, zijn leven in de collectieve verbanden, zijn levensfuncties of, theologisch geformuleerd, van de bijzondere genade. Zoo staat een christen-psychiater anders in de wereld dan een spiritistisch gezinde. Psychiatrie kunnen we grootendeels gerationaliseerde religie noemen. Het heilbrengende en het daemonische van den waanzin werd door den psychiater teniet gedaan. Niet door agressie, evenmin door belachelijkmaking, ironiseering, negatie of op magische wijze, maar door het rationeel een naam te geven en daarmee den indruk te wekken alsof deze levensvorm zoo vernietigd is. Zoo werd het numineuze, het gansch andere gedenatureerd tot het andere, het pathologische. Mana en taboe werden opgeheven. Openbaringen werden getransformeerd in hallucinaties, waandenkbeelden of ingevingen. De psychiater probeert zoo de ik-gijrelatie in den „waan-zin” te verbreken, maar hij kan dit slechts, voorzoover zijn historische totaliteit, zijn door de levensfunctie en door de levensgeschiedenis bepaald-zijn, zijn in de ordeningen ingeklemd-zijn, dit toelaten.

Zoo deed ook hier de mensch zich aan ons voor, niet zoozeer als homo natura, niet als homo ethicus, of homo aestheticus, hoewel hij ook zonder twijfel dit alles is, maar als homo religiosus, als hij, die acht geeft, die in zijn geconfronteerd worden met het numineuze de verwondering kent. Hij kent daardoor het verbonden zijn, hij existeert in de gemeenschap. Dit numineuze kan in iedere tusschenmenselijke verhouding worden ontmoet, de ander verdicht zich hier tot het gansch andere. De pathologisch gestructureerde wordt in deze religieuze ontmoeting middelaar en openbaringsdrager. Het bleek vooral de psychiatrie te zijn, die de rationeele strijd met dezen vorm van mana heeft aangebonden, hetgeen niet wegneemt, dat onder bepaalde omstandigheden dit beleven in

de huidige maatschappij nog steeds teruggevonden wordt. De omstandigheden zijn ook hier medebepalend, omdat ook de geesteszieke wordt ontmoet tegen een bepaalden achtergrond. Het milieu, de entourage, de historische ontwikkeling, de tijdgeest, het massale-cumulatieve zijn evenzoovele factoren, welke de kleur van dezen achtergrond mede bepalen. We zagen bij onze spiritistische groepen, dat het onder anderen de halfverlichte kamer, de stemmige muziek waren (volgens ROTHACKER ligt het aesthetische zeer dicht bij het religieuze), welke de bipolaire momenten van het religieuze gevoel versterkten. Bij onze nog te beschrijven secte is het o.a. de achtergrond van het landschap, de afgeslotenheid van de omgeving, het in afzondering leven onder den druk der praedestinatieleer in haar bizarren uitzonderlijken vorm, welke hun betekenis hebben voor dit religieus beleven van den waanzin.

In het volgende hoofdstuk komen we op dit en andere problemen nog uitvoeriger en dieper terug. De verhoudingen in de inductiepsychose zijn psychologisch gezien zeer complex, ze is afhankelijk van een reeks factoren die zoowel betrekking hebben op de subject- als de objectzijde der relatie, als wel op den achtergrond. Iedere wijziging in dit evenwicht kan een verandering in de relatie met zich meebrengen.

Resumeerend kunnen we hier dus zeggen dat ook thans datgene wat de rationalistische psychiater waanzin noemt, nog religieus kan worden beleefd. Zoo kan religie als inductiewaanzin worden beschouwd, terwijl den waanzin een religieuze betekenis kan toekomen. Hierbij moet wel onderscheid worden gemaakt tusschen natuurlijke religie en het geloof in Christelijken zin. Uit den aard der zaak is het ware geloof psychologisch-phaenomenologisch niet te benaderen. Het begrip inductiepsychose kan niet los worden gedacht van een historische bepaaldheid en het subject van den psychiater. Beter is het nog te spreken van een pseudopsychose, daar wij in iedere folie communiquée te doen hebben met een suggestieve verbinding tusschen twee bepaald gestructureerde mensen, tegen een bepaald gestructureerden achtergrond. Het karakter der inductiepsychose is klinisch psychiatrisch slechts meerdimensionaal te benaderen aan de hand van de studie der inductieverhoudingen. Op deze inductiephaenomenen wordt slechts een

beter licht geworpen, door ze vergelijkend anthropologisch te zien als religieuze oerphaenomenen.

Samenhangend met onze conclusies doet zich tevens de noodzakelijkheid gevoelen van een zg. Christelijke anthropologie. Uit ons onderzoek blijkt weer opnieuw hoe moeilijk het is om een brug te slaan van de anthropologie naar de theologie. Wel kan de omgekeerde weg worden bewandeld, nl. die van de Christelijk-theologische geloofshouding naar een daarmee in overeenstemming zijnde anthropologie. Vooropgezet moet hier dan worden, dat voor den gene die in de geloofshouding staat, de hier beleefde waarheid een ander karakter draagt dan in andere religieuze verhoudingen. We komen op enkele van de hier opgestapeld liggende vraagstukken terug, om daarmee in het zevende hoofdstuk tevens tot een afsluiting van deze studie te geraken.

HOOFDSTUK VI.

De familie Verrips.

Een van de meest geruchtmakende crimineele zaken, die de laatste jaren de gemoederen in beweging hebben gebracht, is zonder twijfel de moordzaak te Meerkerk (nacht van 1 op 2 Februari 1944). In diverse dagbladen verschenen verschillende artikelen, waarbij de journalistieke fantasie niet steeds buitengesloten werd. De interesse, die naar dit misdrijf uitging, was zeer veelzijdig en dat is ook eigenlijk vanzelfsprekend, omdat het gepleegde misdrijf in ruimer verband verschillende aspecten heeft. Zoowel de jurist als de godsdiensthistoricus, de psycholoog en de psychiater vinden in dit geval aanknoopingspunten, om hun vakkundige interesse te objectiveren. Vooral de psycholoog-psychiater, die zich tegelijkertijd aangetrokken voelt tot de godsdienstpsychologie vindt hier materiaal te over, waarop hij zijn belangstelling richten kan.

De feiten zelf zijn wel bekend. Volgens de gerechtelijke stukken zou een geheel gezin, bestaande uit man, vrouw en 8 kinderen in een vlaag van godsdienstwaanzin één van de zoons en broers hebben vermoord, omdat deze door den jongste van het gezin als duivel was aangewezen. Dit feit zelve was echter de sluitsteen van een jarenlange ontwikkeling, waarbij bijna ieder lid van het gezin een eigen bijna onmisbaren schakel vormde.

Vóórdat we hier overgaan tot het beschrijven van de familie zelf, willen we een aantal uiterlijke omstandigheden noemen, zonder welke de genese van het misdrijf niet geheel begrijpelijk wordt. Het gezin Verrips woonde in de Weverswijk, een gehuchtje, waar een aantal boeren en arbeiders gehuisvest waren. Het ressorteert onder de gemeente Meerkerk en bevindt zich ongeveer halverwege tusschen het dorpje Meerkerk en Leerbroek. In deze streek vinden we practisch alleen grasland en bij een bezoek aan deze streek valt op de verre gezichtseinder. Zoover het oog reiken kan is er niet anders te zien dan stukken grasland, door slooten of boomenrijen van elkaar gescheiden. Ook de familie Verrips leefde van de vee-teelt. De boerderijen zijn ter plaatse meestal klein tot matig groot.

Het bedrijf van de Verripsen bestond oorspronkelijk uit 22 koeien, na de verplichte levering nog uit 18. De boerderij lag in den polder „de 5 Heerenlanden”. Jaren geleden bestond hier een groot gevaar voor uitgebreide overstromingen. De Weverswijk op zichzelf is een eenzame streek; de weg tusschen Meerkerk en Leerbroek, die er langs loopt, heeft weinig verkeer. Het is daar een landschap op zichzelf en de inwoners leiden ook typisch het leven van de landschappelijke ruimte, ze zijn verknocht aan de streek, aan den bodem, kortom ze vormen met elkaar een kleine gemeenschap op zichzelf.

Toch draagt deze gemeenschapsvorm op zichzelf nog niet het karakter van een eenheid. De communicatieve verbinding vinden we hoofdzakelijk, wat betreft de verbondenheid aan de streek en het landschap, terwijl het zich verder als utiliteitsprincipe voordoet, b.v. op het terrein van de werkverdeling, hier waren de menschen elkaar behulpzaam. Vooral het gezin Verrips, waar veel jongens waren, leende wel eens werkkrachten uit, om anderen te helpen. Maar daarnaast werden, vooral op het religieuze terrein, groote en diepe scheidingen voltrokken. Het sectarisme tierde in deze streek welig en iedere groep meende hier slechts op de hem voorgeschreven wijze de zaligheid te kunnen beërven. Opvallend was daarbij, dat de menschen over 't algemeen zwaar orthodox waren; sprekend is b.v., dat de Gereformeerden ter plaatse als de meest verlichten werden aangemerkt. Toch was de godsdienstige zwaarte van de Nederd. Hervormde tot de Christelijk Gereformeerde Kerk voor velen nog onvoldoende, dan dat ze zich onder dit kerkelijk juk zouden kunnen voegen.

Vooral in de Weverswijk bevond zich een aantal gezinnen, waaronder de familie Verrips, welke zich losmaakte uit het officieele kerkelijke verband, om met elkaar zoogen. samenkomsten te houden, waarbij de Schrift op de rechte wijze werd ontsloten. Deze groep hield zich, vaak onder leiding van een spreker (dominee, voorganger of preeklezer), vooral bezig met de bestudeering van z.g. oude schrijvers, zooals RALPH ERSKINE, ROUX, BRAKEL e.a. Integreerend deel van de samenkomst was het lezen van een predicatie van één van deze schrijvers. Bij gebrek aan een voorganger las vaak één van de leden van de groep, die uit hoofde van zijn „bekeering” een bijzonder aanzien genoot, de preek voor. Bij voor-

keur hield men zich bezig met het stuk der ellende; over verlossing en dankbaarheid werd weinig gesproken. Voortdurend werd hier verder gehamerd op de praedestinatie, op de uitverkiezing, zonder welke het niet mogelijk is om zalig te worden. De mensch kan aan zijn eigen zaligheid niets af of toedoen. God doet alles. Om deze geestesgesteldheid zoo goed mogelijk weer te geven, kunnen we het beste luisteren naar de opvattingen van Neef de K., een neef van de familie Verrips, een bekeerde, die een aantal dagen vóór het misdrijf de familie bezocht en hier o.a. een preek van ERSKINE voorlas. Daarna laten we nog kort een anderen „bekeerde” aan het woord, namelijk een neef van de K., met name Toon V.

Neef de K. is niet iemand, die zich moeilijk aan de onderzoekers adapteert. Spoedig neemt hij de leiding van het gesprek in handen, een gesprek, dat zich als automatisch naar de religieuze sfeer beweegt. De toon, waarop hij spreekt, is zeer pathetisch en neemt, zoodra het geestelijke in het middelpunt komt te staan, een gedragen, zalvend karakter aan. Hij is zeer zelfbewust, vooral in de zekerheid van zijn bekeering en dat hij tot de 144.000 uitverkorenen behoort. Omtrent zichzelf deelt hij het volgende mede, waarbij we zijn eigen uitdrukkingen zoo getrouw mogelijk zullen weergeven. Toen de afgrond voor hem ontsloten werd (= zijn bekeering) was de K. 27 jaar oud. Het was niet zóó, dat hij Gods stem hoorde. In den tijd van het oude verbond, toen hoorde je Gods stem, wacht effen, maar we leven nu in het nieuwe verbond. In de ziele wordt het wel eens levendig, maar dit zijn zeldzame momenten. De woestijnreize van het volk Israël, dat is de weg van het arme volk. Zij hadden zoo weinig een plekje, dat ze geloofden, dat de Heere wonderen had gedaan. Er waren slechts enkele puntjes, dat ze geloofden, dat de Heere goed was. Als het leven aan de ziel komt, dan is er verlossing. De Bruid zegt in het Hooglied: Ik ben zwart, maar ze voegt er aan toe: toch liefelijk, omdat ze over den dood kijkt. Dat is het leven van Gods volk. Het is het gelukkigste plekje van het oude volk, als ze het eens mogen uitschreeuwen, dat ze zoo gezondigd hebben, en dat hun een weg ontsloten wordt, dat ze bekeerd kunnen worden.

(Wat het volgende betreft, moet opgemerkt worden, dat we de K. spraken na het misdrijf. Hij is thans negatief ingesteld tegen de familie Verrips en doet alle moeite zich te justificeeren). Bij de

Verripsen was echter niets van het oude volk te vinden. Als de Verripsen in het vrije werk Gods hadden gelegen, dan was er niets gebeurd, maar zij wilden bekeerde menschen op aarde worden. Daar is een volk, dat wil bekeerd worden, en een volk, dat moet bekeerd worden. Die moèt bekeerd worden, die heeft niets in te brengen, dat is een daad Gods. Mag ik U eens zeggen, vervolgt de K., hoe deze menschen dan leggen? Hullie hebben mijn op zitten luisteren (= zitten beluisteren), de menschen hebben daarbij een begeerte gekregen, dat ze zeiden „'k Wou, dat ik ook zoo was”, maar neen, het is een Godsdaad, dat het geschonken wordt en nu hebben ze het zelf willen doen. We beleven een tijd, dat iedereen meent bekeerd te zijn, maar bij den dood zal het voor ieder een eeuwig wonder zijn, als hij tot God gaat. Zoo kent de K. een man in R., die meende bekeerd te zijn, maar vorigen herfst is zijn bekeering weggenomen en toen liep hij radeloos met de handen omhoog, omdat hij in de bekeering zichzelf gezocht had en niet de eere Gods, want God is jaloersch op zijn eer. Als de Heere zaligmakend aan de ziel komt te werken, dan krijg je met jezelf en anderen te doen. Dan krijg je diep medelijden met de schuld in het paradijs. Zoo'n mensch zegt dan: Wat ben ik diep gevallen, wat hebben de zonden gekost in de bondsbreuk van Adam. En als je daar een klein oogje voor krijgt, dan heb je toch geen lust tot moord en doodslag. Echter in de gang van het leven wordt veel op dat paard van de bekeering gereden. Met een ander zijn woorden gaan de menschen zelf op het paard en dan loopt het verkeerd uit. Ze gaan met een ingebeelden hemel naar de hel toe.”

Het is niet noodig, verder over de hoedanigheden van de K. uit te weiden. Hij zwelgt in een immens gevoel van eigengerechtigheid en eigen rechtvaardigheid voor God. De bekeering is een zeldzaam geestelijk brevet, dat eigenlijk slechts hemzelf toekomt. Hij draagt daarbij in hooge mate het karakter van onechtheid. De structuur is narcistisch en overgecompenseerd, de toon pathetisch en zalvend. Een redelijk gesprek naar aanleiding van het misdrijf is nauwelijks mogelijk, daar de K. moeite doet zich te justificeeren, vooral met behulp van de mogelijkheden, welke zijn godsdienst bieden. De bekeeringen in het gezin Verrips worden nu ineens duivelswerk.

Hij gevoelt zich tot op zekere hoogte mede schuldig. Zoo had hij reeds tegen zijn vrouw gezegd: „Nu ik in de Weverswijk geweest

ben, zal ik nog wel eens moeten getuigen". Aan alle kanten probeerde hij zich dan ook veilig te stellen. Deze vorm van godsdienst, zwaar drukkend, pessimistisch georiënteerd, gepaard gaande met diepe schuldgevoelens, het diep gebukt gaan onder den last der praedestinatie, bepaalde de levenshouding van den kleinen kring van geloovigen, waartoe ook het gezin Verrips behoorde. Wanneer een psychiatrische visie bij neef de K. alle klassieke kenmerken vindt van een hysterische ontwikkeling, dan willen we hier voorop stellen, dat daarmee geen waardeoordeel wordt toegekend aan den inhoud van zijn leer. Zoowel het waarde- als het waarheidsbegrip vormen een metaphysisch, of in deze bijzondere relatie misschien ook een theologisch probleem.

Deze diep in de menschelijke existentie invretende vorm van Godsdienst ligt geheel in de lijn der oude schrijvers. Merkwaardig is ook, dat marskramers, die met deze boeken leuren, precies weten, waar ze deze boeken aan den man kunnen brengen.

Ook enkele andere leden van deze kleine gemeente werden door ons bezocht. In de eerste plaats Toon V., bij wien de justificatie-behoefte al even groot bleek te zijn als bij de K. Ook hij bezocht geregeld de familie Verrips, maar probeerde in alle opzichten deze connecties te verdoezelen. Zeer opvallend was ook hier de groote mate van vrijmoedigheid, waarmee hij het groote aantal bezoekers ontving. Onverstoord ging hij door met zijn maaltijd en vormde hierin een merkwaardige tegenstelling met zijn vrouw, die den maaltijd direct onderbrak en in een zichtbaar nerveuzen toestand in den hoek van de kamer ging zitten. Het contact met haar was echter bijzonder goed. Daarbij imponeerde bij V. zelf wel de sterke justificatiebehoefte. Hetzelfde geldt van Arie de J., een arbeider ter plaatse, dien we eveneens bezochten, iemand, die ook door de familie Verrips als bekeerd wordt verondersteld. Vooral V. echter stond uit hoofde van zijn bekeering in een zeer groot aanzien. Zelf is hij echter niet zoo gerust op de bekeering. „Beter 999 $\times$ getwijfeld, dan 1 $\times$ jezelf bedrogen. Je kunt zelf alleen maar verkeerd aan de bekeering doen. Het is geheel Gods werk. Het gaat vanzelf, of 't gaat nooit." Zijn kinderen kan hij niet laten doopen, de Dominée was niet zwaar genoeg. Bovendien durfde hij er niet „ja" op te zeggen, dat hij zijn kinderen in geest en waarheid zou opvoeden. V. was bang door „ja" te zeggen, den Heere te vertoornen.

„Genade maakt kleine mensen”. Soms mag hij wel eens ontwaren, dat het Opperwezen naar hem omgekeken heeft, zoodat hij het mag uitschreeuwen, maar naderhand komt steeds weer de bestrijding, de twijfel, de Satan.

Ook bij Toon V. domineert het zelfverzekerde en zelfgenoegzame. Daarbij vertoont hij opvallend paranoïde trekken. Hoewel een uitvoerig psychiatrisch onderzoek uit den aard der zaak niet mogelijk was, kunnen we hier spreken van een debiele, narcistische, paranoïde figuur, die niet zoozeer opviel door onechtheid als wel door zijn despotische houding. Hij stak hier, zooals reeds vermeld werd, wel zeer schril af bij zijn vrouw, die een timide en zeer hoorige houding aannam ten opzichte van haar man. Het is niet van belang, nog meeningen van andere personen, die bezocht werden, te vermelden. Allen bleken ze min of meer geïmponeerd te zijn door het misdrijf, dat had plaatsgevonden, maar ze stonden unaniem afwijzend ten opzichte van dit gepleegde feit.

Alvorens over te gaan tot een nadere beschrijving van de familie Verrips, wil ik nog enkele opmerkingen maken omtrent de woning. De gebouwen bestonden uit een woonhuis met aangrenzende twee schuren; verder waren er een hooiberg en landerijen, waarin aanwezig 26 stuks hoornvee, bestaande uit 18 koeien, 6 pinken, een kalfstier en een geit. Via de schuur komt men in de keuken, welke via een gangetje met het zg. geutje verbonden is. Deze keuken, die een zeer ouden indruk maakte en waarvan de muren grootendeels uit tegels bestonden, voerde door een tweede deur naar de zg. voorkamers. Van deze voorkamers waren de luiken gesloten. Volgens mededeelingen van omwonenden zou dit vele maanden van het jaar steeds het geval zijn. De familie woonde in het achterste gedeelte van het huis, voornamelijk in de keuken. Het was hier, evenals in het geutje, uitermate somber. Het geutje, waar 4 jongens sliepen in twee bedden, was kil, koud en de sfeer hier was geheel in overeenstemming met de godsdienstige instelling van deze menschen, namelijk zwaar, drukkend, huiveringwekkend. In het ééne bed in het geutje sliepen de zoons Abraham en Aart, in het andere Arie en Gijs. Hendrik en Cornelis sliepen in de keuken in een bedstede. De dochters Hilligje en Willempje in het gangetje eveneens in een bedstee, Johanna in de voorkamer en de ouders in de kaaskamer.

De familie wordt in haar geheel beschreven als stil, stug, teruggetrokken, ze bemoeide zich eigenlijk met niemand buiten de enkele geloofsgenooten. Vooral de laatste jaren leefde het gezin bijna geheel afgesloten van de buitenwereld. De moeder was wel een zeer schizoïde, autistische figuur. Van haar wordt verteld, dat, toen het gezin in de mobilisatiedagen van 1940 inkwartiering kreeg van militairen, deze de vrouw des huizes nimmer hebben gezien en in de veronderstelling leefden, dat de oudste dochter Johanna deze functie bekleedde. De teruggetrokkenheid van het gezin hangt grootendeels samen met de geestelijke verandering van Cornelis. Deze was, doordat hij enkele klassen van de Kweekschool doorloopen had, een bijzonder autoritaire persoon in het gezin.

Het is hier echter de plaats, om een beschrijving te geven van de verschillende leden van het gezin Verrips, waarbij dan de houding van de verschillende gezinsleden ten opzichte van het gepleegde misdrijf en ten opzichte van den suggestor zullen worden geschilderd. Voordeel van een afzonderlijke beschrijving is, dat ieder lid van het gezin aan het woord komt, zoodat men van elk van hen hoort, hoe hij of zij de gebeurtenissen, die hebben plaats gevonden, heeft beleefd en ondergaan. De enkele bezwaren, die tegen deze wijze van bespreking kunnen worden ingebracht, hopen we te ondervangen, door hier eerst een beknopt overzicht te geven van de gebeurtenissen, welke in de geestelijke ontwikkeling van het gezin Verrips van belang zijn.

Het gezin Verrips bestaat uit vader, moeder en negen kinderen. De vader is Gijsbert Sr., de moeder Maagje Verhoef. De kinderen zijn in leeftijdsvolgorde: Johanna Hendrika, Arie, Hilligje, Hendrik (Henk), Cornelis Meyer (Kees), Aart, Gijsbert Jr. (Gijs), Willempje en Abraham. De in dit gezin belangrijke historische momenten, welke reeds hun schaduwen vooruitwierpen op het naderhand plaats vindende misdrijf, zijn in groote trekken de volgende: In de eerste plaats moet hier dan wel het accent worden gelegd op Cornelis, die in de familie een uitzonderingspositie innam, doordat hij op de Kweekschool „geleerd” had. In de eerste klassen ging het leeren goed, daarna echter niet meer, hij kreeg vele onvoldoendes, doordat hij zich niet meer concentreeren kon. Hij geraakte in de derde klas in een depressieven toestand, zoodat hij zes weken te bed moest liggen. Dit gebeurde acht jaar geleden. In deze weken kwam

er een ommekeer in het leven van Kees, hij voelde zich zondig en schuldig en tobde over allerlei kleinigheden. Na de zes weken rust geraakte hij echter in een extatischen gelukstoestand, meende bekeerd te zijn, voelde zich van God gegrepen, terwijl hij moest prediken. Onder zijn invloed werd Hendrik, die samen met hem in een bedstede sliep, geestelijk veranderd. Vijf jaar geleden leidde dit tot diens plotselinge bekeering. Terwijl Hendrik in een schouw stond te midden van de landerijen, kwam Gods geest over hem, zoodat hij in elkaar zakte en een langdurige huilbui kreeg. Nooit heeft Hendrik weer ernstig aan de echtheid van deze bekeering getwijfeld, dit in tegenstelling tot Cornelis, die hierin nooit geheel zeker was en steeds bleef worstelen om de bekeering.

Na deze geestelijke veranderingen probeerden Hendrik en Kees ook de anderen tot de bekeering te brengen. Vooral Hendrik bleek een grooten invloed te hebben op de anderen, behalve echter op Aart. Deze verzette zich steeds tegen de vermaningen van Henk, sarde en plaagde hem en gaf op alle mogelijke wijzen uiting aan zijn ongelooft. De invloed van Hendrik was vooral ook groot op Abraham. De bekeering werd ook voor hem het hoogste, wat op aarde bereikbaar was. Gedurende de laatste jaren was het niemand meer gelukt, om de bekeering te veroveren, maar allen worstelden er om; men zei de wereld en zijn genoegens vaarwel (de jongens kwamen niet meer „op den weg”) en dacht nog slechts aan geestelijke zaken. In December 1943 moest Abraham nu gekeurd worden voor tewerkstelling in het buitenland. De afkeuring hiervoor met behulp van een medisch attest werd beschouwd als een wonderbaarlijke uitredding.

Tien dagen vóór het gepleegde misdrijf kwam neef de K. ten huize van de familie Verrips. De K. was namelijk enkele dagen gelogeerd bij Toon V., een neef van hem. Op den Zondagavond las hij een preek voor en had hiermee grooten invloed, vooral op den vader en op Abraham, die het beiden uitschreeuwden. Neef de K. wist door zijn pathetische wijze van doen het gezin sterk te beïnvloeden. Zes dagen vóór het gepleegde misdrijf kwam hij nog koffiedrinken en hield opnieuw een religieuze toespraak en ging voor in gebed. Abraham, Cornelis en Hendrik brachten hem des middags naar het station te Arkel. Twee dagen later geraakte Abraham echter geheel van streek, hij werd zeer angstig, welke toestand naderhand overgaat in een extatisch gekleurden toestand, waarin hij meent bekeerd te zijn. Hij

verkondigt het einde der dagen en de wederkomst van Christus op zeer korten termijn en speelt geheel een profetische rol.

Den volgenden morgen wordt Arie ook bekeerd; na een depressief voorstadium, waarin hij weent over zijn zonde, geraakt ook hij in extase. Abraham en Arie gaan daarna o.a. de straat op, verdoemen voorbijgangers, of spreken ze zalig, zingen luid en profeteeren. Den dag daarop (dag vóór het misdrijf) geraakt ook Hilligje in extase, terwijl den avond van dien dag vader Verrips ook gegrepen wordt en de geschiedenis van zijn gezin vergelijkt met die van Vader Jacob en zijn kinderen, waarbij Abraham met Jozef wordt geïdentificeerd. Allen geraken geheel onder den indruk, vooral van Abraham, die de centrale figuur blijft. Zijn bevelen worden uitgevoerd, zijn woorden onvoorwaardelijk geloofd. Als Abraham dan zijn broer Aart als den duivel aanwijst en de verdoeming van dezen duivel eischt, dan is dit aanleiding om Aart op een onmenselijke wijze te vermoorden, waarbij het lijk van het slachtoffer met behulp van allerlei boeren-werktuigen in stukjes wordt gehakt.

In korte trekken hebben we zoo een schets gegeven van de belangrijkste gebeurtenissen, welke zich in het gezin Verrips hebben afgespeeld. We zullen bij de beschrijving van de afzonderlijke leden van het gezin allerlei feiten van verschillende kanten belicht zien; we zullen tevens zien, dat naast sterke overeenkomsten toch bij bijna ieder lid een eigenheid der psychische ontwikkeling aanwijsbaar is.

Na de beschrijving van elk lid van het gezin Verrips willen we, naar aanleiding hiervan, dan enkele psychologisch-psychiatrische beschouwingen geven, om aan het einde van dit hoofdstuk in een overzichtsstudie eerst een psychiatrisch en daarna een meer religieus-psychologisch commentaar te geven, hoewel een scherpe scheiding tusschen deze beide deelen niet wel mogelijk is.

Gijsbert Verrips Sr.: De vader is 13 Februari 1881 te Lexmond geboren en is van beroep landbouwer. Hij is een flink gebouwde persoon met athletisch-schizoïde trekken. In zijn levensgeschiedenis zijn een aantal opvallende feiten. Zoo had hij op zijn 18e jaar de sensatie, dat hij zou sterven en dacht daarbij, dat zijn hart stil zou gaan staan. Op 20-jarigen leeftijd had hij, terwijl hij op het land aan het werk was, een beleving, waarbij hij erg benauwd werd, en opnieuw dacht, dat hij sterven zou. In dezen nood riep hij God aan om hulp.

Daarbij nam hij een lichtschijnsel waar, dat slechts korten tijd zichtbaar was.

Later heeft hij ditzelfde gebeuren nog eens meegemaakt, het was op een nacht, zes jaar geleden. Terwijl hij te bed lag, werd hij plotseling benauwd en dacht weer te zullen sterven. In de kamer was toen een flauw licht zichtbaar. Deze belevingen kwamen geheel uit het hart en 't was geheel anders dan bij de geleerde mensen, waar alles uit het verstand komt, Eén à twee jaar vóór den oorlog is er een tijd geweest, dat hij zich erg ongelukkig voelde. Hij meende erg zondig te zijn, vooral als hij zich vergeleek met mensen, die vooraan in de kerk zaten; hij voelde zich b.v. ten opzichte van de ouderlingen, die vlak bij den dominée mochten zitten, zeer insufficiënt.

Hoewel hij uit een zeer orthodox godsdienstig gezin kwam, en zijn vrouw Gereformeerd was, werd het huwelijk niet in de kerk gesloten. Behalve de oudste drie, zijn de kinderen ook niet gedoopt, hetgeen naar zijn zeggen geheel in overeenstemming was met zijn godsdienstige levensopvatting. Door omwonenden wordt Gijsbert Verrips beschreven als een „tuter”, als iemand, die slechts over minder belangrijke quaesties zit te praten. Naar de kerk ging hij uit principe nooit, want, als God je daartoe niet roept, kun je onmogelijk gaan.

Hij was een volledige aanhanger van de zware praedestinatieleer en zou zich onder geen beding met zijn eigen zaligheid willen bemoeien. Datgene, wat hij goed deed in het leven, was slechts vrucht van het geloof, maar het houdt geen verdienste in. Deze ontwikkeling van den vader is niet geheel los te denken van datgene, wat Kees doorgemaakt heeft, evenmin van de bekeering van Henk. In beide opzichten zijn dit belangrijke schakels in de voorbereidende feiten voor het slottooneel, waarin alles zijn dramatisch hoogtepunt bereikt.

Als een ander belangrijk moment geeft de vader aan het bezoek van neef de K., die tien dagen vóór het misdrijf en vijf dagen voor de z.g. bekeering van Abraham ten huize van de familie Verrips een godsdienstoefening organiseerde, daarbij zelf begon te schreeuwen (= huilen) en ook anderen: vader Verrips en Abraham tot schreeuwen bracht. Dit schreeuwen op zichzelf is in deze kringen een zeer machtig gebeuren en wordt als de meest diepe doorwerking van Gods geest aangemerkt. De preek van neef de K. sprak volgens den vader direct tot de harten van het gezin en ook bij Abraham werkte deze preek direct en op de juiste wijze.

Abraham las de laatste jaren veel in de z.g. Oude Schrijvers, die reeds lang afgestorven zijn en die beschrijven, dat ze zulke groote zondaars zijn geweest en bekeerd zijn. Daarbij komt nog een belangrijk feit, dat Abraham in December 1943, na aanvankelijk goedgekeurd te zijn voor tewerkstelling in het buitenland, naderhand afgekeurd wordt. Dit was volgens den vader iets wonderlijks. De droefheid veranderde in vreugde. Het was net, of alles met Abraham meewerkte. Gods volk zal hier niet omkomen.

Wanneer we de levensgeschiedenis van den vader bekijken in het licht van de inlichtingen, gegeven door enkele van zijn zoons, dan blijkt, dat Gijsbert Sr. tot aan den avond, toen neef de K. te zijnen huize een preek voorlas, zich weinig met den godsdienst inliet; hij praatte liever over koetjes en kalfjes, of hield zich oppervlakkig bezig met de politiek, weshalve hij den bijnaam kreeg van oude tuut (tuter). Onder invloed van de preek van de K. werd hij echter klein, barstte in schreeuwen uit en kreeg een sterk zondebesef. Hij voegde zich nadien geheel in de leer van de oude schrijvers, zooals die door zijn zoons Hendrik en Kees werd geleerd. Hij begint zich nu de geheele terminologie van deze jongens eigen te maken.

In de dagen van de bekeeringsworsteling van Abraham komt er een groote verwondering over hem. Hij staat er verstandeloos van, wat er gebeurd is. Hij zat geheel onder de kracht van zijn zoon. Abraham is krachtdadig bekeerd. „Als U er bij gestaan had, zou U ook verwonderd zijn geweest”. Hij heeft iets geweldigs doorgemaakt. Abraham werd door hem ten volle erkend als profeet. Alles, wat Abraham zei, was goed. Hij zag in den toestand, zooals die bij hem thuis was, een gelijkenis met de geschiedenis van Jozef in Egypte. Het was toen ook een zware tijd voor het volk van Israël, het koren rotte net als nu. Maar de zoons van Jacob moesten naar hun broeder Jozef gaan en zich voor hem buigen, omdat ze in de ongerechtigheid geloofd hadden, toen ze Jozef naar Egypte verkochten. Zoo moesten de broers nu ook knielen voor Abraham en hij zelf als vader Jacob ook. Ze hebben met zijn allen voor Abraham geknield en daarna een psalm gezongen. In deze dagen begint hij zijn geheele leven vanuit een ander gezichtspunt te bezien. Zoo is hij nu geen baas meer geweest, wat betreft het trouwen in de kerk. Die boven is, Die maakt het uit, we kunnen niet doen, wat we willen. Dien dag, toen hij en zijn vrouw trouwden, was het zonnig weer, daarvoor was het altijd ruw, dat wil

wat zeggen. Zijn jongste kinderen zijn niet gedoopt, 't had zeker ook zoo moeten wezen, ik blijf er af. Met den doop wordt los geleefd, je hebt er echter een eed voor af te leggen. Je moet er over denken, net als met het Avondmaal. Omdat hij losbandig was, moest hij van het Avondmaal afblijven. Thans is hij overtuigd, dat God hem al zijn zonden vergeven zal. Met Abraham is een bijzonder iets gebeurd. Dit activeert bij hem een levensbeschouwing, die hij van te voren wel kende, maar niet beleefde. Zijn levenshouding correspondeerde niet met zijn levensbeschouwing. Ze wordt nu echter een deel van zijn eigen ik. „Van wat er met Abraham gebeurd is, moeten we afblijven”.

Het begon, toen Abraham na een bezoek bij Toon V. naar huis ging; hij heeft volgens den vader een schim gezien, er kwam hem iets voorbij. Dit ging zoo snel, dat hij het uitroepen moest. Het scheen, alsof er een werking bij Abraham was. Toen het zich afspeelde met Abraham, zat Gijsbert Sr. te lezen in een ouden Christelijken almanak. Zijn eerste reactie was die van de angstige verwondering, hij wist niet, wat het was, maar hulp had Abraham in 't geheel niet nodig. Nog nooit had hij zooiets geweldigs meegemaakt en nog nooit eerder van zooiets gehoord. Later is Abraham gaan zingen. Hierdoor werd hij geboeid. De strijd van Abraham liet hem niet los, het had iets boeiends en tevens beangstigends. Dit was hetzelfde wonder, wat reeds aan Hendrik gebeurd was, toen deze in de schouw plotseling bekeerd werd. Den dag, nadat Abraham bekeerd was, werd het nog wonderbaarlijker, doordat Arie ook al begon te praten. „'t Was die kant van een uur of 11. De klokken gingen bij ons stilstaan, er zei toen iemand: We hebben de klokken niet meer nodig. Wat Abraham sprak was in alle opzichten goed en hij had de kracht over ons”. Gijsbert Sr. vervolgt dan: „We zaten er heelemaal onder, daar kon je niets aan doen. Hendrik en Kees zijn toch goed bij en die zaten er ook heelemaal onder. Die konden het ook niet begrijpen. Ik was er verslagen onder en blijf er verder af, ik weet niet, wat het is.” Verrips Sr. wijst er steeds met nadruk op, dat de jongen niet ziek was. „De dokter en de burgemeester zouden er ook in geloofd hebben, anders hadden ze Abraham wel meegenomen. Abraham sprak steeds en wij zwegen. Hij had zoo'n kracht over ons, we konden daar allemaal niet bij.”

Behalve, dat Arie actief werd, begon ook Hilligje den dag van het misdrijf nog te praten. Ze zei o.a.: Nou moeten jullie stil zijn, nu ga ik ook iets zeggen: Ze was het wonderkind en zou een plaats krijgen

aan de rechterhand van God. En alles, wat ze zei, was waarheid, er was geen woord niet waar. (Ter vergelijking is het gewenscht, het gedeelte betreffende Hilligje eens te lezen). Op de vraag, wat ze dan gezegd heeft, antwoordt Verrips Sr.: Ja, ik heb het allemaal niet onthouden, we hadden het meisje nog nooit zoo hooren praten. We zeiden, waar haalt dat meisje het toch allemaal vandaan. Vooral het feit, dat de dokter en de burgemeester enkele dagen vóór het gepleegde feit onverrichter zake terugkeerden, versterkte de gedachte, dat er iets bijzonders aan de hand was. „Dit beteekende een wonderlijke uitverkorenheid”. Ze zijn bij ons thuis geweest en de jongens hebben het hun aangezegd. Daarom konden dokter en burgemeester niets beginnen. Er werd de laatste dagen ook zeer ongeregeld of in 't geheel niet gewerkt, de koeien werden niet gemolken, het aardsche had afgedaan, alles lag onder een hemelschen glans. Ze hadden het gevoel in het laatste der dagen te leven, ze konden het allemaal niet meer bekijken. God doet groote dingen aan ons.

Gijsbert Sr. vervolgt dan: 't Is nog nooit in Nederland zoo geweest, als in het huis van Verrips. Alles komt er naar toe, om te hooren. 't Was niet goed, wat er gebeurd is (de moord namelijk), maar je moet de diepte en laagte in, voordat het goed wordt. De nacht van het misdrijf is niet goed geweest, maar hij blijft er verder af, omdat het niet te begripen is. Na verloop van enkele maanden begint hij zich, wat het misdrijf betreft, geleidelijk te distantieeren en zich te justificeeren, anderzijds bouwt hij zijn systeem nog uit. „Ik was in slaap gevallen, ik was heelemaal weg en kon niets doen”. Wat de heilsbeloften voor de toekomst betreft, daar moet hij afblijven. 't Was net, of 't bij ons allemaal zoo gebeuren moest, ik blijf er af. Het is een geweldige tijd geweest. Alles was in die dagen zoo mooi licht om hem heen, net als de avond, toen de K. in zijn huis had gepreekt. Hij gelooft na enkele maanden nog steeds, dat we in 't laatste der dagen zijn. Alles is er al in de wereld, wat er heenwijst. We zullen oordeel op oordeel krijgen. Hij houdt in dit verband oppervlakkige politieke beschouwingen. Er zullen verder vele menschen verleid worden, maar die volharden zal, die zal zalig worden. Het afkeuren van Abraham voor Duitschland is eveneens een zeer wonderlijk geval. In Dordrecht konden de keurende dokter en de zuster niets meer zeggen. Heel Nederland en ook het buitenland kan zien, wat er bij Verrips gebeurd is. Veel menschen zijn nijdig, omdat ze niet kunnen hebben, dat de nieuwe kerk

bij Verrips gesticht is geworden. Abraham zal, ondanks alles, toch een profeet blijken te zijn, daar moet je afblijven.

Als Ds. Kersten de leiding had gehad in Nederland, zoodat er een Christelijke regeering was geweest, dan was Duitschland nooit bij ons binnen gevallen. Als we naar de waarschuwingen van Ds. Kersten hadden geluisterd, dan was het met Nederland net gegaan als met Israël, toen het door vijanden was omringd. God zelf zou het dan verlost hebben.

We willen omtrent den vader hier dan het volgende opmerken: Hij is een sthenische figuur met eigenzinnige trekken, die over het algemeen zijn eigen gang gaat en niet gemakkelijk van zijn stuk is te brengen. Totdat de K. in zijn huis kwam, had hij een tamelijk zakelijke instelling, hoewel hij wat omslachtig was. Om het godsdienstige bekommerde hij zich weinig, deed traditioneel zijn dagelijksche plichten (Bijbellezen, bidden, hoewel niet hardop), welke automatisch vervuld werden. De bekeering van Hendrik had wel eenigen indruk op hem gemaakt, maar de predicatie van neef de K. deed dit in veel sterkere mate. Hij kwam onder den indruk, tot zondebesef en inkeer, maar nog niet tot bekeering. In de dagen, dat hij onder de schuld begon te leven, treedt nu ineens Abraham op als profeet. Als abnormale structuur wordt hij niet herkend.

In de affectbeschrijving vinden we duidelijk de oerhuiver terug, de ambitendentie van het tremendum-fascinosum. Het moment tremendum correspondeert met het negatieve aan de objectzijde, het duivelse, het fascinosum met het positieve, het Goddelijke. Het affect wordt subjectief beschreven als de verwondering, d.w.z. er gebeurt iets, daar beweegt zich iets, er is sprake van het gansch andere, het numineuze. Daar, waar Abraham zelf uit de angstphase omslaat in het extatische, metamorphoseert het ambitendente in de gevoelsrelatie zich tot het gefascineerd zijn zonder meer, m.a.w. er ontstaat hier het beleven van het persoonlijk evidente, er is sprake van een geloofshouding. Het gefascineerd zijn, de positieve inductieverhouding glijdt hier geheel over in het extatisch-cosmische; alles krijgt een ander licht, er treden geluksgevoelens op en een gevoel van de hoogste zaligheid, alles is goed en er bestaat nog slechts één verlangen: de continuïteit en eindeloosheid van dezen toestand te waarborgen door het creëren van een veranderde wereld, waarin de tijd geen rol meer speelt. Ze leven daarbij in het laatste der dagen. Allen verwachten dan ook de weder-

komst van Christus op korten termijn. De familie eet en drinkt niet meer. Er ontstaan ook verder alle kenmerken der extase, zooals JANET die zoo fraai beschrijft: „*Les sentiments de joie*”, het gevoel van groote kracht, de zintuigen geven illusionaire genotsgewaarwordingen; zoo ziet de vader hier alles in een bijzonder licht, zoowel de aesthetische als de ethische gevoelens worden gewekt, alles is mooi en goed. Het middelpunt van deze extase is de profeet Abraham. Hier is een typische religieuze verhouding in haar oervorm. Bij dezen vader is echter niet slechts sprake van hoorigheid, maar hij voegt er in zijn extase iets aan toe. Hij heeft zich een nieuwe verkondiging eigen gemaakt. Met zijn eigen phantasie vult hij de leemten, die er in de verwarde mededeelingen van Abraham zijn, in een hoogere synthese aan, hij wordt eigenlijk de stichter van een nieuwe kerk. In zijn huis zal deze nieuwe kerk ontstaan.

Op den voorgrond treden hier de verhoogde stemming, het verhoogde zelfgevoel met de expansieve ideeën: De geheele wereld zal naar de kerk van de familie Verrips komen. Er is bij den vader dus als reactie op het opstaan van den profeet een extatisch-maniforme reactie ontstaan met expansieve elementen. We vinden hier een innige versmelting van een hoorigheid van het ik aan het Gij in deze collectieve verbinding en de creatieve werkzaamheid van het ik. Opvallend is hier, zooals dit ook bij het spiritisme reeds imponeerde, dat onder invloed van rationeele discussies het systeem aan de peripherie eenerzijds afbrokkelt, anderzijds met nieuwe elementen wordt uitgebouwd. De leer ondergaat gedeeltelijk een uitbreiding, maar tegelijk worden correcties aangebracht, zoodat het geheel tot een hechter bolwerk wordt afgerond. Dit hechte systeem, dat zeer sthenisch verdedigd wordt, blijft nog langeren tijd na de scheiding van den profeet bestaan. Het is een deel van den vader zelf geworden.

Ook zien we hier, wat bij de suggestieve verhouding steeds opvalt, dat de suggestor aan het feit, dat hij geloofd wordt, weer nieuwe krachten ontleent, zoodat hij er steeds beter inkomt en in een eigen machtsbelevén opgezweept wordt.

Van belang is op te merken, hoe deze extatische toestand transformeerend op de geschiedenis inwerkt. Zoo kregen verschillende historische feiten een bijzondere beteekenis; de levensgeschiedenis van het gezin bestond niet meer uit een aantal losstaande feiten, maar ze kreeg een bepaalde structuur en werd geheel gezien in het

licht, van wat gebeuren ging. De geschiedenis wordt tevens heilsgeschiedenis. Alledaagsche feiten krijgen een bijzonder karakter en hebben een beteekenis, welke samenhangt met het feit van het openbaar worden van den profeet. Zoo wordt hier de geschiedenis op een bijzondere wijze geïnterpreteerd, ze wijst heen naar en is verbonden met het belangrijkste feit in het leven van deze menschen: de aanraking met den profeet, den heilbrenger, den openbaringsdrager. Ook wordt door den vader zeer goed aan gevoeld, dat de verhouding in het geloof irrationeel is, ja tegen de rede indruischt. Geleerdheid brengt hier geen oplossing, het is met het verstand niet te begrijpen, maar het is een quaestie van het „hart”, van het gevoel.

De door Abraham gebrachte leer is dus niet voor de verstandigen, zij vervormt de geschiedenis en kan slechts geaccepteerd worden in de persoonlijke geloofshouding.

Wanneer we den vader *psychiatrisch* diagnostiseeren, dan rekenen we hem, op grond van de autochthone stemmingswisselingen, de neiging tot extasen met degeneratieve belevingen, tot de degeneratieve toestanden. Op deze basis voltrekt zich hier de inductieverhouding en breekt de psychose uit.

Bij *somatisch-neurologisch* onderzoek worden geen afwijkingen gevonden.

Moeder Verrips is 60 jaar oud, geboren te Lexmond. Haar ouders behoorden tot de Gereformeerde Kerk. Ze was altijd een stille, wat teruggetrokken figuur. Bij voorkeur waren de luiken aan het huis aan de voorzijde gesloten, hoewel dit hoofdzakelijk 's winters het geval was en de bedoeling had de koude te weren. Bovendien hield het stof tegen. Er bestond echter in hooge mate een angst voor andere menschen, hetgeen blijkt uit haar houding ten opzichte van de ingekwartierde militairen. Van huis uit godsdienstig, kon zij de verandering, die in haar huis plaats greep na de bekeering van Henk, goed volgen. Henk was voor haar na zijn bekeering een bijzondere autoritaire figuur geworden, wien ze ook in alles geloofde. Als Henk iets zei, dan was het zoo.

Daarnaast bestond er een uitgesproken binding aan haar jongsten zoon Abraham. Daarentegen was er een negatieve instelling ten opzichte van Aart, het latere slachtoffer. Vooral de jongste zoon Abraham werd in alle opzichten bijzonder door de moeder ver-

wend en van hem kon geen kwaad worden gezegd. Aart daarentegen was volgens haar een lastige jongen. Hij wilde zich niet voorbereiden voor den Zondag, des Zaterdagavond wilde hij zich niet wasschen en opknappen, zooals het behoorde. De anderen trokken Zaterdagavond al hun Zondagsche kleeren aan. Aart was meer onbehouden. Hij ging al van tafel weg, als ze nog niet klaar waren met eten. Ook at hij meermalen vooruit.

Met Abraham had ze veel op, zooals ze zelf zegt; Abraham werkte zoo hard, dat het een mirakel was. Als Henk en Kees eens niet thuis waren, liep Aart altijd gauw weg en liet Abraham de koeien melken. Aart kon wel goed werken, had overal een goed oog voor, maar hij was gekstekerig. Hij sliep altijd bij Abraham en Abraham was nog altijd goed voor hem, wat niet te begrijpen is. Wat het gepleegde misdrijf betreft, zegt de moeder: Het is een wonder iets, wat er gebeurd is. Je kunt niet begrijpen, dat er zoo iets gebeuren kan, het is wonderlijk. Ze heeft het in 't geheel niet slecht gehad met het feit. Toen ze het misdrijf zag gebeuren, begreep ze het ook niet. Je moet afwachten. Een mensch weet toch niet vooruit, wat gebeuren kan. Abraham is niet gek, je stond toch verwonderd, wat er gebeurde. De dokter en de burgemeester hebben tegen ons niets gezegd. Enkele maanden na het misdrijf zegt patiënte nog: Ik sta er van te kijken, dat die jongen gezond is gebleven, terwijl hij in dagen niet heeft gegeten of gedronken.

Van zichzelf zegt vrouw Verrips, dat ze altijd een stille vrouw was. Sinds het trouwen is ze nooit van huis geweest. Na het opstaan van den profeet Abraham is ze spraakzaam geworden. Ze was nooit zoo spraakzaam als nu. Ze geloofde nu eenmaal, dat Abraham een bijzonder man was, hij was een andere dan een gewoon mensch. Patiënte kan dit in haar eigen taal niet beter uitdrukken dan: Hij ging behooren tot het volk Gods. Abraham is bekeerd geworden. Den nacht van het misdrijf konden ze niets doen, ze waren als vastgebonden. Alles boeide hen in sterke mate. Toen Hilligje en Arie ook begonnen te praten, kon ze 't heelemaal niet meer begrijpen. Hilligje vooral was altijd uitermate stil, thans is ze druk en spraakzaam geworden.

Enkele maanden na het misdrijf nam patiënte wel eenige distantie ten opzichte van het gepleegde feit. Toch stond ze op het standpunt, dat er nog van alles kon gebeuren. Gods wegen zijn won-

derlijk. Wat haar niet trouwen in de kerk betreft, zegt ze: Je hoeft toch niet in de kerk te trouwen. Veel menschen trouwen er wel, maar dan komt er ook niets van terecht. Bij haar ouders thuis werd er altijd uit den Bijbel gelezen.

Bijzondere extatische belevingen heeft ze voorheen niet gekend. De dagen na de preek van de K. tot aan het misdrijf gevoelde ze zich erg gelukkig. Ze dacht inderdaad, dat het einde der wereld nabij was en Christus zou komen. Ook had ze het idee, dat er iets bijzonders met den huize Verrips zou gebeuren.

Ook bij vrouw Verrips kunnen we spreken van een extatischen toestand, hoewel het geheele beeld matter is dan bij den vader en er eigenlijk zeer weinig eigens aan wordt toegevoegd. De keeren, dat wij patiënte spraken, was er niets meer te bemerken van haar vroegere schuchterheid en menschenschuwheid; patiënte trad zeer sthenisch op en verdedigde haar systeem met hand en tand. Na enkele maanden nam ze gedeeltelijk distantie ten opzichte van het gepleegde misdrijf. Het kostte haar echter uitermate veel moeite, het geloof in Abraham als profeet los te laten. De agressieve tendenzen tegen Aart bleven nog langen tijd bestaan. Psychologisch is hier natuurlijk van beteekenis, dat de moeder reeds vóór het misdrijf een zeer sterke binding had aan Abraham en negatief ingesteld was tegen Aart.

Somatisch is patiënte een athletisch-pycnische vrouw, met een sterke thoracale kyphose, het hoofd is iets tusschen de schouders gezakt.

Johanna Hendrika Verrips, geboren 4 November 1907 te Lexmond. De levensgeschiedenis van Johanna biedt weinig bijzonderheden. Ze vervulde trouw haar dagelijksche huishoudelijke plichten, deed stoepwerk, sned brood, enz. Ze deelt mee, dat de jongens allemaal ijverig waren, behalve Kees, deze liep de kantjes eraf. Kees onderbrak namelijk zijn studie, omdat hij het zonde vond verder te leeren. Hoewel het gezin eigenlijk bij de Nederd. Hervormde Kerk behoort, werd deze kerk nimmer bezocht. Ook Johanna heeft de Ned. Herv. dominée nooit hooren „praten”. Het gaat om het werkelijke leven, daar moet de mensch kennis van krijgen, als het door God wordt ingeplant. Alleen als God Zijn licht in ons hart laat schijnen, is men daar zeker van. Johanna heeft dit licht echter nooit gekend. Henk en Kees daarentegen wel.

Je krijgt het pas, als het Gods wil is, zelf kun je het niet grijpen, het moet geschonken worden. Johanna heeft zich de door Kees verkondigde leer geheel eigen gemaakt. De praedestinatie drukt zwaar op haar. Ze ging meestal naar de Christelijke Gereformeerde Kerk, ze is niet aangenomen. Ze ging alleen, of met Hilligje. Over de preek werd thuis nooit gesproken. Eerst is het leven van Kees veranderd, daarna dat van Hendrik, deze is plotseling bekeerd. Johanna was geheel overtuigd van de bekeering van Hendrik. Ze had een sterk ontzag voor hem. Wanneer Hendrik iets zei, dan was dit waarheid.

Toen Abraham en Hilligje zoo plotseling begonnen te praten, begreep ze er eerst niets van. Ze kon er niet bij. Den nacht van Donderdag op Vrijdag is Abraham onrustig geworden. Abraham begon te roepen en te zingen, zoodat ze er angstig van werd en naar bed ging. Vanwege het lawaai kon ze echter niet slapen. Tot aan het misdrijf is Johanna steeds op geweest en heeft practisch niet gegeten, zoodat ze op 't laatst in een toestand van uitputting verkeerde. Tijdens het misdrijf heeft Johanna stoelen aangebracht. Abraham en Arie spraken steeds. Arie zei op 't laatst dezelfde dingen als Abraham. Na de preek van de K. hebben Abraham en vader geschreeuwd, de K. zelf echter ook.

Lichamelijke ziekten heeft Johanna, behalve kinderziekten, niet gehad. Op de Lagere school heeft ze geen enkele klasse gedoubleerd. Ze kon matig leeren. Op 20-jarigen leeftijd heeft patiënte een half jaar verkeerig gehad. Johanna maakte het af, omdat de vader zich ertegen verzette. Ze hield wel van den jongen, zag hem naderhand nooit meer.

Wat de leiding thuis betreft, deelt Johanna mede, dat Kees en Hendrik, maar vooral de laatste, de geestelijke leiding hadden.

De psychose van Abraham heeft ze als zoodanig niet herkend. Abraham was een profeet. Aanvankelijk was ze verwonderd, waarbij de angst domineerde. Deze ging over in een extatischen toestand, waarbij ook zij hoorig werd aan den profeet en in een geluksroes alle bevelen uitvoerde. Ze wijst er nog op, dat Henk en Kees het ook goed vonden. Abraham werd hier als 't ware in zijn profeet-zijn gestimuleerd door Kees en Henk.

Toen wij Johanna onderzochten, de eerste maal 25 Februari 1944, bleek ze reeds eenige distantie te hebben genomen ten op-

zichte van de misdaad, de stemming was echter nog euphoor, ze sprak geheel in den trant van de godsdienstige opvattingen thuis en geloofde nog, dat er uit Abraham wel eens iets goeds zou voortkomen.

Den 3en Maart was ze echter reeds meer depressief en verklaarde, dat den nacht van het misdrijf de duivel in Abraham gewerkt heeft. „Het is ellendig, dat de duivel het dien nacht gewonnen heeft”. Dien nacht zelf begreep ze het niet. Ze voelt zich mee schuldig aan het misdrijf. Ze zijn er trouwens allemaal schuldig aan.

10 Mei spreekt patiënte nog eens over haar huiselijke bezigheden. Er werd thuis altijd aan twee tafels gegeten: Vader, Moeder, Hilligje, Aart, Arie, Henk en Johanna aan de ééne, Kees, Abraham, Willempje en Gijs aan de andere. Er werd steeds zacht aan tafel gebeden. Ze accentueert dan nog eens, dat ze Abraham zoo vreemd vond, ze was er bang voor en huiverde. Ze begrijpt alles nog niet, ook niet het praten van vader. Het was wonderlijk. Toch had dit alles ook iets aantrekkelijks. 't Was, alsof ze gedreven werd, om stoelen aan te dragen, ze vond het op dat moment echter niet verschrikkelijk. Hoewel ze niet naar die periode terugverlangt, vindt patiënte het toch jammer, dat alles zoo abrupt werd afgebroken.

Vegetatieve stoornissen worden door patiënte niet aangegeven.

Bij *somatisch onderzoek* vinden we een lichte kyphosis thoracalis. Patiënte heeft een asthenischen lichaamsbouw. Het hoofd is iets tusschen de schouders weggezakt.

Zij is een stille, trieste, gesloten natuur met geen neiging tot expansie. Van egocentriciteit is nauwelijks sprake, van onechtheid evenmin.

Arie Verrips, geboren 11 November 1908 te Lexmond, van beroep landbouwer. Omtrent de jeugd van Arie zijn weinig bijzonderheden te vermelden. Ernstige ziekten heeft hij nooit gehad. Van karakter was hij goedig, niet driftig, daarbij was hij een flinke werker, die geen moeite deed de lasten van het bedrijf op anderen af te schuiven. Ook in zijn omgang met anderen was hij normaal, hij was veel op den weg, zooals het ter plaatse genoemd wordt; verder was hij een van de verdienstelijkste leden van de Muziekvereniging. Onder invloed van zijn broer Kees is hierin een groote verandering opgetreden. Kees heeft op hem een grooten

invloed gehad; deze sprak steeds over den ellendigen toestand, waarin de mensch vanwege zijn zonde verkeerde, de mensch moest het wereldsche vaarwel zeggen en zich slechts op de geestelijke dingen concentreeren. De invloed van Kees was zóó groot, dat Arie 5 jaar geleden alle wereldsche genoegens vaarwel zegde, niet meer op den weg kwam en tevens 3 jaar geleden als lid van de Muziek-vereeniging bedankte. De laatste 3 jaar kwam hij nergens meer, bleef thuis en zonderde zich af van de wereld.

Wat zijn verhouding tot de andere sexe betreft, kunnen we zeggen, dat er bij Arie een angst bestond voor meisjes, anderzijds oefenen ze op hem een sterke aantrekkingskracht uit, de negatieve instelling overheerscht echter. Hij beredeneert dit aan de hand van de Schrift: Trouwen is goed, niet dat is beter. Hij was bang, dat hij zichzelf niet kon inhouden bij de meisjes, en dat hij door haar overgehaald zou worden tot slechte dingen. „Als je met een meid in het gras zit, dan is dit overtreding der wet.” Zoo weet hij zijn ambivalente instelling tot het vrouwelijk geslacht met behulp van zijn zwaren godsdienst te rationaliseeren. In zijn stemming kent hij over het algemeen zekere schommelingen, dan is hij weer vroolijk en opgewekt, dan weer ernstig. Daarbij is hij een groot liefhebber van de natuur.

Vaak ging hij 's avonds op zijn eentje of met zijn zuster Willempje naar buiten, zat dan rustig op een bank en dacht over de natuur na. Hij keek naar Gods werken, naar den hemel, de groeiende boomen, zon, maan, sterren, enz. Deze aanblik boeide hem uitermate en deed hem soms huiveren. Hij wist dan, dat hij een groot zondaar was. Anderen zien het met het verstand, maar hij met het gemoed. Vroeger speelde hij kaart, ging 's Zondags naar café's, maar onder invloed van Kees leerde hij zichzelf kennen als een verlorene. De beste momenten had hij in de natuur. Vaak kreeg hij dan cosmische belevingen met geluksgevoelens en moest dan ineens b.v. zingen: „Het ruime hemelrond, vertelt met blijden mond, Gods eer en heerlijkheid, enz.”. Op de producten van de moderne techniek had hij het niet begrepen. Vliegmachines zag hij als duivels. Gods volk zou niet in vliegmachines gaan, zou bang zijn, je mag je leven niet in de waagschaal stellen. De vliegmachines vlogen zoo hoog, dat ze bijna in den hemel zouden komen. Alles

wees zoo op de nadering van het einde der dagen, een meening, welke door Kees en Henk steeds weer werd verkondigd. De radio is ook van den duivel. De verleiding wordt zoo groot, eveneens door het dansen. Dansen komt niet te pas. Vroolijk zijn beteekent, niet om God denken. Over 't algemeen is Arie niet ernstig, hij zingt ook veel, b.v.: „Klein vogelein op groenen tak”.

Op 22 Maart vertelt hij: Gisteren was het lente, dan is mijn ziel verheugd. Boeken lezen deed hij niet, hij hield zich afzijdig. De laatste jaren had hij slechts enkele vrienden: Toon V. en Arie de J., broeders in het geloof. V. kwam ook veel bij Verrips aan huis, waar ze altijd over Gods werk praatten. In het gezin sloot hij zich over 't algemeen aan bij de denkbeelden van Kees en Henk, deze praatten steeds over Gods Woord en er was volgens Arie weinig tegen in te brengen. Door de kracht van Kees ging hij niet meer naar de muziek. 't Zou dan slecht met hem afloopen. Bovendien leefden we in den tijd van oorlog en dat is geen tijd om muziek te maken. Daarbij was Hendrik de bekeerde man. Arie heeft zelf gezien, hoe Henk tot droefheid kwam, hij kon er niet bij, wat het was. Verder was hij zeer gehecht aan neef de K., hij kwam hier onder den indruk, maar niet in die mate, dat hij het uitschreeuwde.

In den Bijbel las hij bij voorkeur in de profeten, vooral Ezechiël. Ze lazen den Bijbel altijd van begin tot eind. Vader las iederen middag aan tafel een heel hoofdstuk. Hendrik las 's morgens echter nog wel eens een psalm met de anderen, vooral met Abraham. Abraham, Kees en Hendrik waren altijd bij elkaar te vinden, Aart daarentegen was nooit bij hen. De laatste 3 jaren vooral ging Abraham heel veel met Kees en Henk om. Abraham was ook erg met de K. op stap. 's Avonds in bed sprak Abraham nog dikwijls met Aart over het Goddelijke, maar Aart wilde hiervan niets weten. Abraham daarentegen leefde in de Goddelijke dingen en las de oude schrijvers. Arie heeft dikwijls de gesprekken tusschen Abraham en Aart beluisterd. Hij mengde zich er echter nooit in en viel spoedig in slaap. Abraham zelf is ook door Kees veranderd. Geestelijk zagen ze allemaal tegen Kees en Henk op en gaven hun uiteindelijk altijd gelijk.

Enkele dagen, nadat de K. in hun huis preekte, werd Abraham bekeerd, hij praatte toen van alles door elkaar; aanvankelijk was

Abraham zeer angstig, later begon hij psalmen te zingen. Arie was eerst ook ontzettend in de benauwdheid, maar Hendrik zei: 't Komt wel goed. Toen Abraham begon te zingen, dacht Arie, het is zeker een bekeering.

's Morgens, terwijl Arie ging melken, was Abraham al weer stil geworden en tot rust gekomen. Tijdens het melken werd Arie echter zeer benauwd vanwege zijn zonden. Hij moest het uitschreeuwen, omdat hij alles verfoeid, versnoeid en versnikkerd had vanwege de zonde. (De woorden verfoeid, versnoeid en versnikkerd zijn geen ter plaatse gebruikelijke woorden en dienen dus als neologismen te worden opgevat.) Hij had altijd veel met Abraham op. Zijn benauwdheid hing ook samen met die van Abraham. Hij dacht dien morgen na het melken te zullen sterven, Vader gaf hem nog wat water te drinken. Later sloeg de droefheid om in vreugde. Zondagavond, twee avonden vóór den moord, is hij den weg opgegaan. Hij voelde zich opgewekt ter eere van God. 't Was net, alsof hij een ander mensch was, zeer krachtig en hij hoefde nergens bang voor te wezen. Arie haalde Abraham dien avond bij Toon V. vandaan. Steeds praatte hij over de wonderen Gods en geloofde onvoorwaardelijk in Abraham. In den strijd der gemengde gevoelens brak de werking van het fascinosum door. Hij dacht, dat Abraham een profeet was. Abraham deed niets anders dan praten; vroeger was Abraham ook altijd al druk en spraakzaam. 's Nachts had hij als kind al benauwde, angstige droomen, waarbij hij vaak uit bed liep en hulp zocht bij de moeder. Daarbij was hij zenuwachtig en driftig.

De moeder verwende Abraham altijd sterk, hij was haar lieveling. Ze zagen in het gezin Verrips altijd nogal tegen Abraham op. Deze bemoeide zich met alles. Abraham zat veel bij Toon V. Hij sprak ook steeds over bekeerde menschen, dat is zijn leven. Henk en Aart haatten elkaar. Arie mocht Aart ook niet zoo graag. Deze ging met niemand om en werkte het liefst in zijn eentje. Aart had een valsch karakter, hij praatte altijd zoo valsch en zoo nijdig. Aart las ook altijd in de oude schrijvers, maar hij accepteerde niet de ideeën van de anderen. Aart dacht ook, dat hij bekeerd was, maar Hendrik en Aart geloofden het niet van elkaar. In de werken van Aart lag geen eerbied, hij was onbeschoft ook in zijn manieren, at

altijd alleen, enz. De laatste avonden voor het misdrijf zei Aart af en toe, dat hij een inwendige vloeker was, dat hij met haat tegen Hendrik vervuld was. Den avond vóór het misdrijf werd Aart door Abraham van het bed gehaald en deze heeft toen nog op indrukwekkende wijze het Onze Vader gebeden. Toen geloofde hij nog weer in Abraham. Den volgende ochtend echter niet meer.

Omdat Arie Abraham in alles geloofde, heeft hij Aart doodgeslagen. Hij was nog gekker dan Abraham zelf, vertelt hij enkele maanden later. Ook 's middags geloofde hij Abraham volkomen, toen deze allerlei menschen op den weg voor duivels uitmaakte. In 5 nachten had hij niet geslapen, voelde zich krachtig en tot alles in staat. De heele week was hij uitermate gelukkig. Hij had een bijzondere kracht ter eere Gods en dacht: Als het zoo doorgaat, wordt het bij ons een Christelijk volk.

Over het boerenwerk werd in het geheel niet meer gedacht. Abraham zei, dat het einde der wereld in zicht was. Arie zou 3 vrouwen krijgen. Abraham sprak trouwens den laatsten nacht steeds over naakte vrouwen. Ook na de arrestatie was Arie nog zeer geëxalteerd. In het gemeentehuis onaneerde hij zonder enig schaamtegevoel en exhibitioneerde nog tijdens het vervoer naar de Utrechtsche kliniek. Na enkele weken ging de geluksphase, waarin hij krampachtig vasthield aan de profetische zending van Abraham, over in een depressieve phase. Half Mei heeft hij zich in zooverre gedistantieerd, dat hij overtuigd is een moordenaar te zijn.

Den avond, toen Abraham bij Toon V. was, bracht Arie nog een tijdlang bij Arie de J. door. Hij was toen zeer gelukkig. Hij zong veel psalmen, want zijn ziel was zeer verheugd. Met Arie de J. had hij over Gods werk gesproken. De vrouw van Arie de J. is krankzinnig geworden na een operatie. Met de vrouw heeft hij nog samen uit den Bijbel gelezen; hij heeft tegen de zieke vrouw gezegd, „de Heere kan je beter maken”. Zegde steeds psalmen achter elkaar op. 't Is God de Heer, Die wonderen doet; hij zong alles, wat maar in hem opkwam. Den Vrijdagnacht is Arie tot bekeering gekomen tegelijk met Abraham, zoodat hij den volgende morgen over zijn zonden moest weenen.

Dien nacht lag hij tusschen hemel en aarde, hij wist niet precies, wat er gaande was, schommelde tusschen angst en geloof. Den volgende morgen geloofde hij onvoorwaardelijk in Abraham en heeft

sindsdien niet meer getwijfeld. Hij was eveneens krachtdadig bekeerd. God zal den mensch verdoemen, Hij zal den vijand in de hel doen donderen en de vijand is de duivel. Tweemaal heeft hij den avond van het misdrijf Aart verzocht in de keuken te komen, maar deze weigerde steeds. Hij dacht toen, het is kiezen of deelen. Hij kreeg een geweldige kracht, was geen gewoon mensch meer. Den heelen nacht heeft hij psalmen gezongen en wist den volgende morgen niet, dat hij een moord gedaan had. Hij had slechts met een bijl den duivel verpletterd. Eerst heeft hij Aart de keel dicht geknepen, waarbij deze zich niet verzette. 't Was net, of Aart inderdaad de Satan was, hij was al gebonden, net als de Satan in 't laatste der dagen. Om Gods uitverkorenen wil zouden de dagen verkort worden. Alles was er al: De uitvindingen zijn gekomen, het Evangelie is overal gepredikt er komt een einde aan de wereld.

22 Maart '44 voelde Arie nog steeds geestelijke stroomingen in zijn buik komen, zoodat hij niet behoeft te twifelen. Gods geest komt overeen met de ziel van een mensch. Een mensch zucht dan naar God en komt zoo van binnen ingepreparaat met God. Hij heeft in 't geheel geen hallucinatoire belevingen gehad. Eens heeft hij nog de laatste bazuin geblazen op een gootpijpje achter het huis als aankondiging van de naderende wederkomst van Christus.

Arie zegt dan nog, dat ze door het geloof in Abraham deze werken hebben verricht. Arie is het meest actief geweest tijdens het plegen van het misdrijf. Gijs heeft er het minst aan gedaan. Den avond van te voren heeft Arie nog op de knieën gelegen voor Abraham, ze hebben hem aanbeden. Vader was toen ook gaan praten. Abraham zei: „Op de knieën voor mij”. Aan het einde van den nacht zou patiënt nat geweest zijn van het zweet.

Habitus: Arie is een infantiel gebouwde figuur met schizoïde kenmerken.

Wat de psychose van Arie betreft, gaat een angstige toestand, gepaard met schuldgevoelens, vooraf aan een extatisch gekleurden opwindingstoestand met expansieve ideeën, sterke „Fähigkeitsgeföhle” en geluksgevoelens. Het aardsche had afgedaan en zijn beteekenis verloren, het biologische speelt evenmin meer een rol. Alles wordt in een hooger licht gezien. In de psychose zelf vallen op neologismen.

Opmerkelijk is bij dezen extatischen toestand nog de irridiatie over de erotische en sexueele sfeer.

Psychiatrisch-psychologische opmerkingen: Deze psychiatrisch gezien psychotische toestand ontstaat onmiskenbaar onder invloed van de psychose van Abraham en hangt geheel samen met de ambitendente gevoelsrelatie met als wezenskenmerken de angst en de extase, welke hier ongemerkt in elkaar overgaan en in casu tot een geloofshouding voeren. Na $\pm$ 4 maanden treedt er een toenemende distantiename op met ziekte-inzicht. De stemming is dan depressief. Arie blijft hierbij echter vasthouden aan de leer van Hendrik en Kees en vertoont nog langen tijd een tekort aan ziekte-inzicht.

Bij Arie is geen sprake van een debilitas mentis. Hysterische mechanismen werden niet geconstateerd.

Klinisch-psychiatrisch gezien, valt hij geheel onder de degeneratieve toestanden.

Hilligje Verrips, geboren 21 Juli 1910 te Meerkerk. Uit de jeugd van patiënte zijn weinig bijzonderheden op te merken. Ze was een stil, in zichzelf gekeerd meisje, dat steeds trouw haar huishoudelijke plichten vervulde en in geen enkel opzicht opvallend was. Op 5-jarigen leeftijd maakte ze een longaandoening door. Op 17-jarigen leeftijd heeft ze pleuritis gehad. Op de Lagere school bracht ze het tot de 5e klas, ze doubleerde tweemaal. Lezen en schrijven kan ze, maar rekenen gaat minder goed. Haar werkzaamheden thuis bestonden hoofdzakelijk in kaasmaken, welke kunst ze goed verstond. Tot aan den dag van het misdrijf was er aan haar in 't geheel niets opvallends, slechts was ze onder den indruk gekomen van de bekeering van Abraham.

Toen ze echter den dag vóór het misdrijf van bed kwam, begon ze ook te profeteeren, in haar profeteeren viel echter sterk de egocentrische instelling op. Deze toestand duurde voort tijdens het gepleegde misdrijf en hield ook daarna nog maanden aan. We troffen Hilligje 18 Februari 1944 nog steeds in denzelfden opgewonden toestand aan. Ze deelde toen onder meer het volgende mede: Patiënte vraagt daarbij eerst aan God, of ze iets zeggen mag. In haar hart wordt het bekend gemaakt. God maakt het alleen aan haar bekend. Hilligje Verrips wordt het alleen in het hart gebracht. Ik en God samen weten het. Hendrik weet ook wel wat van God af. Vanaf haar 12e jaar heeft God gezegd, dat ze het wonderkind zou worden. Ze mocht er echter niet over praten. Had ze er eerder over gepraat, dan had ze geen raad geweten. Vroeger mocht ze niet naar de kerk. God zei op 15-jarigen

leeftijd: Ga Zondagavond naar de kerk. Vanaf haar 12e jaar is ze al bekeerd. Kees is nu ook bekeerd, maar weet het nog niet. Abraham heeft verklaard, dat Hilligje bekeerd is. Abraham is al tweemaal bekeerd, daarna echter weer verloren gegaan. „Als je bekeerd bent, kun je weer afzakken”. Bij Hilligje echter is dit niet het geval. Zij staat het allerhoogste bij God. In de hoogste hemelen staat ze aan de rechterhand van God. Op 15-jarigen leeftijd zei God nog: Je moet Mijn kerk staande houden. Ze mocht het pas zeggen op Gods tijd. Ze heeft in dagen niet gegeten en geslapen, de broers konden het niet begrijpen, de geheele familie trouwens niet. De broers hebben er nooit erg in gehad, dat patiënte het wonderkind zou worden. Ze heeft altijd gebeden voor de broers, maar ook voor de gansche wereld, voor al Gods volk, voor Toon V. Ze heeft met Toon V. heele nachten gebeden.

Hij had gehoord met zijn eigen dochter op Zondag, 't is niet te vergeven. God heeft het haar bekend gemaakt. „Ik kan 5 jaar achter elkaar praten, als God het wil. Ik noem God nu Abba Vader, Vader, Hemelsche Vader”. Ze had een aardschen vader en heeft nu een hemelschen vader. Aan haar donkerblauwe oogen is te zien, dat ze het wonderkind van God was. God zei, dat ze den laatsten tijd niet meer naar de kerk behoefde te gaan, ze hoefde ook niet in den Bijbel of in boeken te lezen.

God heeft het verder expres zoo veranderd, dat Jezus aan de linkerhand van God komt te zitten en zij aan den rechter kant.

Abraham is een hoerenjongen. Dit is ze gewaargeworden, toen ze een Zondagmorgen te bed lag. 't Is niet erg lang geleden. God zei: Waak, waak, de duivel is op komst. Abraham is toen bij haar in bed geweest. „Ik voelde iets”. Ze mocht toen vloeken en zei: „Donder op”. Abraham schrok zoo. Hij zag namelijk, dat er twee in bed lagen. God lag namelijk naast haar. Ze mag het nu pas bekend maken. Gijs wilde haar ook al eens afkijken op den achterzolder. Johanna zou ook gehoereerd hebben. De laatste dagen is er bij hen thuis wonder op wonder gebeurd. God is een wonderbaarlijke God. Ze hebben den Antichrist vermoord. In de kachel gehouden, verbrand, te pletter geslagen. Patiënte mocht niet meedoen. Ze zei alleen: Sla er boven op, hart en bekeering. De Antichrist moest platgeslagen worden. „Voor mij lag de Antichrist op den grond, maar voor U allen is hij doodgeslagen”. God had gezegd, broer Aart is de Antichrist, hij zal verpletterd worden. God had den asem er al uitgehaald, toen de

Antichrist er nog in zat. Aart lag altijd met het hoofd op de tafel. Hij boog voor den Bijbel en voor mij, het wonderkind. De laatste dagen voor het misdrijf maakte ze geen kazen meer. Ze aten en sliepen practisch niet meer. De kachel was uit, ze hadden er geen erg meer in. Ze dachten nergens meer over, alleen over God. Toen Aart geboren is, was hij al aangesteld als Antichrist. Op Gods tijd is hij vermoord. Op Gods tijd, nu begrijpen jullie het allemaal, God komt op Zijn eigen tijd. Arie is de oudste, dan komt Aart, dan Abraham, dat beteekent Amen, Amen, Amen. God zei: Abraham mocht zeggen, wie in den hemel kwam, enz.

Bij confrontatie met de foto's van de plaats van het misdrijf vertelt patiënte lachend: „Ja, dat is onze kamer, zie hij is heelemaal verpletterd (wijzend op de resten van het lichaam van Aart). Je ziet geen Aart meer, het is allemaal asch. Aart krijgt een heel nieuw lichaam. Aart is in de hoogste hemelen”. Patiënte zei steeds tijdens het misdrijf: Timmer er maar op, zoo hard als je kunt. Ze voelde zich goed, buitengewoon goed, toen de Antichrist vermoord was. Zij mocht den duivel niet aanraken. Steeds riep ze: Hard slaan, want God zegt het. Ze heeft meegeholpen met het aandragen van stoelen.

Geleidelijk is patiënte uit haar psychose gekomen. Tijdens het eerste onderhoud zag ze ons aan voor haar bekende dominéés, later herinnert ze zich dit, maar ziet nu in, dat ze ons in werkelijkheid niet kent. Ze kan nu zelf niet meer zeggen, wat er toen met haar geweest is. 't Is geheel anders uitgekomen, dan ze zich had voorgesteld. Vroeger heeft ze nooit zooiets gehad. Ze doet het nu voorkomen, alsof de nacht van het misdrijf haar opgewonden heeft gemaakt. 't Was vreemd, wonderlijk, ze kon het niet begrijpen. Den Zondagavond leefde ze nog in de stilte en in de verwondering. Maandagmiddag begon ze ineens te praten. Ze begreep niet, dat ze praten kon, psalmzingen en preeken. Burgemeester, politie en de dokter wisten ook niet, wat het was. Wat er gepraat werd, is niet uitgekomen. Hilligje had in het geheel geen hekel aan Aart. Ze kon altijd veel verdragen.

Bij *somatisch* onderzoek vinden we een asthenisch meisje met een uitgesproken *kyphosis thoracalis*.

Psychiatrisch gezien, is bij Hilligje dus, zonder twijfel in aansluiting aan de psychose van Abraham, eveneens een psychose ontstaan, welke echter niet geheel identiek is met die van den inductor.

De plastiek is wel religieus, praedestinatiemotieven spelen er, evenals erotische, sterk doorheen. Daarbij draagt de psychose echter min of meer een autonoom karakter; eenvoudige wenschmotieven, die ook in de religieuze sfeer blijven, treden op den voorgrond. Insufficiëntiegevoelens worden overgecompenseerd. Er bestaat een verhoogde stemming met uitgesproken expansieve ideeën (ze meent het wonderkind te zijn, aan de rechter hand van God te zullen zitten, enz.). Ze heeft geluksgevoelens gehad. Er is een spreekdrang, geringe afleidbaarheid, de woordenvloed van patiënte is moeilijk te doorbreken. Ze is autistisch, negativistisch, er bestaan persevereerende tendenzen. De inhoud is religieus, maar primitief-debiel gestructureerd. De gelaatsuitdrukking is stralend, glanzend, met een stereotypen lach.

± 3 maanden na de psychose treedt een toestand in van depressie en heimweereacties naar de geluksperiode.

De psychose draagt dus een maniformentatisch karakter, ze is niet identiek met die van den inductor en blijkt een gunstige prognose te hebben.

Klinisch-psychiatrisch werd de diagnose gesteld op psychose bij debilitas mentis met hysterische trekken.

Hendrik Verrips, geboren 19 Januari 1913 te Meerkerk. Aangezien Hendrik in de voorgeschiedenis een meer belangrijke rol heeft gespeeld, zal bij zijn levensgeschiedenis weer iets uitvoeriger worden stilgestaan. Zoowel voor den psychiater als voor den godsdienstpsycholoog biedt hij allerlei interessante aspecten. Als jongen vertoonde hij weinig bijzonderheden. Hij heeft op de Lagere school geen enkele klas gedoubleerd en was een middelmatige leerling. Patiënt speelde normaal, had zijn vriendjes, ging naar de kermis, enz. De puberteit verliep ook zonder groote stoornissen, hij ging met andere jongens om en leefde „in de wereld”.

Van zijn 17e tot zijn 25e jaar, dus tot zijn bekeering, onaneerde hij, hoewel niet frequent. Na zijn bekeering komt het nog sporadisch voor. Als patiënt geonaneerd heeft, heeft hij echter, zij het niet zeer diepgaande, schuldgevoelens. Omgang met meisjes had patiënt niet wegens zijn schuwheid en bangachtigheid. Hij heeft echter wel eens sterk naar een vrouw verlangd. Vóór zijn bekee-

ring leefde Hendrik als ieder ander. Op 26-jarigen leeftijd heeft God hem echter uit de wereld getrokken.

Tijdens zijn militairen dienst deed hij altijd flink mee en kon zich daar best vermaken. Het kost hem soms eenige moeite, over zijn bekeering te spreken. Als hij het wil vertellen, moet God Zijn licht er over laten schijnen; als God Zijn licht geeft, wordt het levendig. Hij kwikt dan op en heeft het goed, wordt ontdekt in zijn verloren staat. Zag in, dat, als hij zoo zou doorgaan, dit zijn verloren-gaan zou beteekenen. Patiënt wijst er met nadruk op, dat hij de eenige bekeerde is in het gezin. Kees praatte veel met Hendrik over godsdienstige dingen. Kees wilde graag licht hebben. Daarnaast kon Hendrik goed met Abraham praten, het godsdienstige was ook diens lust en leven. Hendrik, Abraham en Kees waren veel bij elkaar en één in het geloof. Hendrik en Kees, die samen in één bedstede sliepen, spraken 's avonds nog veel over den godsdienst. Henk's bekeering vond plaats, terwijl hij in een schouw stond te midden van landerijen. Hier in het veld kwam Gods geest in hem werken. Gods liefde kwam in zijn ziel, zoodat hij wegzonk in de liefde Gods, als God Zich niet teruggetrokken had, dan was hij bezweken. Hij zonk neer in de schouw en bleef daar zitten. Voor zijn bekeering worstelde hij er al om, kreeg droefheid over zijn zonden en wist, dat God goed was voor een slecht mensch. Hij spreekt van het eeuwige wonder in de schouw. „Als je in Gods hand bent, kunnen er nooit ongelukken komen. God is almachtig.” Henk kan niet meer onbekeerd sterven. Hij is in het verbond. Hallucinatoire belevingen heeft hij tijdens zijn bekeeringsproces niet gehad.

Na de bekeering is hij in de oude schrijvers gaan lezen: COMRIE, BRAKEL en SMIJTEGELD. Hiervan begon hij iets te verstaan. Het was de waarheid. Na de bekeering ging hij ook niet meer naar de kerk, alleen nog, wanneer er iemand preekte als Ds. Kersten. Ook sprak hij af en toe met Toon V. en Arie de J. over Goddelijke zaken. Ze dachten alleen maar over de eeuwigheid. Toon V. had den weg naar de bekeering al gevonden. Vroeger bad hij om de bekeering, maar leefde toch steeds op dezelfde wereldsche wijze voort. De bekeering ligt in God, maar je kunt het niet vasthouden. Eerst dacht patiënt, als je bekeerd bent, dan is het in orde, dan heb je

altijd een hemel op aarde, maar dat leer je anders kennen. Thuis had hij veel invloed op de anderen, alleen op Aart niet. Hier had hij „smart” van. Hij wilde het graag anders hebben met Aart; Aart kon je zoo kwaad maken, de booze brengt je wel in vijandschap. De werken van Aart waren boos, allemaal verkeerdigheid, hij stond de waarheid tegen, deed gekkigheid en dwarsigheid, hij bespote de anderen en stak den draak met ze. Wie Gods volk aanraakt, die is niet goed.

Voor de bekeering van Henk leefden hij en Aart gelijk, maar na de bekeering komt er een scheiding. Altijd is er vijandschap geweest. Tusschen Kees en Aart ook. Aan den kant van Aart stond niemand. Ze waren altijd „onder mij”. Aart ging ook nooit den dijk op, was eenzelvig, zat thuis ’t liefst alleen op den hooizolder, althans in den zomer. In den winter verbleef hij in de huiskamer. Er waren dan voortdurend twistgesprekken. Aart geloofde ook, dat hij bekeerd was. Hij had gezien, dat er slechtheid in zijn hart was, maar er lag geen liefde in. Aart kon niet tegen hem op en begon dan „gek” te doen; hij kon niet tegen de waarheid op en nog minder tegen de werken, hij wilde niets anders dan het kwade, gebruikte onverschillige taal en was losbandig. Henk zei dan: „Het zal zoo niet kunnen gaan naar de eeuwigheid”, en voegde er aan toe: „Ik had ze er onder, ze waren allemaal bang voor me, maar ze geloofden me, ze hoorden me graag.” Abraham heeft nog tegen Aart gezegd: „Jij bent de groote vijand van God”, hij heeft daarbij nog voor Aart gebeden.

De eerste dagen geloofde Aart Abraham, de laatste niet meer. Het feit, dat de dokter en de burgemeester het ook niet begrepen, heeft op het geloof van Henk geen invloed gehad. Daar ging het volgens hem niet om. Toen Henk voor ’t eerst met Abraham in zijn psychotischen toestand geconfronteerd werd, dacht hij, dat is van den duivel. Hij begreep het niet, maar toen de benauwdheid week, dacht hij: het kan toch wel een profeet zijn. Het moment, toen hij Aart moest doodslaan, had hij het benauwd. Altijd hadden ze het thuis op Aart gemunt. Abraham kon Aart ook niet uitstaan. Aart moest het altijd ook tegen Abraham verliezen. Hij heeft er nog geen berouw van, dat Aart dood is.

14 Dagen na het misdrijf was Abraham reeds door Hendrik als

duivel gedoodverfd, terwijl hij ook reeds distantie genomen had ten opzichte van de belevingen van Hilligje, waarvan hij zeide, dat het missepraat was.

Opvallend is de negatieve instelling tegen het slachtoffer Aart. Aart was altijd al tegen hen, al jaren lang, het zal nu Gods tijd geweest zijn. Als het waarheid van God is, dan kunnen we geen medelijden hebben met den duivel. Als God verdoemt, moeten we meedoen, Aart wilde zich nooit met hen vereenigen. Hendrik spreekt ook herhaaldelijk van geluksgevoelens, welke hij doorleefd heeft, maar het blijft ook hier onecht en het komt voort uit een krampachtige levenshouding.

Psychiatrisch-psychologische nabeschouwing over Hendrik.

In de levensgeschiedenis van Hendrik zien we, dat hij reeds vóór zijn bekeering een wat schuchtere, neurotische en kwetsbare structuur was, die onder invloed van de zware godsdienstige opvattingen van Kees tot het inzicht kwam, dat zijn levensopvattingen zondig waren. Hij komt nu tot bekeering, waarbij hij allerlei vage belevingen heeft en nu niet alleen de door Kees overgedragen wereldbeschouwing in zich opneemt, maar volgens deze handelt, kortom zijn geheele levenswijze in overeenstemming brengt met deze opvattingen. De religieuze opvattingen worden in hoofdzaak gebruikt tegen Aart, tegen wien reeds langeren tijd een negatieve instelling bestond, omdat deze zeide ook bekeerd te zijn. De strijd tusschen beiden werd een strijd om het feit, wie de bekeerde was, terwijl de ander als duivel werd gequalificeerd.

Er trad reeds spoedig een identificatie op van Henk met de waarheid, ja zelfs met God zelf. Hij had in dezen familiekring ook een goddelijke autoriteit en wist iedereen aan zijn inzichten te onderwerpen, behalve Aart. De strijd om de hegemonie was een zeer felle. Vooral Abraham en Kees schaarden zich aan de zijde van Hendrik. Uit al zijn gezegden blijkt zijn narcistische instelling, ja soms imponeert een sadistischen inslag. Daarbij is hij kwetsbaar en paranoïd, reageert op de opmerkingen van Aart met woede en slingert zijn banvloeken aan diens adres.

Vooral Abraham, die eveneens nogal eens met Aart overhoop lag, neemt dezen geheelen gedachtengang over en speelt de reli-

gieuze principes tegen dezen uit. Als Abraham straks psychotisch wordt, staat Henk hier vreemd van te kijken; ook hij verwondert zich, maar distantieert zich meer dan anderen, zooals Kees. Het aangebodene is geheel in overeenstemming met zijn heimelijke wenschen en zijn geloofshouding ten opzichte van Abraham maakt een zeer onechten indruk. Hij maakt hier gebruik van het geloofsmechanisme, om zijn ressentiment in agressie om te zetten. Hij staat hier onecht in de inductieverhouding, er is dus in feite meer sprake van een pseudoinductie. Ook tijdens zijn verblijf in de Valeriuskliniek spreekt hij nog steeds over zijn geloof en treedt daarbij terroriseerend-evangeliseerend op. Zijn houding is koel, zakelijk en snijdend. Hij is daarbij in de familie onbetwist de eenige bekeerde en de graadmeter voor hun eigen geloof, en ontleent hieraan zijn onbetwiste autoriteit, welke geheel ten eigen bate aangewend wordt. Hij heeft zich geheel in zijn geloof vastgebeten en is in hooge mate intolerant.

Ondanks het feit, dat hij het grootste distantievermogen toont te bezitten, is er bij hem geen spoor van berouw merkbaar. Hij zweept de anderen nog op, verklaart nu Abraham evenwel als duivel, een behoefte aan justificatie, waarmee hij wil aanduiden, dat hij er eigenlijk ingeloopt is. Zijn star religieus systeem, dat volledig gespeend is van elk liefdes- en manamotief, maakt hem tot een despoot, wiens wil wet is. De geestelijke verzorger in de kliniek, die het met hem uit den aard der zaak oneens is, krijgt geen hand. Zoodra men begrijpend gaat staan tegenover zijn redeneeringen, wordt hij toeschietelijker. We hebben hier te doen met een neurotisch-hysterischen kramptoestand met onechtheid, theatraliteit, narcisme, despotisme, paranoïdie en kwetsbaarheid. Deze levensontwikkeling loopt hier, door de omstandigheden gedreven, consequent uit op het vermoorden van zijn broer Aart. Abraham speelt hier met zijn psychose geheel in de kaart van Henk.

Bij het Rorschach-onderzoek blijkt het volgende: Patiënt is een onintelligente, stereotype, phantasielooze persoon, die op de grens der debiliteit staat. Confabulatorische trekken zijn duidelijk aanwezig.

Bij onderzoek op het psychologisch laboratorium worden de prestaties nogal op verschillend niveau gevonden. Sommige

leveren een zeer gering resultaat op, andere vragen daarentegen, welke meer zijn eigen sfeer benaderen, worden zeer gemakkelijk beantwoord (b.v. definities van abstracte begrippen). Hij is zeker geen groot licht.

Somatisch: Patiënt heeft een infantiel asthenischen lichaamsbouw.

Cornelis Meijer Verrips, geboren 17 October 1916 te Meerkerk. Jeugd: Patiënt heeft een goede jeugd gehad, speelde thuis met andere kinderen, voetbalde met zijn broers, maar gaf er meestal de voorkeur aan toe te kijken; de andere jongens konden zich beter met spelletjes vermaken dan hij, hij hield zich liever wat afzijdig. Doordat hij zich te zwak gevoelde voor het boerenwerk, is hij een jaar in Leerdam op de M.U.L.O. geweest en vervolgens 4 jaar op de Kweekschool te Gorcum. Reeds in de tweede klas kreeg hij echter gewaarwordingen, dat hij geen onderwijzer kon worden.

Ook hier had hij weinig omgang met andere jongens of meisjes; gekheid maken zat er bij hem ook niet in. Geleidelijk ging het op de Kweekschool niet meer. Aanvankelijk leerde hij goed, maar voelde reeds spoedig, dat er een andere weg voor hem klaar lag. Op 't laatst kon hij in het geheel niet meer onthouden, op alle vakken had hij bijna onvoldoende. In Leerdam was hij nog de beste van de klas. Hij had eigenlijk wel graag onderwijzer willen worden, omdat hij veel medegevoel met de kinderen had. Zoo heeft hij nog eens een proefles gegeven en vond dit buitengewoon prettig. Het alleen staan op school gaf hem geen insufficiëntiegevoelens, maar hij was er blij om, omdat die anderen niet met God leefden en hij wel.

In 't begin voelde hij zich op de Kweekschool wel ongelukkig, de anderen waren allemaal gelukkig. Toen hij echter het oog op de eeuwigheid sloeg, was hij gelukkig en de anderen ongelukkig. Hij kon niet met de anderen opschieten, liep ook in andere kleeren, bij voorkeur in het zwart. De lichte kleding was die van den Satan. Hij wist dit al, toen hij nog slechts een kind was, werd het van binnenuit gewaar en door de opvoeding. Vooral de onderwijzer op de Lagere school had een grooten invloed op hem. Deze was ook altijd nederig en „waarschuwde” hem wel eens. Patiënt hield hier al veel van het vertellen van Gods Woord en onderzocht dit ook gaarne, wilde dan steeds preeken. Terwijl hij op de Lagere school

was, waarschuwde hij de buren al voor de eeuwigheid. Leefde echter zelf in de zonde. Waarschuwde de menschen b.v. tegen de kermis, maar kon er zelf niet van wegblijven. Dat het verkeerd was, werd reeds vroeg zijn overtuiging. Dit kwam van God.

Wat zijn sexueele ontwikkeling betreft, geeft hij blijk van een enorme verdringing. Na zeer veel omhaal en quasi onwetendheid geeft hij toe geonaneerd te hebben, hetgeen hij als één van de hoofdzonden van zijn leven beschouwt. Vanaf zijn 16e jaar pleegde hij onanie, den laatsten tijd nog sporadisch. Hij strijdt er echter hevig tegen en na een gebed gaat het soms langeren tijd goed. Overkomt het hem wel, dan is hij ontstemd en verdrietig. Hij beschouwt het als het grootste kwaad en de grootste worsteling in zijn leven, „het is mijn boezemzonde”. Vooral, toen hij pas van de Kweek-school kwam, onaneerde hij frequent, soms 2 $\times$ per dag. Het bleef de ergste zonde in zijn leven, waarvan hij nimmer verlost werd. Hij sprak er met niemand over. Nadat hij van school kwam, heeft hij 6 weken met de zonde geworsteld en dacht toen, bekeerd te zijn.

Hij leefde daarna een tijdlang zonder zonde, maar deze drong zich later weer in hem op, zoodat hij onbekeerd bleek te zijn. Zijn leven werd beheerscht door de vraag, hoe van deze zonde bevrijd te worden. Hij is er nog niet af en derhalve nog niet bekeerd. Wegens geestelijke radeloosheid en angst werd hij door een macht in bed gedreven. Hij sliep toen haast niet, 't bleef maar zuchten en vragen bij hem. Eindelijk kreeg hij hoop op God en toen kon hij weer uit bed stappen, hij voelde machten, die hem in de engte duwden, wegzakken en er ontstond in zijn hart ruimte voor de liefde. Er kwam een open plek voor het geestelijke. Als zijn ziel maar gered werd. Toen hij thuis kwam, lag hij den geheelen dag te bed, de strijd tusschen God en Satan werd openbaar. Hij werd van alle werk afgetrokken, kon voor God niet meer bestaan, voelde zich verloren, er bestond geen mogelijkheid meer voor hem.

Terwijl hij 6 weken in bed lag, dacht hij steeds, er komt niets van me terecht, ik ben voor eeuwig kwaad. Bezweet lag hij neer, kon niets meer doen, 't was, alsof zijn handen vastzaten. Gods volk heeft altijd vrees voor God, omdat ze voor Hem niet kunnen bestaan. Toen God hem den weg opende, dat hij bekeerd zou worden,

was hij weer beter. Ziek is hij in 't geheel niet geweest. Hij kreeg weer hoop, merkte Gods goedertierenheid en was meteen hersteld. Werd weer opgewekt en merkte nog slechts de liefde Gods. Hij kreeg Gods dag lief, Gods volk, Gods Woord. Aanvankelijk beleefde hij Psalm 116 : 2: „Ik lag gekneld in banden van den dood”.

Daarna zag hij weer God. God is zoo ruim, daar word je blijmoedig van. Zong toen steeds van Gods goedertierenheid. Hij kreeg lust om predikant te worden, wilde Gods naam uitdragen. Heeft een aantal avonden gepreekt in Leerdam bij Ds. Aengenbrug. Begon thuis ook over zijn belevingen te spreken, vooral met Henk. Toen God hem licht gaf, zag hij het vuil van de menschen en zag de oordeelen komen over Nederland. Vertelde dit alles aan familieleden. Een natuurlijk mensch is dwaas, maar de bekeering gaat buiten het verstand om. Jezus zegt: „Laat de kinderkens tot Mij komen”. Na zijn bekeering heeft hij gedurende enkele weken zijn bevrijding en in-de-ruimte-stelling aan vrienden en kennissen gepredikt. Hij werd hierbij gedragen door blijdschap en liefde en dacht dikwijls bekeerd te zijn, maar merkte aan zijn boezemzonde, dat dit niet het geval was.

Voor het werken op de boerderij bleek Cornelis niet erg geschikt. Hij was spoedig vermoeid en verrichtte slechts lichte werkzaamheden in den tuin en op den akker, maar de eeuwigheid werd zoo belangrijk, dat het werken bijzaak was. Steeds bleven er schommelingen in zijn leven, die van enkele dagen tot weken duurden. Als hij Gods nabijheid voelde, dan werkte Gods kracht in hem en dan werkte hij zoo hard, dat zijn broers er verstoeld van stonden. Voortdurend sprak hij dan over eigen geluksbelevingen en bewoog anderen tot bekeering.

Aart kwam hem dan altijd tegen met uitlachen, bespotten en grijnzen, „maar ik kon 't altijd verdragen om mijn eigen gunstigen staat”. In zijn geluksperiodes had hij weinig slaapbehoefte en deed niets dan God in stilte verheerlijken in psalmen en aanbidding, „alsof ik niet meer op de aarde was”. Daarnaast kende hij periodes van Godsverlatenheid, waarbij hij laat opstond (10 uur—10.30), een gevoel had van moeheid en lusteloosheid, moedeloos was en in 't geheel geen energie had om te werken. Zijn prestaties waren dan ook minimaal, hij sprak weinig, iedereen was gelukkiger

dan hij, zelfs Aart was dan nog gelukkiger dan Kees.

Deze wisselende perioden worden mede bepaald door de onanie. Steeds werd hij krachtdadig omgezet van de lichte in de duistere perioden en omgekeerd.

Thuis hadden vader en moeder allebei wat te zeggen. Moeder hield veel van Henk, Abraham en Kees; zij werd de indrukken van God ook gewaar. Vader regelde het werk, maar vroeg aan de jongens, of het goed was. Natuurlijk was er thuis een eenheid, maar geestelijk niet. Ze waren allemaal jaloersch op Henk, want die was gelukkig, doordat hij bekeerd was. De echtheid van deze bekeering werd gemerkt aan de openbaring van Gods liefde, de mensch smelt dan weg als sneeuw voor de zon. Henk heeft na zijn bekeering den geheelen avond geschreeuwd (gehuild). Een andere levenswandel kwam tot stand. Aan de vruchten kent men den boom. Kees wist al jaren te voren, dat er in huis een strijd was tusschen God en den Duivel. De duivelsche macht werkte het sterkst in Aart. Toen Henk tot bekeering kwam, is de vijandschap verdubbeld. Er bestond de grootst denkbare haat tusschen Henk en Aart. Aart kante zich altijd tegen Henk, dat was het kanten tegen God. ± 3 maanden geleden heeft Henk Aart nog uitdrukkelijk gewaarschuwd. „Jongen, je doet het tegen God, denk er om”. Aart zei dan tegen Henk: „Je bent een dood lijk”. Aart was in de volharding, waardoor de macht van den Satan toenam en dit openbaarde zich in vijandschap.

Als 's middags Gods Woord gelezen werd, ging hij met het hoofd op tafel liggen. Dit was oneerbiedig. 't Kon alleen maar slecht afloopen. God zou hem op een keer komen bezoeken. Volgens Kees zijn Abraham en Arie gebruikt, om deze straf Gods uit te voeren. Als broer kon Kees Aart niet haten. Van nature kon hier geen mensch bij. Kees werd dikwijls gewaar, dat Aart duivelsche trekken had. Aart lag in de volmacht van den Satan. Ze konden nooit uit zichzelf iemand van kant maken. Er moet dus iemand in hen gewerkt hebben, die het uitvoerde. Geen mensch had het kunnen keeren, al hadden er duizend bijgestaan. Gods raadsplan moet uitgevoerd worden. 8 Jaar geleden, toen hij van de Kweekschool kwam, zag hij den strijd al aankomen. Het tijdelijke had geen waarde meer en hij kwam bij het geestelijke terecht. Dacht

steeds: ik moet voor God verschijnen en dit brengt onrust.

Wat het misdadig gebeuren zelve betreft, zegt Kees: Eind Januari 1944 kwam een neef van vader (de K.) op bezoek en kwam 's Zondagsavonds een preek lezen en bidden. Deze preek maakte een geweldigen indruk, vooral ook op den vader. Enkele dagen daarna kwam hij 's morgens weer en sprak over de eeuwigheid. 't Heele gezin, behalve Aart, was er bij tegenwoordig en dit „smartte mij om Aart”. Kees voelde zich blij en had het van binnen goed. Het gezin was in die dagen zeer eensgezind en er lag geen druppel haat, zelfs werd de vijandschap tusschen Henk en Aart niet openbaar. Ook bij Abraham had de K. het zaad gestrooid, zoodat hij het uitweende en volgens zichzelf wegsmolte in liefde tot God, terwijl hij daarbij inplaats van levendig en opgewekt, zooals anders, nu stil en teruggetrokken was.

Zaterdagavond vóór het misdrijf ging Abraham naar Toon V.; toen hij terugkwam, vertelde hij, op den weg den Satan te hebben gezien in de gedaante van een brieschenden leeuw, die op hem aankwam en zeer beangst heeft hij gezegd: „God help mij”, waarna de duivel op de vlucht gegaan was. Thuiskomend was hij angstig en gespannen, druk en opgewonden. Even later, $\pm$ 12 uur, ging hij naar 't achterhuis en den koestal en kwam na $\pm$ 10 minuten terug, zeggende, dat hij met den Satan gevochten had; hij kwam zeer angstig, met gebalde vuisten en verwilderde oogen terug en dorst niet meer naar bed, maar bleef op den stoel zitten. Op verzoek van Henk is Abraham naar bed gegaan en na een uurtje ongeveer hoorde Kees een angstig roepen, zooals hij nog nooit in zijn leven gehoord had en den kreet: „Oh God, help!”

't Heele gezin zat van 10 uur 's avonds tot 7 uur 's morgens om zijn bed, waarbij Abraham afwisselend angstig schreeuwde of luid om hulp bad en psalmen zong, of ook, dat God Zijn volk zou vergaderen. Hij wees daarbij op Aart en zei: de Duivel ligt naast mij. Kees dacht dien nacht, dat het einde der wereld aangebroken was en een tijdlang geloofde hij, dat Jezus zou komen. We waren allemaal verslagen en ons zelf niet meer, we zaten er bij en het kwam bij ons niet tot uitwerking, alleen op Arie sloeg het over.

Toen Abraham namelijk om 7 uur 's morgens ophield te schreeuwen, begon Arie te weenen over zijn zonde en zei, dat hij

in de ruimte gesteld was. Daarom hebben Arie en Abraham zich vereenigd als twee krachten. „Ik zat er verwonderd bij, niet begrijpend, wat dat was — en den heelen dag zongen ze en loofden God; samen voerden ze strijd tegen den duivel, dien ze wegjoegen, b.v. in den vorm van een tante, die dan op het erf kwam.” Henk en Kees konden er niets aan doen, terwijl Abraham anders altijd naar hen luisterde. „Wij waren machteloos en dachten, dat Christus zou komen, alle andere gedachten vielen weg.”

Den dag vóór het misdrijf kwam er nog een nieuwe kracht bij in den vorm van Hilligje. Deze zeide nooit iets, maar preekte nu den geheelen dag, dat de oordeelen Gods zouden komen. Ze leefden in die dagen, alsof er geen tijd meer was. Zijn zusje en zijn moeder zeiden: „We kunnen de klok wel omzetten”; ook de koeien werden niet op tijd gemolken, want dat geeft immers niets, als er geen tijd meer is; de eeuwigheid was aangebroken. Ze aten en sliepen niet meer. Abraham en Hilligje zeiden steeds: „waakt”.

Den avond vóór het misdrijf was Kees van vermoeidheid in slaap gevallen. Hilligje kwam hem echter wekken en zei: „Je moet opkomen”; terwijl hij in de kamer kwam, waren Arie en Abraham al bezig, Aart af te maken. Abraham zei tegen Arie: „Verdoem den duivel”, Arie kon 't alleen als mensch niet. Daarom zijn Abraham en Arie samen gegaan, waarbij Arie Aart bij de keel greep en Abraham hem verder met een stoel sloeg en met de vuist in de hartstreek stompte. Ze hebben Aart geen kik hooren zeggen. Op bevel van Abraham moesten Kees en Henk toen ook meedoen. Het kwam Kees voor, alsof het een eeuwige strijd was, hij had geen gedachten meer en voelde zich slechts gedreven. Abraham gaf toen bevel, allerlei scherpe voorwerpen te halen en den duivel geheel te vernietigen; eerst konden ze hem niet klein krijgen, hij moest heelemaal fijn gemaakt worden. Ze wisten niet meer, dat het een mensch was, „er zat geen greintje haat in ons”, en zijn eerst opgehouden, toen er niets meer van hem te zien was. Deze week, die lag tusschen het bezoek van de K. en den moord is voor Kees een zeer bijzondere geweest. 't Was net, of Gods zon in hun huis scheen. „'k Wilde, dat het altijd zoo gebleven was.”

Ze leefden in den tijd, waarin geen tijd meer zou zijn, aardsche belangen waren er niet meer. God zou op de wolken komen met

Zijn oordeelen en Gods volk zou gescheiden worden van de anderen. Abraham wees de schapen en de bokken aan; ze moesten waken, omdat Christus ieder oogenblik kon komen. Als Abraham niets beleefd had, dan waren wij niet in dezen toestand gekomen. Toen Abraham begon, lag Kees eerst te rillen in bed, maar Henk zei: „Het komt wel goed, als het van God is”. Naast godsdienstige speelden ook politieke motieven in de plastiek der psychose van Abraham een rol. Iederen morgen ging hij naar buiten om te kijken, of Engeland en Amerika niet zouden komen. Daarbij noemde hij alle landen op, welke vernietigd zouden worden: Duitschland, Italië en Turkije. God zou Zijn volk echter op veilige plaatsen voeren, waar ze geen last hadden van het oordeel. Ook uit Rusland zou God Zijn volk weghalen, uit alle plaatsen trouwens, welke verwoest zouden worden. Abraham noemde het aantal vliegtuigen, waarmee de invasie zou geschieden, enz.

Steeds zei Kees in 't begin: „Wat zal het zijn”. 'k Stond met verwondering te kijken, wat zal dit allemaal zijn, ik kon er niet bij. Toen Arie en Hilligje gingen meedoen, werd de verwondering nog grooter. Op den vierden avond kwamen burgemeester, dokter en politie in huis, om den vader te spreken. Ook zij konden niet begrijpen, wat er gebeurde. Ze mochten niemand een hand geven, omdat Hilligje gezegd had, dat er een scheiding zou komen. Het bezoek had in 't geheel geen invloed. Abraham heeft nog getracht ze duidelijk te maken, wat er voor de deur stond.

Terwijl Abraham Aart als den duivel verklaarde, veranderde Aart heelemaal. Kees vond het een echte duivel en was bang voor zijn gelaatsuitdrukking. Hij heeft nooit een mensch in bed zien liggen als Aart dien laatsten avond. Zoo'n gezicht en zulke uitstralende oogen, hij werd er angstig van en beleefde geheel denzelfden angst, welke hij had, toen Abraham begon.

Zooiets gelukkigs, als wij toen beleefd hebben, komt nooit meer op aarde voor. Abraham en Arie hadden Gods kracht. Kees deelt nog mee, dat den middag, toen Abraham en Kees neef de K. naar den trein brachten, Abraham tegen Kees heeft gezegd, dat hij de macht van den Satan gewaar zou worden en met de drie woorden: „God, help mij” er door zou komen, maar hij had er toen nog geen werking bij. Een paar nachten erna kwam ook de werking.

Na $\pm$ 2 maanden neemt Kees distantie van het gebeurde. Hij krijgt berouw over het gepleegde feit en begint het in zijn wereldbeschouwing als schuld in te vlechten. Daarbij blijft hij zijn ideeën op pathetische wijze naar voren brengen, hoewel er geen sprake is van onechtheid. Alles wordt ondergeschikt gemaakt aan zijn levensbeschouwing, waarbij vooral profetische en eschatologische motieven een belangrijke rol spelen.

De resultaten van het *psychologisch* onderzoek wijzen op een matige begaafdheid.

Wat zijn psychopathologische structuur betreft, zijn het meest opvallend de affectieve schommelingen. Kees heeft perioden, waarin hij depressief is, geremd, zonde- en schuldgevoelens heeft, laat opstaat en weinig presteert, terwijl er andere zijn, waarin hij uitgelaten is, spraakzaam, arbeidzaam en in een nauwe communicatie met God staat. Hoewel deze schommelingen ten deele gekoppeld zijn aan zijn onaniecomplex, zoo zit er toch onmiskenbaar een vitale component in. Hij schommelt tusschen schuld en extase. Daarbij is er geen sprake van onechtheid. Tegenspraak verdraagt hij uitnemend en alle controversen probeert hij langs ethischen weg op te lossen. Vooral na het bezoek van neef de K. en het uitbreken van de psychose van Abraham geraakt hij in een extatischen opwindingsstoestand. Merkwaardig is, dat Aart nu ook metterdaad duivelsche trekken krijgt. Na het gepleegde misdrijf duurt het enkele maanden, vóórdat hij inziet, dat er iets gebeurd is, wat niet door den beugel kan. Hij distantieert zich laat, maar ziet het gepleegde misdrijf dan geheel uit zijn schuld. De stemming wordt dan depressief en hij maakt een moeilijke periode door. Den troost vindt hij dan echter toch weer geheel in zijn oorspronkelijken godsdienstvorm terug. We vinden bij hem alle kenteekenen van een diepgaand berouw.

Klinisch-psychiatrisch moet hier het accent worden gelegd op den degeneratieven aanleg. Als psychische stigmata vinden we hiervan de affectschommelingen, de neiging tot extasen en tot degeneratieve belevingen. Hoewel deze affectschommelingen doorgaans meer autochthoon plegen te zijn, vinden we hier een koppeling aan het onaniecomplex. In zooverre is een neurotische component evident.

Bij *somatisch-neurologisch* onderzoek worden geen afwijkingen gevonden. De habitus is asthenisch-infantiel.

Ter illustratie van den gemoedstoestand, waarin Kees de dagen vóór het misdrijf verkeerde, geven we hier den inhoud weer van een brief, welken Kees aan neef de K. stuurde:

„Lieve vriend Dirk.

„Hiermede wil ik U berichten, dat het niet te zeggen noch uit te spreken is wat er in ons huis plaats gevonden heeft. Daar zal de „eeuwigheid voor nodig moeten zijn. Ja Dirk, mijn jongste broer „Abram is in de nacht van Donderdag op Vrijdag krachtdadig door „God bekeerd. Wij hebben zoiets nog nooit ondervonden. De „Goddelijke goedheid hebben wij nog nooit zo gehoord. Hij heeft „er van 's avonds 11 uur tot 's morgens half zeven in die goedheid „Gods geweest. Wat heeft mijn broer het ondervonden, wat het zal „zijn eenmaal God te moeten ontmoeten. Dirk, als je daar bij ge- „weest was, je zou nog nooit zo iets gehoord hebben en door de „krachtdadige werking van God in mijn jongste broer is ook mijn „oudste broer Arie bekeerd. Dus God heeft 2 broers tegelijk be- „keerd. Ja Dirk wie had ooit geloofd dat God zulk een wonder kan „doen. Ja als 1 broer door God bekeerd wordt is een eeuwig „wonder. Maar nu heeft God 2 broers Abram en Arie tegelijk „bekeerd. Dirk, geen mens op aarde kan zeggen wat zij nu mee „gemaakt hebben. O! Dirk, toen mijn broer om die Goddelijke „Personen riep, mocht hij ook te geloven de Heere Jezus dat hij „staat te komen op de wolken des Hemels. Dirk wij dachten dat „de Heere Jezus werkelijk zou komen. O! Dirk wij hebben nu „beleefd wat nog nooit een mens beleefd heeft. Dirk wij hebben „onze jongste broer nog nooit zo horen bidden en zingen. Dirk „je moet nu nog eens komen omdat toch nog eens te mogen horen „Dirk ik kan je er het minste er nog niet van zeggen. Dirk kom „toch nog eens gauw, ja haastelijk over, om dat wonder nog eens te „mogen beluisteren je neemt je vrouw en kinderen maar mee, „vergeet er maar geen een. Ja Dirk je hebt het zaad mogen zaaien „en nu komt de vrucht al voor de dag en ook mijn moeder die in „de banden van satan lag is verlost. Dirk. God heeft 2 broers be- „keerd en mijn moeder uit de banden verlost. Dirk, kom toch eens

„gauw, de monden zijn nu te klein om God daarvoor te loven en „te prijzen. Dirk kom toch gauw breng je vrouw en kinderen „maar mee.

„Nu Dirk allen gegroet.

kom gauw, ja haastelijk,
ja zeer gauw.

Cornelis.”

Aart Verrips.

Wat het karakter van Aart betreft, kunnen we slechts afgaan op inlichtingen van de gebroeders en de ouders. Er blijkt bij bijna allen een negatieve instelling tegen Aart te bestaan, een repudiatieve instelling, welke meer het gevolg was van de terroriseerende houding van Henk dan van een directe rationeele binding. Aart moet ook zeker tot de zonderlingen worden gerekend. Hij was een schizoïde, autistische figuur, die cynisch zijn eigen gang ging en zich niet stoorde aan regels of wetten. Hij was op zijn minst een psychopathische structuur, die uit hoofde van zijn autistische instelling in conflict kwam met Henk, die in zijn narcistisch bekeeringsproces niet dulden kon, dat hij niet als de eenige bekeerde erkend werd. Hier werd de bodem gelegd voor de conflictsituatie, die uiteindelijk met den moord zou eindigen.

Aart geloofde niet in Henk, terwijl deze laatste geloof eischte en ongelooft niet verdroeg. Voor Aart beteekende Henk in 't geheel geen autoriteit, daarvoor was hij zeker te rationalistisch en contemplatief ingesteld. Twee sthenische jongemensen stonden hier tegenover elkaar in een fellen haat, waarbij het voor Aart in zoverre tragisch was, dat hij geheel alleen stond tegenover de anderen, terwijl de anderen gemeenschappelijk repudiatief tegenover hem waren ingesteld. In deze repudiatie lag zijn duivel-zijn in feite reeds opgesloten. Het was werkelijk zoo, zooals Kees het zag, de duivel en God streden in deze menschen steeds tegen elkaar, deze primitieve visie vereenzelvigde het repudiatie-object met den duivel. Aan den anderen kant was Henk het goddelijke element, in de beleving van de anderen God zelf. De bekeering van Henk was een numineus gegeven, waartegenover deze onder den praedestinatiedruk levende menschen in de religieuze verhouding stonden. Het is, zooals Gijs het zoo typisch uitdrukt: De bekeering van Henk was

een wonder. Hij was een manadrager, die op de meesten een fascinerenden invloed uitoefende, hoewel ook steeds de pool van het tremendum manifest was. Allen waren ook bang voor Henk.

In hoeverre Aart uiteindelijk zijn duivel-zijn zelf geloofd heeft, is uit den aard der zaak niet verder uit te maken.

Gijsbert Verrips, geboren 22 Januari 1919. Hij heeft de Lagere school te Leerbroek bezocht, doubleerde de eerste en de derde klas, heeft 6 klassen doorlopen. Vooral het rekenen was slecht, lezen en schrijven ging beter. Hij las ook geregeld de krant: De Boerderij, de Meerkerker, enz. Na den Lagere-schooltijd werkte hij bij zijn vader. Daarna van zijn 15e tot zijn 16e jaar bij B., den overbuurman; was hier ook den laatsten tijd veel bij het werk behulpzaam. 's Middags en 's avonds at hij dan bij B. Sliep altijd thuis.

Gijs ging nooit naar de kerk, vader ook niet. Hilligje en Johanna daarentegen wel. Voor den militairen dienst is hij afgekeurd, waarschijnlijk omdat hij te smal was. Het was thuis een stille familie; ruzie hadden ze weinig, de dochters deden het huishoudelijke werk met de moeder, de zoons het landwerk. Vader werkte weinig mee.

Oorspronkelijk hadden ze 22 koeien, maar ze moesten 4 leveren. Aart was in het gezin een buitenbeentje, hij bemoeide zich niet met de anderen. Patiënt zelf was de goede Gijs, hij liet de anderen maar praten en gaf altijd toe. Aart ging daarentegen op alles in. Vooral na de bekeering van Henk, toen deze een licht zag en het inzicht kreeg, dat hij waardig was voor eeuwig in de hel te branden. Hij zag daarbij plotseling, dat God goed was en hem uit de brandende hel had gehaald. De eerste jaren hield hij deze bekeering nog voor zich. Alleen werd er 's avonds af en toe over gesproken.

In hoofdzaak sprak hij met Toon V. over deze dingen. Deze V. woonde in de week godsdienstige samenkomsten bij, waar het ware woord verkondigd werd en zelf las hij ook wel eens een preek aan een klein groepje voor. Toon V. had altijd een grooten invloed op Hendrik. Ze spraken altijd over den godsdienst. Vooral den laatsten tijd begon Henk er thuis meer over te spreken. Hij had het dan over de z.g. oude schrijvers. Cornelis sprak er ook veel over. Het laatste jaar las Gijs ook in de boeken.

Abraham ging veel met Henk en Kees om. Tot zijn 16e jaar was Abraham normaal, na de bekeering van Henk bleef hij meer thuis. Henk waarschuwde Abraham altijd, als hij 's Zondags met een buurjongen ging voetballen op den dijk. Hij bleef daarna thuis.

Het laatste jaar werd er meer over den godsdienst gepraat. Henk waarschuwde Aart, maar deze ging daar kwaadaardig tegen in. Aart las ook veel in de boeken, wist er veel van. Vroeger werkte Aart wel bij anderen, den laatsten tijd niet meer. Aart zei steeds: Ik kijk naar mijn eigen hartje, wat heb ik met jou te maken. Voor den Zondag knapte hij zich nooit op. Zijn werk was wel uitmuntend.

Cornelis knutselde alleen en sliep lang. Aart en Abraham stonden steeds vroeg op. Aart ging steeds alleen naar zijn werk. Aart zei vaak tegen de anderen: Zit niet te kletsen, jullie zijn gek.

Gijs gelooft, dat Henk echt bekeerd is. Hij kan niet zeggen, dat hij zelf bekeerd is. Wel heeft hij enkele malen een beproeving gehad, maar de bekeering moet nog doorwerken. 5 Jaar geleden kreeg hij de beproeving, werd in de kerk door een psalm getroffen (Ps. 138 : 4), zoodat hij het uitschreeuwen moest. De Heere schonk hem toen het leven in de kerk. Het kreeg indruk op zijn hart. Terwijl patiënt dit alles vertelt, wordt hij nog geëmotioneerd en begint met nadruk te spreken. Later heeft hij nog wel eens weer gehuild bij een anderen psalm. Toon V. heeft het ook wel, dat hij in de kerk schreeuwt vanwege zijn zonden. De dominées worden er voor gebruikt, om zulk een invloed uit te oefenen. Als de beproeving weg is, voelt hij zich de zondigste van alle menschen. In 't begin van dit jaar heeft hij zich nog eens gelukkig gevoeld. Hij had namelijk in een boek gelezen, dat hij Gods Woord mocht gebruiken, dat maakte hem blij en gelukkig.

Een meisje heeft hij nooit gehad. Patiënt was, evenals zijn broers, altijd verlegen ten opzichte van de andere sexe. Hij heeft zijn zusters wel eens afgekeken. Homosexueele belevingen heeft hij nooit gekend.

De moeder las ook veel in de oude schrijvers, zij schaarde zich geheel aan den kant van de bekeerden. Als Henk waarschuwde, geloofde moeder het ook altijd direct; ze geloofde, dat Gods werk in Hendrik doorgebroken was. Ze was zeer aan Hendrik gehecht.

De bekeering van Henk werd in het geheele gezin als een wonder beschouwd.

Toen Abraham „psychotisch” werd, stonden ze volgens Gijs allemaal verwonderd, Aart ook; ze wisten niet, wat het was. Hij verklaart later nog eens met klem: We waren heel erg onder den indruk, we begrepen het niet, we stonden verwonderd.

Den Zaterdagavond is Abraham de buren nog gaan waarschuwen, dat de wereld vergaan zou en de Heere Jezus op de wolken des hemels zou komen, om de aarde te richten en om het volk bijeen te vergaderen. Abraham sprak alle dagen door maar steeds over het Goddelijke werk. Ze dachten, dat alles, wat Abraham sprak, de waarheid was. Verschillende buren werden gewaarschuwd. Een buurvrouw moest nog gehaald worden, om getuige te zijn.

Maandagmiddag (een dag vóór het misdrijf) zei Aart tegen Gijs: Ik kan er niet bij, wat Abraham zegt, als het maar niet uit zijn eigen hart komt, omdat het zulke rare praat is. Maandagavond gaf Abraham steeds vragen op, gaf dan z.g. iets van Godswege op, waarop iedereen moest antwoorden. Dien nacht is vader ook nog gaan praten. Den Maandagmiddag was Hilligje al begonnen te spreken. Niemand kwam er achter, wat het was. Dinsdagmorgen begon Arie zeer luidruchtig te worden. Aart zei toen: Ik geloof, dat hij stapel is. De dokter kwam dien dag nog, wilde Abraham opnemen. Abraham zei tegen den dokter, jij bent gelukkig, ik ben door de hel geduikeld, waarop de dokter antwoordde: Het is toch maar gewoon koppeltje duiken. Gijs en Aart begonnen toen te lachen. Na deze gebeurtenis is Gijs sterk gaan twijfelen, terwijl Aart het geloof heelemaal verloor. Terwijl Aart lachte, zei Abraham voor 't eerst: Jij bent de echte duivel.

Dinsdagmiddag heeft Gijs van 3 tot 8 uur in bed geslapen. Nadat Gijs opgestaan was, ging Aart naar bed. Gijs ging bij de kachel zitten. Abraham zei daarop tegen Gijs: Als je mij aanraakt, dan word je verpletterd door Gods kracht. Gijs raakte Abraham aan, waarop er niets gebeurde. Abraham repliceerde: Jij bent de goede duivel, de duivel der duivelen, maar Aart is de kwade duivel. Toen de keukendeur openging door een windvlaag, dacht Abraham, dat de duivel er achter stond en op hem loerde. Deze duivel was Aart. De andere broers had hij bij alles volkomen in zijn macht. Gijs

moest den kwaden duivel verdoemen. Gijs ging naar Aart, tikte hem op den schouder en zei: Geef maar toe, dat je de kwade duivel bent. Gijs zei tegen Abraham: Ja, hij is de kwade duivel. Daarop moesten Gijs en Arie Aart halen. Gijs wilde Aart waarschuwen, maar Arie volgde hem en deze zei: Aanpakken. Aart wilde op het verzoek van Arie niet komen. Aanvankelijk heeft Aart Arie nog weggejaagd, maar daarna kwamen Arie en Abraham samen terug. Arie greep Aart hierop bij de keel. Op Gijs wijzend, zei deze tegen Abraham: Die doet er toch niets aan. Abraham sloeg met stoelen. Daarna hebben de broers op het bed gedanst. De zusters zaten in de keuken, droegen mee stoelen aan. Vader zat eerst in de keuken te slapen, maar moest naderhand een steekmes halen, enz. Iedereen moest meedoen. De oudste broer Arie vooral was zeer agressief, deze zei o.a., terwijl ze op de steenen van den vloer sloegen: Wat heeft die duivel toch een hard lichaam. Het lichaam werd voor de kachel gehouden, om te verbranden, maar wegens de rookontwikkeling werd dit plan opgegeven. Gijs dacht: ze zijn allemaal gek. Hij vroeg aan Abraham verlof te mogen urineeren, wat toegestaan werd. Hij is toen ontvlucht en naar den overbuurman B. gegaan. Via dezen werden de politionele autoriteiten gewaarschuwd.

Toen we Gijs voor 't eerst zagen (18 Februari), vertoonde hij een behoorlijk distantievermogen. Hij geeft een vrij betrouwbaar historisch overzicht. Toch is hij tijdens en vóór het gepleegde feit sterk geïnduceerd geweest. Hij maakte nog een wat opgewonden indruk, heeft een sterke behoefte, zijn woorden door gebaren te verduidelijken. Is wat demonstratief en grijpt den onderzoeker soms bij den schouder. Heeft een sterke justificatiebehoefte. In zijn optreden is hij schijnbaar zeer sthenisch. Deze stheniciteit openbaart zich echter alleen, als zijn broers niet in de nabijheid zijn. Bij Henk en Kees is hij geheel anders, hij laat dan zijn standpunt grootendeels los en spreekt met de anderen mee. Hij kent een zeer sterk uitgesproken autoriteitsbeleven en is uitermate suggestibel. Deze verhoogde suggestibiliteit is echter uitermate vluchtig.

Bij het *psychologisch* onderzoek blijkt Gijs uitgesproken debiel te zijn. Zijn habitus is infantiel-asthenisch.

Psychiatrisch-psychologisch overzicht:

Wat de persoonlijkheidsstructuur betreft, moet het accent gelegd worden op de debilitas mentis. De affectlabiliteit, welke bij Gijs opvallend is, hangt hiermee samen. Hij geeft een zeer betrouwbaar en objectief verhaal omtrent de gepleegde feiten. Hysterische mechanismen werden niet duidelijk waargenomen. Gijs is een ongecompliceerde, goedge, debiele structuur, die gemakkelijk te beïnvloeden is, hoewel steeds zeer vluchtig. Alleen Hendrik heeft een meer blijvenden invloed op hem.

De *habitus* is hier asthenisch en zeer infantiel.

Willempje Verrips, geboren 2 Februari 1920. Omtrent Willempje kunnen we kort zijn. Ze is nooit ziek geweest. Heeft de Christelijke school te Leerbroek bezocht en doorliep 7 klassen. Was tot haar 14e jaar op school. Doubleerde de 6e klas. Na haar 14e jaar kwam ze op de boerderij; haar werkzaamheden waren kousenstoppen, kachel schoonmaken, kaas roeren. Over den Godsdienst sprak ze niet veel. Ze ging haast nooit naar de kerk, voerde 's Zondags niets uit. Van karakter was ze nogal opgewekt. Neef de K. heeft 's Zondags gepreekt, maar waarover weet ze niet meer (25 Februari 1944). Alleen weet ze, dat hij gebeden heeft en daarna is gaan schreeuwen. Vader heeft ook gehuild. Woensdagmorgens daarop heeft de K. weer gepreekt, maar patiënte begreep hem nooit zoo goed. Abraham en vader hebben toen geschreeuwd. Toen de broers Aart doodsliegen, heeft ze twee stoelen aangedragen, omdat ze het doen moest van Abraham. Zij kan weinig meer over het gebeurde zeggen. Ze vond het een ijselijk gezicht. Na Aart doodgeslagen te hebben, droegen ze hem in de keuken, waar ze hem aan stukken hebben gezaagd. Daarna werd het hoofdkussen nog opengemaakt; de vee-ren lagen door het geheele huis heen.

Enkele weken later verklaart Willempje opnieuw, dat ze Abraham zoo'n ijzig gezicht vond. Ze begreep niet, wat er gebeurde. Vaak sloeg Abraham op de kachel en sprak dan over duivels. Arie, Abraham en Hilligje waren geheel van streek. 't Is echter allemaal van den duivel gekomen. Abraham zei, dat de duivel in Aart zat, maar patiënte denkt, dat de duivel in Abraham zat. Vanaf Vrijdag tot Dinsdag is ze niet naar bed geweest, ze mocht niet van Abraham. Abraham, Hilligje, Arie en vader waren maar steeds aan

het praten. „Ik heb zat beleefd, maar kan het niet onthouden.”

Ze keek er van op, dat vader sprak en nog vreemder, toen Hilligje ook begon te spreken. Deze zei steeds, dat ze in de hoogste hemelen was, dat de oorlog over zou zijn en de wereld zou vergaan. Abraham was het wildst, ze schrok er steeds van. De deuren moesten op 't slot en de krukken er uit. Den laatsten nacht kon je er niet uit komen. Als ze moesten wateren, hadden ze toestemming noodig van Abraham. Arie en Gijs gingen ook naar Aart. Gijs durfde het feit niet aan. Abraham ging toen met Arie. De vrouwen zijn tijdens het misdrijf allen in de keuken gebleven, droegen slechts stoelen aan. Vader en Arie haalden bijlen. Arie heeft het meest geslagen. Hij was doornat van het zweet. Nadat ze den duivel fijn hadden gehakt, zijn ze weer gaan praten. Vooral Abraham praatte steeds. Hilligje zei steeds in de keuken: de duivel moet dood. Henk en Kees moesten ook meedoen. Toen ze gehaald werden door de politie, zei Hilligje nog: We komen in de moederkerk.

Patiënte is zeer infantiel-asthenisch gebouwd.

Bij *psychologisch* onderzoek blijkt ze debiel te zijn. Opvallend is hier, dat patiënte met Gijs het minst blijvend geïnduceerd is geworden, hoewel deze beiden, buiten Abraham en Hilligje, het meest uitgesproken debiel zijn.

Abraham Verrips, geboren 25 April 1922 te Meerkerk.

De eerste maal, dat we Abraham zagen, was begin Maart 1944. Hij verkeerde destijds in een zeer psychotischen toestand en was weinig toegankelijk, moest geïsoleerd worden en kunstmatig gevoed. Het denken was in hooge mate incohaerent, er traden persoonsverwisselingen op en patiënt vertoonde het beeld van den katatonen opwindingstoestand. Patiënt zei o.m.: „Mijn vrienden, U heeft een bril op. U bent Floor, U bent Verhagen, U Brakel. Ik heb op mijn donder gehad, ben neergeslagen. Ben over den kop geweest en door de hel. Er zijn Engelen Gods om me. Ze zeiden: Bekend maken, dat jullie zouden komen, komen nog meer. Ik ben bekeerd. Zonde en schuld zijn weg. Arie is tegelijk met me gegrepen. We schreeuwden om de schuld. 't Is gebeurd, ja, door God is Aart weggenomen, terwijl hij bekeerd is. Met den duivel gevochten. Henk, Kees en ik hebben gewonnen. Ik kan zingen ook. Dat is jullie schuld, jullie wilden niet komen. Soms heb ik reuze kracht. Wil

je 't zien? Ik sla niet, hoor. Dirk de K. heeft gepreekt. Zondagavond had ik het beroerd. 't Was niet gemakkelijk. Vader heeft gesproken over vader Jacob." Op de vraag: Wie was Jozef? antwoord patiënt: „Dat zal Abraham Verrips geweest zijn". De Heilige Petrus is nog uit den hemel geweest en stond voor de deur van zijn cel. Petrus zei: Je bent een zondaar, de duivel der duivelen. Toen is de Heilige Abraham in den hemel geweest. Zijn broers heeft hij meerdere vrouwen beloofd, zelf wilde hij drie hebben. Gewezen op dit polygame principe, antwoordt patiënt: „David had ook bijwijken".

22 Maart 1944 is Abraham beter te benaderen. Hij zegt geestelijk ziek te zijn geweest. Herkent ons niet meer, heeft ons nooit eerder gezien. Er zijn duidelijke oriëntatiestoornissen. Denkt, dat het Dinsdag 15 Februari is. Heeft den kop van den duivel verbroken, de ziekte uitte zich in het hart — ja — ja, hoogstverheven. God heeft hem bekeerd, de zonden zijn weg, in het ziekenhuis, thuis ook al. „Je moet mijn hart hooren, luister eens" (patiënt doet den mond open en zucht diep). Hij is op de school te Leerbroek geweest, doorliep 8 klassen en doubleerde niet. Als kind was hij erg bang in het donker. Bang voor hel en eeuwigheid.

Op jeugdigen leeftijd heeft hij een koortsende ziekte gehad tengevolge van oververhitting. Vroeger kwam hij regelmatig op feestjes, maar de laatste vier jaar niet meer. Hij is gegrepen door Kees, d.w.z. door het Woord Gods. Thuis was het altijd rommelig door het ongelijk eten van Aart. Vroeger was hij bang voor vader en hield veel van de moeder. Hij mocht niet werken van moeder, omdat hij zoo zenuwachtig was. Dirk de K. maakte ook een grooten indruk op hem. „Ik had hem lief. God heeft me in mijn donder gegrepen. Ik heb gebeden met helsche muziek."

In verband met tewerkstelling in Duitschland werd Abraham aanvankelijk goedgekeurd. Hij bracht den tijd op het station en in den trein biddend door. Hij is ook in Tiel gekeurd, had een vrijstelling, omdat hij in den landbouw werkzaam was. „Ik gaf geen donder om die papieren. Als God je er wil hebben, ga je toch." Thuis voerde Abraham de koeien, hielp bij het werk en werkte mee op het land met Arie, Gijs, Aart en Henk. Hij stond altijd tegelijk met de anderen op. Alleen Kees sliep tot 11 uur. Toen

Abraham dien nacht gegrepen werd, had hij den duivel der duiven op zich. Deze duivel was Aart. Hij werd zwart. Hij heeft het zwaarste gif van God uit den hemel gehad. „De hoogste rechter komt. (Slaat daarbij op de tafel en op zijn borst.) De duivel heeft me er door gedonderd. Geloof, hoop en liefde.” (Gaat dan in knielende houding liggen en bidt onverstaanbaar.)

De aandacht van patiënt is slechts kortdurend te trekken. Er is geen blijvende fixatie mogelijk. Hij is verward en heeft oriëntatiestoornissen in den tijd. Hij is monotoon in motoriek en woord. Het geheel is pathetisch, primitief, debiel, onsamenhangend religieus.

Tijdens zijn opneming in de Valeriuskliniek is patiënt behoorlijk georiënteerd. Hij deelt nu mede, dat hij den Zaterdagavond, van Toon V. komend, angstig is geworden. Hij zag iets voor zich uitgaan, iets, dat geweldig hard ging. Vanwege de duisternis kon hij niets zien, maar hoorde het gaan. Allerlei verschrikkingen kwamen op hem af, zoodat hij hevig schrok en beangst werd. Patiënt begon te roepen, toen vloog een beest weg. Dit beest was een brieschende leeuw; thans meent hij, dat het een hond geweest kan zijn. Hij ging naar huis, maar kon zich niet indenken, wat hij precies had beleefd. Dien nacht daarop kwam hij echter tot bekeering. Dacht, dat de Antichrist zou komen. Werd het gewaar, hoorde geen stemmen. Wel zag hij op den balk boven hem iets afgebeeld, nl. de schoonheid van Christus. Dit kwam hem voor den geest. Dacht toen, dat het einde der dagen nabij was. Hij had het vreeselijk benauwd, dacht voor God gedaagd te zullen worden. Meende tevens, dat de invasie zou komen. De tijd stond voor hem stil. Dien nacht kwam het er op aan. Durfde vanwege den angst niet naar bed. Was bang voor God te moeten verschijnen. In dezen nacht is hij bekeerd. Toen kwam de Goddelijke kracht in zijn ziel, van hemzelf was er niets bij. Ziet nu nog dikwijls de schoonheid van Christus vóór zich. Thuis is hij in 't geheel niet in de war geweest, Arie wel.

Toen ze naar Utrecht gebracht werden, was Arie in de war en ging vreeselijk te keer. „Ik deed niets, ik lag maar stil.” Ook in Utrecht in de isoleering was hij niet in de war. Alleen heeft hij veel gezongen, daar had hij het goed mee. Patiënt heeft een goeden tijd achter zich en was erg gelukkig, nu niet meer. „Ik kan er niet uitkomen, wat het thuis geweest is.” Den nacht voor het misdrijf

had patiënt Aart al in zijn macht, deze kon niets meer tegen hem inbrengen met praten. Aart zei tegen hem: Je hoeft niet bang te zijn, maar Abraham zag het voor zichzelf verloren in. Aart was net een duivel, die naast je lag. Hij had zulke zwarte oogen, die naar hem loerden, zooiets had patiënt nog nooit gezien. Aart dacht ook bekeerd te zijn, maar aan zijn oogen kon je zien, dat het niet goed was. Ze praatten samen wel meer in bed over den godsdienst, maar waren het nooit eens. Op 't laatst werd Aart dan boos en zei: We gaan slapen. Abraham was dan ook wel boos, maar durfde Aart niet aan te raken; hij wist wel, dat hij hem niet aan kon.

„Aart had het de laatste dagen niet op mij en Arie. Gijs ook niet.” Dat kon hij niet goed uitstaan. Voor Gijs was hij niet zoo bang, voor Aart echter wel. Hij vertrouwde Aart niet, deze liep met plannen rond, om hem te vermoorden. „Aart loerde op ons.” Op 't laatst kwam hij in 't geheel niet meer voor den dag. Abraham had het goed, kon veel vertellen, beloofde allerlei dingen, maar gelooft van al deze beloften nu niets meer, gelooft ook niet meer, dat Aart de duivel was. In het misdrijf zelve was hij één van de hoofddaders en had een actief aandeel in de daad.

Door de moeder is hij altijd zeer verwend geworden, omdat hij de jongste was; ze trok hem altijd voor en nam hem in bescherming. Abraham trad daarbij altijd terroriseerend op en nam in velerlei opzicht thuis de beslissing. Als kind leed hij aan nachtelijke angsttoestanden, waarbij hij hulp zocht bij de moeder. Ook was hij altijd uitermate bang in het donker. Voor neef de K. was hij ook altijd bang, omdat hij zijn bekeering nog niet kon vertellen.

Vanaf zijn 15e jaar heeft hij regelmatig geonaneerd, was sexueel tamelijk ontremd. Deed herhaaldelijk pogingen, zijn zusters „af te kijken”, waarbij het wel eens tot handtastelijkheden kwam. Van incest is geen sprake.

Den laatsten tijd was Abraham verliefd op de dochter van Toon V., althans volgens zijn zeggen.

Resultaat psychologisch onderzoek:

Patiënt is zonder twijfel flink debiel.

Rorschach-test:

Gedurende de geheele proef staat hij wantrouwend en aarzelend tegenover de platen. Hij is een typisch voorbeeld van een opgeheven „Deutungsbewusstsein”, zooals dat bij debielen in den regel en

bij schizofrenen dikwijls voorkomt. Daarbij zijn de antwoorden onorigineel en stereotyp, de vormen zijn slecht gezien, er zijn twee Do-antwoorden en het belevingstype is egocentrisch-extratensief, hetgeen stuk voor stuk indicatoren zijn voor een debiliteit. Er zijn geen duidelijke aanwijzingen voor schizofrenie. Daarentegen is merkwaardig neurotisch voor dezen patiënt, dat hij, wanneer hij een anatomisch antwoord (geraamte) en wanneer hij het antwoord „bloedend” geeft, er beide malen aan toevoegt: „Maar ik heb zoo iets nooit gezien hoor!”

Het testbeeld ontkomt net aan de interpretatie: debiliteit.

Psychiatrisch-psychologische opmerkingen:

Een psychiatrische beschouwing moet eveneens het accent leggen op de debiliteit; daarbij is er een uitgesproken neurotische ontwikkeling met pavor nocturnus, angsttoestanden. Patiënt is egocentrisch, kwetsbaar en heeft een paranoïde instelling, vooral ten opzichte van zijn broer Aart. Hij staat krampachtig in het leven. Van een sexueele verdringing is hier echter nog het minst sprake. Enkele dagen na de preek van de K. ontwikkelt zich aan een angsttoestand een acute psychose met oriëntatiestoornissen en allerlei pseudo-katatone verschijnselen. De plasticiteit van de psychose wordt mede gevormd door degeneratieve belevingen. De psychose draagt ongetwijfeld prognostisch een gunstig karakter en er is geen sprake van schizofrenie, de primaire kenmerken hiervan ontbreken ten eenenmale. We zijn het meest geneigd, hier de diagnose debiliteitspsychose te stellen, waarbij het functioneele bijwerk tamelijk geaccentueerd is en de pseudo-katatone verschijnselen eveneens opvallen. Eschatologische en profetische gegevens treden het meest op den voorgrond, de controvers Abraham—Henk—Kees tegen Aart vindt hier haar dramatisch hoogtepunt. De inhoud der psychose is, gezien de levensgeschiedenis, de wereldbeschouwing en den achtergrond niet oninvoelbaar, maar moet als begrijpelijk worden gezien en voortvloeiend uit de geheele psychische constellatie, zooals die zich in deze collectiviteit heeft gevormd. Dat hij hier door de anderen als profeet en niet als gestoorde wordt gezien, is in anthropologischen zin evenzeer begrijpelijk.

Hoewel de inhoud van de psychose dus inderdaad allerlei begrijpelijke elementen bevat, moet daarnaast de nadruk gelegd worden op de onsamenvatbaarheid: de elementen staan los naast elkaar. Tijdens de laatste dagen vóór het misdrijf is de samenhang waarschijnlijk grooter geweest. Uit den inhoud werden tenminste allerlei opdrachten, bevelen en beloften gedistilleerd, welke door de anderen onvoorwaardelijk werden geloofd. De inhoud is dus onsamenvatbaar religieus, met eschatologische tendenzen. Politieke inhouden waren er volgens anderen (zie Cornelis) innig mee vermengd.

Na de beschrijving van deze „ziektegeschiedenissen”, waarbij het ons gewenscht leek, de gegevens van ieder lid van het gezin afzonderlijk weer te geven, in plaats van in een totaal-overzicht ieder lid een ondergeschikte plaats toe te bedeele, zullen we overgaan tot de psychiatrische beschouwingen, daarbij voortbouwend op de gegevens, welke reeds als oriëntatiepunten verstrekt werden aan het eind van iedere individuele levensgeschiedenis.

Psychiatrische en psychologische beschouwing over de familie Verrips:

Alvorens over te gaan tot de collectief psychiatrische beschouwingen moet worden opgemerkt, dat gedurende den psychotischen toestand de bewustzijnsgraad bij alle geïnduceerde leden van het gezin steeds helder was. Zoowel de autopsychische als de allopsychische oriëntatie was niet gestoord.

In de familie komen verder een aantal degeneratieve momenten voor, hoewel ze anamnestic moeilijk op te sporen zijn, daar elke klinisch-psychiatrische alteratie in geestelijk licht wordt getransformeerd tot een inwerking van God of Duivel. Toch blijkt, dat zoowel neven aan vaders- als aan moederszijde zonderlingen waren.

Wanneer het ons na eenige moeite gelukt een psychiatrisch toe-standsbeeld te rangschikken onder een bepaalde psychose, dan treedt ook daarin de vorm op den voorgrond en de inhoud op den achtergrond. Een psychiatrische naamgeving kan nooit het werkelijke psychotische leven benoemen, ze kan het slechts in groote trekken benaderen. Dit neemt niet weg, dat het zeer belangrijk is, een poging te doen, om deze familie psychiatrisch te ordenen en

het is dan niet moeilijk, hier de diagnose inductiepsychose of beter folie communiquée te stellen. We stuiten hier weer op het belangrijke probleem, wat is waanzin en de vraag is in deze groep zeker op haar plaats: Wanneer begint hier de folie communiquée? Is het dáár waar de psychose bij Abraham manifest wordt, of is het b.v. reeds dáár, waar de geheele familie, behalve broer Aart, zich in de geloofshouding schaart rondom de bekeering van Henk? Deze vraag is zeker niet gemakkelijk te beantwoorden en hangt weer geheel samen met de wijze, waarop men de bekeering van Henk ziet, als een geestelijke abnormaliteit dan wel als een echte bekeering. In het gezin Verrips zijn juist, wat de communicatieverhoudingen betreft, voortdurend verschuivingen opgetreden, naarmate de autoriteit zich van den één naar den ander verplaatste.

Het is eigenlijk niet mogelijk, het ontstaan van de inductiepsychose als reactie op den pathologischen toestand bij Abraham los te zien van alles, wat zich daarvóór reeds in het gezin heeft afgespeeld. We komen hierop nog terug, maar zullen ons voorloopig op het standpunt stellen, dat de folie communiquée ontstaan is, als Abraham zijn ziekelijke denkbeelden in de rest van het gezin implant. Het is dan in de eerste plaats noodzakelijk, de psychose van Abraham diagnostisch nader te omschrijven.

Uit alle gegevens blijkt, dat hij een verwende, lastige, neurotische jongen was, die als kind leed aan toestanden, die veel op pavor nocturnus gelijken. Daarbij was hij bang in het donker, zooals dit bij neurotische kinderen vaak zeer uitgesproken is. Deze toestanden bleven eigenlijk steeds bij hem bestaan; hij droomde 's nachts vaak, was daarbij luidruchtig, terwijl de angst veelal domineerde. Deze angst, die gepaard ging met schuldgevoelens, kreeg onder invloed van Henk en Kees geheel een religieuze plastiek, ze werd angst voor de zonde en angst voor Gods straffende gerechtigheid. Naast zijn neurotische structuur is dan de debiliteit evident. Tijdens zijn psychose spelen religieuze motieven een belangrijke rol en patiënt heeft allerlei degeneratieve belevingen. In de acute phase van de psychose zijn allerlei katatone verschijnselen duidelijk: patiënt is autistisch, negativistisch, persevereert in sterke mate, de gedachten-gang is incohaerent. De oriëntatie in den tijd is daarbij gestoord en er treden depersonalisatie- en derealisatieverschijnselen op.

Wanneer we dit beeld willen diagnostiseeren, dan komen we er toe, het onder te brengen onder de randpsychosen.

Van een schizophreen proces is geen sprake, waarop vooral het verloop wijst. Na enkele maanden treedt een verregaande genezing op, waarbij alleen een debiele neurotische persoon resteert. Een manisch-depressieve psychose is evenmin aanwezig. Epilepsie komt niet in de anamnese voor. In aanmerking komen hier de debiliteitspsychose en de degeneratiepsychose. Voor een hysterische psychose vinden we ook onvoldoende aanknoopingspunten; vooral ontbrak de onechtheid, patiënt verkeerde in een extatischen toestand, waaraan volgens de anamnese een angsttoestand vooraf ging. Deze extase droeg een echt karakter, terwijl aanvankelijk het bewustzijn helder was. Van een hysterischen schemertoestand is geen sprake geweest. De plastiek van het beeld met zijn religieuze kenmerken, de geluksgevoelens, de z.g. degeneratieve belevingen, de genees'lijkheid van de psychose zou ons aan de diagnose degeneratiepsychose (acute motiliteitspsychose) doen denken. Daarnaast vinden we toch een duidelijke doorwerking van de debilitas, het beeld is monotoon, grof van vorm, terwijl allerlei pseudo-katatone verschijnselen ook bij de debiliteitspsychose kunnen voorkomen (VAN DER HORST). Wanneer deze psychose nu uitbreekt, dan zien we, dat een dag later Arie ook „psychotisch” wordt. Deze toestand begint eveneens met schuld- en angstgevoelens, waarbij patiënt een langdurige huilbui krijgt, waarna het beeld overvloedt in een extatisch gekleurde psychose.

We kunnen hier inderdaad tot op zekere hoogte spreken van een identieke psychose; we vinden hier alle typische kenmerken van de extase, zooals die door JANET zoo fraai beschreven zijn, met name: „*Les sentiments de joie*”: geluksgevoelens, het gevoel van groote kracht en tot alles in staat te zijn, de wereld krijgt een ander aspect, alles wordt lichter, vaak treedt er een irradiatie op naar het erotische, de patiënten krijgen een gevoel van wellust, welke, zooals bij Arie, metterdaad gepaard kan gaan met exhibitionisme en masturbatie. Daarbij ontstaat het „*sentiment d'intellection*” of „*le sens d'illumination spirituelle*”, de patiënten doorgronden alles, de problemen vallen weg. Het wezen van God is gekend. Daarbij vinden we altijd een sterk onverwoestbaar geloof en een verlangen, dit tijdelijke leven te beëindigen en een gelukkig, zalig leven te

beginnen. Steeds meenen onze patiënten, dat ze in het laatste der dagen zijn, alles is gelukkig, mooi en goed. Wenschen zijn er niet meer; alleen wordt gewenscht, dat deze toestand steeds zoo mag blijven. De tijd is er niet meer, biologische behoeften vallen weg. In knopvorm worden deze phaenomenen echter allen bij de suggestieve verbinding en het geloof teruggevonden. We zien de suggestieve verbinding dan ook als een vorm van extase, zij het dan in haar minst gecompliceerden verschijningsvorm. Iedere suggestie geeft het gevoel van kracht bij den gesuggereerde, er ontstaan allerlei vage positieve gevoelens. De suggestie is de wortel van de extase. Het ik streeft naar het behoud van den toestand. Ondanks dit streven blijkt de suggestie evenals de extase steeds zeer passagère te zijn. De extatische verbinding met den ander kan op een gegeven moment worden losgelaten; het ik kan in een auto-extase nog een tijdlang als in een roes voortgedreven worden, maar allengs verbleekt de toestand. Steeds vinden we bij onze patiënten na een extatischen toestand terug het gevoel van heimwee en een reactieve depressie.

Klinisch-psychiatrisch kunnen we de psychose van Arie een inductiepsychose (beter folie communiquée) noemen. De psychose is tot op zekere hoogte identiek, zoowel Abraham als Arie verkondigen dezelfde meeningen. Arie is in zijn extatischen toestand volkomen hoorig aan Abraham; na de scheiding draagt de psychose echter nog een tijdlang een zelfstandig karakter, niet in dien zin, dat Arie de schepper wordt van een eigen systeem, hij heeft geen reformatorische qualiteiten, maar in zijn verhoogd „Fähigkeitsgefühl” openbaart zich een drang tot mededeelen, tot verkondigen en tot daden. Hij is door rationeele tegenwerpingen in 't geheel niet uit het veld te slaan, insufficiëntiegevoelens zijn opgeheven, hij is een psychische krachtbron, die ongestoord doorgaat en de denkbeelden, die geheel ontleend zijn aan de praedestinatie en andere zware godsdienstige motieven, aangevuld met de mededeelingen van Abraham, steeds verder verbreidt, terwijl patiënt zich hoe langer hoe meer in het psychotische materiaal vastbijt. Totdat ook bij hem geleidelijk in den loop van een drietal maanden de krachtbron uitgeput is en slechts de herinnering overblijft aan den doorgemaakten gelukstoestand. Hij vervalt in een depressie met schuldgevoelens. Wat de diagnose verder betreft, kunnen we dus, behalve op

een inductiepsychose, nog den nadruk leggen op de psychische structuur, waarop deze psychose zich superponeert. Van een debilitas kunnen we bij hem niet spreken. Hij vertoont zekere neurotische trekken, maar een relatie hiervan tot de inductiepsychose zou wel heel ver zijn gezocht. Van hysterie is in 't geheel geen sprake, de anamnese levert hier in geenendeel steun, terwijl de psychose een echt karakter draagt. Ondanks neologismen vinden we geen aanknoopingspunten voor schizofrenie. Misschien kunnen we patiënt nog 't beste rangschikken onder de degeneratieve toestanden. Wat zijn reactiewijze betreft, kunnen we zeggen, dat ze primitief is, hoewel de begrippen primitief en degeneratief elkander in 't geheel niet dekken.

Enkele dagen, nadat Arie psychotisch wordt, zien we, dat Hilligje eveneens een ongewonen toestand doormaakt. Bij haar kunnen we ook spreken van een extatischen toestand met geluksgevoelens, negatie van de wereld, het gevoel van alles te kunnen, expansieve trekken. Bij psychologisch onderzoek bleek patiënte flink debiel te zijn. Ongetwijfeld onder invloed van de psychose van Abraham zien we hier een psychose ontstaan, die tot op zekere hoogte een eigen karakter draagt, zeer egocentrisch gestructureerd is en waarvan de inhoud slechts zijdelings samenhangt met datgene, wat Abraham profeteert.

Men zou bijna geneigd zijn te zeggen, dat deze psychose een autonoom karakter draagt, ware het niet, dat de ziekte van Abraham enkele dagen hieraan voorafgaat. De inhoud der psychose heeft geheel betrekking op een eigen machtssfeer. Patiënte is het wonderkind, dat naast God zal zitten, enz. Zelfs tijdens het doodslaan van Aart geeft ze volkomen zelfstandige bevelen, waarbij ze het motief, dat Aart de duivel is, geheel aan de psychose van Abraham ontleent. De psychose is hier in 't geheel niet identiek en na de scheiding vinden we geen verandering in de psychotische plastiek. Het beeld blijft arm, monotoon, er zit geen groei in, het is in zichzelf steriel, terwijl het een geheel autistische psychose is. Patiënte is hier geheel uit de communicatieve verhoudingen gevallen. Waarom zij juist dit beeld vertoont, is moeilijk te zeggen. Haar debilitas heeft hier zeker geen pathogenetische waarde, bovendien zijn andere debiele leden van het gezin, zooals Willempje en Gijs, het minst geïnduceerd geweest. Misschien kunnen we bij Hilligje

nog het best spreken van een hysterischen toestand, gesuperponeerd op een debilitas mentis (een debiliteitspsychose met hysterische plastiek).

De prognose van haar psychose is gunstig. Na enkele maanden herstelt ze geheel. Van een inductiepsychose in den zin van PARTENHEIMER kunnen we zeker niet spreken. Wèl kunnen we het beeld natuurlijk rangschikken onder de folie communiquée; als degeneratieve aanleg zou dan de debilitas mentis kunnen gelden, hiewel we boven reeds zagen, hoe weinig zeggend dit op zichzelf is. Van een folie transformée is evenmin sprake, omdat patiënte vóór haar psychose gezond was. Ze vertoonde geen manisch-depressieve schommelingen, terwijl van een schizofrenie in het geheel geen sprake kan zijn.

Verder imponeert in deze groep de merkwaardige psychotische toestand van den vader. Deze is ook geïnduceerd door Abraham, in den zin van PARTENHEIMER, doordat er aanvankelijk een verregaand parallelisme in het beeld optreedt, maar naderhand borduurt de vader rustig op het gegevene door en bouwt zich een uitgebreid expansief waansysteem op. Dit beeld past dus typisch in de definitie van PARTENHEIMER, waarbij de psychose verder een geheel eigen karakter draagt.

Ook bij den vader vinden we een extatischen toestand met alle klassieke kenmerken daarvan. „Les sentiments de joie” en „d’intellection” met geluksgevoelens, illusionaire vervalschingen met een verhoogd aesthetisch genieten (de kamer wordt licht, enz.). Daarbij komen bij hem allerlei profetische en eschatologische belevingen voor den dag. De vader vormt hier geheel een eigen systeem; hij heeft een zeer beweeg’lijke fantasie en confabulatorische trekken. Daarbij imponeert een geweldige stheniciteit, die niet verwisseld mag worden met een narcistische instelling, hij heeft reformatorische gaven en sticht een nieuwe kerk in zijn eigen huis. Hij is tevens godsdienststichter met revolutionaire kenmerken. Het revolutionaire en het reformatorische, hoewel op verschillende terreinen liggend, staan toch in wezen niet ver van elkander af. Profeten zijn altijd revolutionair en revolutionairen hebben altijd profetische qualiteiten. Ze hebben in hun extatische toestanden altijd een verhoogd zelfgevoel, ze kunnen alles en zien geen hindernissen. Door hun vasthoudendheid krijgen ze beteekenis en zijn in hun optreden

vaak zeer dogmatisch. Bij den vader kunnen we dus zonder bezwaar spreken van een inductietoestand, waarbij dan niet alleen sprake is van waanovername en hoorigheid, maar ook van een zelfstandigen uitbouw.

Een soortgelijke psychose treedt ook bij Cornelis op, ook hij verkeert in een zeer extatischen toestand met alle klassieke kenmerken daarvan. Het is niet precies meer uit te maken, van wien het denkbeeld van de stichting van de nieuwe kerk primair uitgaat, van Kees of van den vader, maar bij beiden vormt het een fundamenteelen trek in de psychose. Deze expansiviteit behoort geheel tot de extase en heeft met egocentriciteit niets te doen. Vooral Cornelis kent heel sterk de geluksgevoelens en de veranderde wereld. Het kostte hem in het bijzonder moeite het tremendum van den duivel te overwinnen en in agressie om te zetten.

De andere leden van de groep, waarbij we voorloopig een uitzondering willen maken voor Hendrik, zijn eveneens geïnduceerd geworden. Hier kwam het echter slechts tot waanovername en hoorigheid, waarbij de meest zonderlinge bevelen zonder eenige restrictie uitgevoerd werden. Na de scheiding verbleekten de beelden spoedig en er was geen sprake van, dat de psychose verder een zelfstandig karakter droeg, de extase was hier ook minder uitgesproken en zeker niet tot vollen bloei gekomen. Gijs en Willempje zijn wel het minst agressief geweest en ondanks hun debiliteit het meest nuchter gebleven. Vooral bij Gijs was na enkele dagen reeds een sterke distantieering ingetreden, evenals bij Willempje.

Bij Johanna duurde dit alles langer. Deze was nog enkele weken na het misdrijf in een zeer labielen toestand, twijfelde af en toe, maar had toch nog oogenblikken, dat ze volledig geloof sloeg aan de beweringen van Abraham.

Ook de moeder is zeer sterk geïnduceerd geweest en hield nog na enkele maanden aan het systeem vast. Ook zij heeft sterke geluksgevoelens gekend; er zat in haar eveneens een sthenische factor, die dwong tot profeteeren. De enkele malen, dat wij patiënte zagen, was er niets over van de stille, schuchtere, menschenschuwe vrouw van voorheen, ze liet zich niet uit het veld slaan en een paranoïsche inslag imponeerde bij haar wel heel sterk.

In dit gezin neemt Hendrik echter, naar we meenen, een uitzonderingsplaats in. We hebben bij hem nimmer iets van een extati-

schen toestand gezien, terwijl het hem in 't geheel geen moeite kostte de extatische belevingen te schilderen; vooral waren ze zeer gemakkelijk „hinein zu interpreteren”. Hier valt dus op een gemakkelijke suggestibiliteit, voor zoover het aangebodene in zijn systeem past; daartegenover staat, dat er buiten zijn eigen systeem niet redelijk met hem te praten valt, hij is dan een koele, cynische, repudiatieve figuur, die met smalle, op elkaar geperste lippen van zich afbijt en geen tittel of jota van zijn wereldbeschouwing laat varen. De meening van de kliniek was, dat het geheele gedrag van Henk in hooge mate als onecht en theatraal moet worden beschouwd.

Dezen zelfden indruk krijgen we, wanneer patiënt over zijn bekeering komt te spreken. De beslistheid, waarmede hij zich bekeerd weet, is niet het gevolg van een extatische expansie, maar van een duidelijke narcistische instelling. Het hysterische is het „Zerrbild” van het extatische. Merkwaardig is daarbij, dat er een buitengewone aantrekkingskracht uitgaat van de extatici op de hysterici (W. SCHMIDT). „De anderen had ik er onder”, vertelt hij met een cynisch lachje. Dit had echter geen betrekking op Aart en wanneer straks het misdrijf gepleegd wordt, doet Hendrik ook mee, maar hier worden slechts ressentimenten ontladen in agressie; een gevaarlijke tegenstander, die hem altijd tegenwerkte en sarde, wordt hier uit den weg geruimd. Dit kan niet als moord met voorbedachten rade worden beschouwd, hier spelen een onbewuste motivatie en autosuggestieve mechanismen een belangrijke rol. Bij Hendrik willen we spreken van een hysterische ontwikkeling, hij heeft alle kenmerken van het hysterisch karakter: egocentriciteit, kwetsbaarheid, paranoïdie, onechtheid, theatraaliteit, enz. Ook in de geïnduceerde groep valt hij op door zijn onechtheid, hij is slechts een pseudogeïnduceerde. Het geheele religieuze systeem wordt inhaerent aan het eigen machtsstreven. Het transcendente wordt geheel, zij het niet bewust, immanent gemaakt.

Bij deze geïnduceerde groep is dus geen sprake van homogeniteit en dit betreft zoowel den vorm, den inhoud, als het verloop der psychose na de scheiding. Daar, waar de extase in haar volheid doorbreekt, zijn de creatieve en reformatorische krachten het sterkst, hier ontstaat een scheppingsdrang, waarbij we systemen zien ontstaan, welke schijnbaar boven het menselijke kunnen

uitgaan. Het is geen wonder, dat de extase altijd als een toestand van hogere geestelijke orde werd beschouwd.

Uit dit onderzoek blijkt dus verder, dat de debiliteit geen belangrijke pathogenetische betekenis heeft bij het ontstaan der inductiepsychosen.

Na de scheiding draagt de psychose nog een zelfstandig karakter, vooral bij den vader en Cornelis, in iets mindere mate bij Arie. Geen zelfstandig karakter wordt hier gevonden bij de anderen.

De geïnduceerde psychose is niet steeds identiek. Hier bestaan allerlei vloeiende overgangen van de volledige identiteit naar een volledige zelfstandigheid van de psychose. We zien zoo bij Hilligje een relatief minimum aan identiteit en een maximum aan zelfstandigheid. Bij den vader, Arie en Kees is deze verhouding meer verschoven naar den kant van de identiteit, terwijl bij de anderen een identieke psychose is ontstaan. In deze groep vinden we dus naast elkaar de folie imposée en de folie communiquée, terwijl er allerlei vloeiende overgangen bestaan. De folie communiquée bestaat hier meer uit de tot extase neigende individuen, de folie imposée bij degenen, die de mogelijkheden tot expansie niet in die mate bezitten.

Vooraf door de overgangen wordt het moeilijk, de praedispositie in alle gevallen nauwkeurig te bepalen. Dat de extase bij degeneratieve persoonlijkheden veelvuldig wordt aangetroffen, is in de psychiatrie óverbekend. Zouden we dus die leden van het gezin, die lijdende zijn aan de folie communiquée in engeren zin allen beschouwen als degeneratieve psychopathische structuren en de anderen niet, dan blijkt reeds spoedig, dat onze inzichten niet meer te verdiepen zijn. We vervallen hier zoo in een onbegrensd psychiatrisch relativisme. Enkelen van de meest debielen (Gijs en Willempeje) zouden dan geen *dégénéré's* zijn en de debiele Hilligje in hooge mate degeneratief wegens het extreem extatisch karakter harer psychose.

Willen we deze groep patiënten dus psychiatrisch classificeeren, dan moeten we spreken van folie communiquée. De inductor is een lijder aan een debiliteitspsychose met degeneratieve trekken; de geïnduceerden zijn lijdende aan zeer heterogene toestandsbeelden. Wanneer we deze mensen nader beschouwen, dan blijkt,

dat ze allen min of meer zonderlinge, schizoïde personen zijn, van wie niemand gehuwd was. Een andere belangrijke vraag, welke hier aan de orde moet worden gesteld, is deze: Wanneer is de inductiepsychose begonnen? Deze vraag op te lossen in engeren zin is uit den aard der zaak tamelijk eenvoudig. Wanneer we het ontstaan van deze inductiepsychose echter niet als een op zichzelf staand feit beschouwen, maar als een sluitsteen van een geheele ontwikkeling, dan wordt het vraagstuk gecompliceerder. De psychose van Abraham hangt ten nauwste samen met de verhoudingen, die tevoren in het gezin aanwezig waren. De inhoud van de psychose is nauwelijks iets anders dan een uitwerking in eschatologischen zin van de praedestinatieleer van Kees en Hendrik. Had Kees niet reeds een psychoneurotischen toestand doorgemaakt met schuldgevoelens en was Hendrik niet onder invloed van de ideeën van Kees en Toon V. op wonderlijke wijze bekeerd geworden, dan was er waarschijnlijk niets gebeurd.

Voor al Hendrik heeft een belangrijke rol gespeeld. Psychiatrisch gezien, is de bekeering van Henk zeker een pathologisch en wel hysterisch product, terwijl de praedestinatieleer in dezen vorm eveneens zeer nauw met de paranoïa moet samenhangen. We komen hier echter weer voor de onoplosbare vraag te staan, waar de grenzen liggen tusschen het normale en het abnormale. Als pathogenetisch moment moet hier zeker de inductieve kracht van neef de K. worden genoemd. Deze pathetische zelfverzekerde structuur heeft ongetwijfeld mede een doorslaggevende rol gespeeld bij het ontstaan van de psychose van Abraham. Hij was in de oogen der familie Verrips de begaafde spreker, de bekeerde, met bijzondere qualiteiten van karakter en gemoed.

Dat we bij de familie Verrips te doen hebben met een familiären vorm van schizofrenie is, gezien het ontstaan, den aard en het verloop der psychose geheel uitgesloten. Ditzelfde geldt voor een familiäre manie of een familiäre degeneratiepsychose. We zien deze folie communiquée zoo ontstaan uit een samenspel van krachten, een rij van schakels, waaruit geen enkele gemist kan worden. Was Kees niet tot zondebesef gekomen en Hendrik niet bekeerd, had neef de K. toevalligerwijze niet in het huis van Verrips gepreekt, dan had het drama te Meerkerk zeker niet plaats gevonden.

Een ander, hiermee tot op zekere hoogte samenhangend, probleem, waarop we thans onzen blik willen richten, is de achtergrond, waartegen deze psychose ontstaat. We noemen hier in de eerste plaats de afzondering, waarin het gezin Verrips leefde. Zij kwamen weinig of nooit in aanraking met anderen, hoewel door de Weverswijk de verkeersweg leidde van Meerkerk naar Leerbroek. Deze afzondering moet niet slechts opgevat worden als een familiair neurotische of schizoïde inslag, ze is namelijk in de eerste plaats het gevolg van den invloed van Kees. Van alle patiënten weten we, dat ze vroeger veel „op den weg” kwamen, naar de kermis gingen en allerlei andere „wereldsche” excursies maakten. Dit is onder invloed van Kees en later onder dien van Hendrik geheel veranderd. Er ontstond een repudiatieve instelling ten opzichte van de wereld, welke van secundaire aard is (geïnduceerd). Deze groep mensen vormde met elkander een afgesloten gemeenschap, welke afsluiting gesymboliseerd werd door het afsluiten van de voorkamers door middel van luiken. Deze afzondering speelt in zooverre een rol, dat de mensen daardoor nooit met andere machten in aanraking kwamen, waardoor het onmogelijk was, dat van buiten af serieus aan hun systeem werd getornd. De plasticiteit van de leer werd daardoor wel heel gering, ze bleef stijf en monotoon, slechts enkele starre dogmatische motieven waren de grondslagen, waarop het geheele systeem gegrond was. Het belangrijkste motief was hier wel de praedestinatieleer in haar uitzonderlijken, extremen, maar daarom niet minder consequenten vorm, zooals die door Toon V., de K. en de Verripsen werd gepredikt.

Wij kunnen aan onze eigen zaligheid niets af- of toedoen; alles, wat wij wel goed doen, is directe vrucht van Gods genade. Daarnaast wordt het accent gelegd op de menselijke ellende, een motief, dat steeds nauw samenhangt met de praedestinatieleer, de mensch is onmachtig en tot geen enkele positieve daad in staat. Het is een bij uitstek pessimistische vorm van Godsdienst, waarin de verlossing en dankbaarheid zelden ter sprake komen. Het is Cornelis, waarschijnlijk reeds beïnvloed geworden door Toon V., die deze leer in haar consequenten vorm aanhangt en verder probeert te verbreiden. Steeds vinden we bij hem geaccentueerd de scherpe tegenstelling tusschen Gods oneindige grootheid en de

slechtheid van den nietigen mensch. Immanente krachten in den mensch zijn niet mogelijk, de geheele ethiek van deze menschen hangt in feite niet samen met een persoonlijke verantwoordelijkheid, hoewel het begrip bij hen zeker voorkomt, maar het goede is in God en het kwade in den Duivel. Philosophische en nog minder psychologische motiveeringen spelen hier een rol. Het kwade, en naderhand eveneens de moord op Aart, is een gevolg van de werking van den duivel. Ook Abraham was door den duivel bezeten en in 't geheel niet ziek. Het goede, dat slechts hun eigen leeropvattingen inhield, berustte op de Goddelijke genade. In dit gezin nam dit den vorm aan, dat God in Hendrik werkte als de behoe-der van de ware leer en de Duivel in Aart als de tegenstander van het Goddelijke. Het ging in werkelijkheid zóóver, dat de strijd tusschen God en Satan de strijd werd tusschen Hendrik en Aart. Hendrik was identiek met God en Aart met den Satan.

We komen hier tevens aan een wezenlijk kernprobleem, wat den moord zelf begrijpelijker maakt. Hendrik identificeerde zich met zijn leer, wat met zich meebrengt, dat zijn kwetsbaarheid zich uitbreidde tot over zijn leer. Als deze leer dan ook het doelwit wordt van cynische opmerkingen van Aart, dan kwetst deze houding hem ten zeerste en hij gevoelt het ook als een directe bedreiging van eigen machtigheid.

Hendrik is zonder twijfel een hysterische structuur, die helaas veel te veel invloed in het gezin had vanwege zijn bekeering. Het gevolg was, dat het geheele gezin „onder hem” stond, zooals patiënt het zelf uitdrukte, behalve de contemplatieve cynicus Aart. Daarom is de daad van het misdrijf niet los te zien van dezen psychologischen achtergrond. Had Aart zich van 't begin af aan gevoegd naar de opvattingen van Hendrik, dan was er waarschijnlijk nooit iets gebeurd. Daarbij komt dan nog, dat Abraham zich geheel voegde naar de denkbeelden van Hendrik, en dezelfde spanningen, welke er tusschen Hendrik en Aart waren, bestonden er dus ook tusschen Aart en Abraham. Deze negatieve instelling is ook zeker door Hendrik geïnduceerd. Reeds vaker had Abraham tegen Aart gezegd: „jij bent een duivel” en in de psychose van Abraham krijgt dit pas geheel een concreet karakter, waarbij Aart dus ook metterdaad een duivel wordt en verdoemd moet worden.

Bij dit alles mogen andere factoren niet geheel verwaarloosd

worden. Zoo is daar de somberheid en donkerheid van het huis, vooral van het geutje, waar practisch geen licht naar binnen viel, een verblijf, dat iemand een rilling bezorgde. Verder de verbondenheid van deze menschen met de natuur, de primitiviteit van hun geheele psychische structuur. Het is evenzeer mogelijk, dat tengevolge van ondervoeding en uitputting de extatische toestand mee in de hand wordt gewerkt.

Opgemerkt dient hier verder te worden, dat de financieele omstandigheden van de familie gunstig waren, hetgeen niet in overeenstemming is met de opvattingen van COLEMAN en LAST, volgens welke lijders aan inductiepsychosen steeds in armoede leefden.

Opmerkelijk is hier nog, dat alle broers en zusters ongehuwd waren. De eenige sexueele interesse van de broers bestond in matige onanie, terwijl Abraham en Gijs zwakke pogingen tot incest deden.

Voorloopig samenvattend kunnen we dus zeggen, dat de psychologisch-psychiatrische verhoudingen in dit gezin zeer gecompliceerd zijn. Van belang is vooral de pessimistische godsdienstvorm, welke in een neurotisch-melancholische phase door Kees wordt aanvaard. Door zijn invloed vooral, althans door de verkondiging van zijn leerstukken, wordt Henk bekeerd en eigent zich deze leer in haar extremen vorm eveneens toe. Bij Henk maakt het echter, in tegenstelling tot Kees, een zeer onechten indruk. Met zijn „bekeering” weet hij de geestelijke leiding in het gezin over te nemen en terroriseert de geheele verdere familie. Vooral Abraham staat sterk onder zijn invloed. Een hernieuwd bezoek van neef de K. en de daarop volgende psychose van Abraham brengen de geheele familie in een extatisch-psychotischen toestand, welke eindigt met de verdoeming van Aart, iets, wat voor ons psychologisch zeer begrijpelijk is geworden.

Wat den verderen achtergrond betreft, is opvallend de afgeslotenheid van dit gezin, de neiging tot somberheid in deze kleine gemeenschap, het leven in de landschappelijke ruimte (STRAUSZ) en de religieuze verbondenheid met de natuur.

Als verdere invloed moet nog vermeld worden, dat vroeger in de Vijf-heeren-landen vaak overstromingen optraden, de laatste halve eeuw zeker niet meer. Toch leert de ervaring, dat er een

zekere samenhang is tusschen een leven in velerlei gevaren en een strengen zwaren vorm van Christendom. We vinden hetzelfde op de eilanden, aan de Noordzee (Katwijk), enz.

Is de leer, zooals die bij de familie Verrips verkondigd wordt, nu inhaerent aan het abnormale? Zonder twijfel niet. We missen het recht, om een bepaalde bevolkingsgroep als abnormaal te beschouwen, alleen omdat haar leer anders is dan de onze. En ook de eschatologische heilsverwachting, zooals die door Abraham in het „hic et nun” geprojecteerd werd en door de anderen geaccepteerd werd, is op zichzelf beschouwd niet pathologisch. De heilsverwachting is nu eenmaal typisch christelijk en de wederkomst van Christus is in den loop der geschiedenis reeds herhaaldelijk op korten termijn verwacht.

Voor de herkenning van het pathologische is in de eerste plaats noodig een niet-erkennen van het profeet-zijn van Abraham, dus een nuchtere, rationalistisch-psychiatrische instelling, die zoowel op den vorm als op den inhoud der psychose let en daarna tot een classificatie komt. Voor den psychiater is het psychotisch-zijn van Abraham evident. De psychiater is in staat, deze psychose van Abraham te classificeeren (debiliteitspsychose). Het feit echter, dat alle leden van het gezin Verrips hier geïnduceerd worden, kunnen we slechts pathologisch noemen vanuit psychiatrisch standpunt en tegen den historischen achtergrond van dezen tijd. Beter zouden we hier echter kunnen spreken van een pseudopsychose, van een primitieve reactie, waarbij een profeet onvoorwaardelijk wordt geloofd. en ook mag deze reactie zelfs niet onverdeeld primitief worden genoemd, het irrationeele gebeuren der suggestie is algemeen menschelijk. Hier bij de familie Verrips breekt de oerhuiver met zijn bipolaire gevoelselementen in zijn ongebreidelde vorm door. Dat hier een abnormale structuur de drager der autoriteit is, doet anthropologisch niet zooveel ter zake. We zagen reeds, dat psychopathologische structuren heel dikwijls de stichters zijn van grootere groepen. Ook het asociale feit, de doodslag van Aart, is op zichzelf nog niet als pathologisch te beschouwen. Immers, in de gesaeculariseerde religieuze verbanden vallen millioenen dooden, waar een extatisch fanatisme naar vervulling streeft.

Welke grens men hier ook wil trekken, steeds is ze onscherp en vaag. Voor den rationalistischen psychiater, die hier niet in de

religieuze verhouding staat, is het in dit geval echter niet moeilijk te constateeren, dat Abraham ziek is. Het denken is incohaerent, er zijn pseudokatatone verschijnselen, kortom allerlei elementen, die de psychiater als ziektesymptomen herkent. Maar de ziekte van de andere leden van het gezin zou dan slechts dáárin bestaan, dat ze deze ziekte niet herkend hebben, maar onvoorwaardelijk en echt geloof hebben gehecht aan de profetieën van Abraham. De ziekte van deze mensen zou dus liggen in het niet-herkennen van een pathologische structuur, een structuur, welke de potentie tot doodslag in zich blijkt te hebben. Ze zou dus het gevolg zijn van een tekort aan psychiatrisch-rationalistische ontwikkeling.

We kunnen van de leden van het gezin Verrips slechts zeggen, dat ze zich bevinden in en zijn gebonden aan een religieuze verhouding, zooals wij allen in onze eigen religieuze verhoudingen staan, waarbij ook vaak moord en doodslag worden verheerlijkt. Zoo gezien vormt de familie Verrips veel meer een religieuze sekte. Eén der leiders van deze sekte wijst hier als duivel, als vijand, een anderen broer aan en eischt zijn dood.

Het begrip folie communiquée is dan ook niet geheel op zijn plaats. We kunnen, psychiatrisch gezien, beter spreken van een pseudopsychose. Evenmin bevredigt het ons te spreken van een neurose, hoewel aan de neurose, in tegenstelling tot de psychose, een stoornis in de gemeenschapsverhouding ten grondslag ligt. We zouden hier dan moeten spreken van een neurotische stoornis, welke, in het voortgezweet worden naar de grenssituatie, overgaat in een psychose.

Aan het slot van onze psychiatrisch georiënteerde beschouwing willen we nog wijzen op de depressieve phase, welke optreedt, als de religieuze verhouding verbroken wordt. We hebben hier te doen met een vorm der psychogene depressies; deze gaat steeds gepaard met gevoelens van heimwee, een verlangen naar herstel der religieuze gemeenschap. Het valt buiten het bestek van deze studie, dit thema uitvoeriger te behandelen.

Zoo is de familie Verrips onder verschillende aspecten te benaderen. We zullen thans nog eens het accent leggen op de religieus-psychologische en anthropologische zijde van het probleem.

Religieus-psychologische en anthropologische opmerkingen naar aanleiding van het geval Verrips.

Het is niet noodzakelijk, hier de religieuze verhoudingen in het gezin Verrips uitvoerig te vervolgen, daar er uit den aard der zaak een volledig parallellisme is met de suggestieve relaties. Godsdienst-psychologische, anthropologische en psychiatrisch-psychologische aspecten liggen hier nu eenmaal door elkaar heen gestrengeld en zijn moeilijk te scheiden.

In aansluiting aan het voorgaande kunnen we misschien beginnen onze aandacht nog weer eens te vestigen op de verkondigde leer. Deze is die, zooals ze door een bepaalde groep Christenen, behorende tot verschillende officieele Kerkgenootschappen, geleerd en geaccepteerd wordt. Het is, wat WILLIAM JAMES noemt een pessimistische godsdienstvorm. De praedestinatie drukt zwaar op deze menschen en al het wereldsche is uit den booze, zoodat ze zich practisch ieder aardsch genoeg ontszeggen. Dat wil niet zeggen, dat deze menschen nooit opgewekt zijn; het is juist merkwaardig, hoe ze zelf in 't geheel niet onder den last van hun leer gebukt gaan, maar in het accepteren van deze leer gelukkig zijn en haar onder geen omstandigheden prijs zouden willen geven. Behalve de somberheid, valt hier op de starheid, de geringe beweeg'lijkheid, het gebrek aan souplesse, het sterk dogmatische karakter en een onverdraagzaamheid jegens anderen.

De wereld heeft slechts een secundaire beteekenis en iemand buiten deze groep is in hoofdzaak evangelisatieobject. Dit neemt niet weg, dat de taaheid van deze leer respect inboezemt. Zooals reeds werd opgemerkt, komen deze godsdienstige opvattingen ter plaatse veel voor en ze moeten grootendeels als een erfstuk van de vorige generaties worden opgevat, welke steeds in vrees leefden voor overstromingen, enz.

Zoo kunnen we de geringe geestelijke beweeg'lijkheid van deze menschen niet los denken van de lotgevallen van het voorgeslacht, hoewel de leer vóór de verandering van Kees tot traditionalisme was verstard, zoodat het leven van deze menschen niet geheel in overeenstemming was met de leer. Na de verandering bij Kees wordt ook dit alles anders. Kees nam in het gezin een uitzonde-

ringspositie in, doordat hij de intellectueel was. Hij „leerde” op de Kweekschool.

Zoo kan hij gezien worden als een bijzondere autoriteit, als de drager van „mana”, waardoor hij thuis veel invloed had. Dit werd sterker, toen Kees pas geheel uit den toon viel, nadat hij de school had verlaten en een zestal weken te bed bleef en steeds sprak over de worsteling in hem tusschen God en Satan. De anderen sloegen dit alles met verwondering gade, waardoor er een werking kwam in het gezin. Deze werking openbaarde zich vooral bij Hendrik, die eenigen tijd later bekeerd werd. Deze bekeering droeg in het gezin vooral een numineus karakter. De patiënten drukken het allemaal zoo uit: Ze stonden verstomd, over wat er met Henk gebeurd was. Sinds zijn bekeering werd Henk onvoorwaardelijk geloofd. Hij werd nu in het bijzonder manadrager, allen had hij er onder. De wereldsche dingen werden opgegeven. Is Kees dus zonder twijfel de auctor intellectualis van het systeem, Henk is wel degene, die door zijn bekeering een grooten en blijvenden invloed heeft gehad.

Allen, met uitzondering van Aart, leefden hier in hoorigheid. Henk was de Godmensch, de leider in dit gezin. Allen stonden ten opzichte van Henk in de religieuze verhouding, ze vereerden hem, maar daarbij komt toch steeds weer het moment van het tremendum. Het is, zooals Gijs het uitdrukte: „We waren allemaal ook bang voor Henk”. Ze beleefden allen den angst, als modus van het tremendum. Het mana van Henk was zwaarder dan van Kees, maar vooral door het feit, dat beiden zich nauw aaneensloten, werd hun werkzaamheid verhoogd. Onder invloed van Kees en Henk wordt de praedestinatieleer nieuw leven ingeblazen, al geschiedt dit bij den eerste op echte, bij den laatste op onechte wijze. Dit neemt echter niet weg, dat ze in de beleving door de anderen niet in hun echtheid of onechtheid worden herkend. Integendeel, met nadruk wijzen de leden van het gezin er op, dat de bekeering van Henk echt was, hetgeen bleek uit de vruchten. Dat één van de belangrijkste vruchten van deze bekeering was de haat tegen Aart, werd niet als negativum aangemerkt. In zooverre heeft Henk echter naast de starheid van zijn stelsel toch scheppende qualiteiten, doordat hij zijn mana aanwendt, om de kloof tusschen Aart eenerzijds en hemzelf en de anderen anderzijds te verdiepen. Aart ge-

looft niet in hem en daarom staat hij repudiatief ten opzichte van dezen, een instelling welke in het gezin bij de geïnduceerden voortdurend gevoed wordt. De kloof wordt zóó breed, dat Henk in wezen God zelf wordt, en Aart de Duivel.

Hier is dus sprake van een primitieve regressie, waarbij het object der repudiatie identiek is aan den duivel. De duivel werkt dus niet meer in Aart, maar hij is in Aart gepersonificeerd. Zoo is de scheiding tusschen de werking Gods in Henk en de Goddelijkheid van Henk zelf ook uiterst onscherp. Henk is hier de drager van een positief mana, terwijl Aart die van een negatief mana wordt. Henk fascineert de anderen, hoewel het tremendum zeker aanwezig is, maar Aart wekt angst op. Het tremendum overheerscht hier, hoewel het boeiende moment niet geheel ontbreekt. Het is, zooals Abraham, die naast Aart sliep, het uitdrukte: „Ik was altijd bang voor Aart, ik huiverde, als ik bij hem in bed lag”. Zoo heeft Henk na zijn bekeering een grooten ommekeer in het leven van het gezin Verrips gebracht. Het leven wordt in overeenstemming gebracht met de leer. Het fatale gevolg van deze bekeering is dus de qualificatie van Aart als den duivel. Zoo beteekent de bekeering van Henk de omkeering van het leven van al de anderen, bij den één meer, bij den ander minder. Het meest is Abraham onder den indruk gekomen; opvallend is daarbij, dat vooral hij niet genoeg neemt met het geloof aan de bekeering van Henk, maar ook zelf naar de bekeering streeft. De bekeering wordt het hoogste in het leven, maar voor deze bekeering is noodig een creatief moment, hetwelk tot een innerlijke levensvernieuwing voert. Hoewel de bekeering van God gegeven wordt en het dus een afwachten is, totdat deze komt, is de verleiding toch groot, een handje mee te helpen.

Psychologisch gezien is de bekeering echter een immanent gebeuren, dat tegen een philisophischen of theologischen achtergrond transcendent wordt. Er treedt, psychologisch gezien, een stoornis op in de levenscontinuïteit, welke een bepaalde benaming verdient. Wat godsdienstig een religieuze bekeering is buiten het kerkelijk verband, waartoe de oordeelende psychiater staat, is, psychopathologisch gezien, een hysterische of psychopathische, paranoïde reactie. Deze hoorigheid aan Hendrik (met uitzondering van Aart) en deze worsteling om de bekeering, vooral bij Abra-

ham, blijft bestaan, totdat het gezin tien dagen vóór het misdrijf in aanraking komt met neef de K. Ook deze was de drager van een bijzondere autoriteit, van mana, die door zijn pathetische welbespraaktheid, maar ook vooral door zijn bekeering een onbeperkten invloed had en een Goddelijke autoriteit genoot. Het is geen wonder, dat hij de aangewezen leider is tijdens de bijeenkomsten. Hij weet met zijn zware leer op het gemoed van deze mensen te werken, hij is een beslist numineus element en weet daarvan gebruik te maken. De gevolgen zijn over 't algemeen niet zoo groot, omdat zijn leer in dit milieu weinig nieuwe aspecten geeft; het blijft bij een „schreeuwen” van vader en van Abraham. Het schreeuwen over de zonde draagt het karakter van een beproeving, welke werkt tot bekeering. Het is het bewijs, dat er aan de ziel wordt gewerkt en de eerste phase op weg naar de bekeering. Deze suggestieve invloed van neef de K. versterkt het zondebesef en de noodzakelijkheid van uitredding.

Voor al bij Abraham vat nu de meening post, dat hij spoedig bekeerd zal worden, hetgeen uit zijn woorden blijkt. Woensdagmorgen komt de K. nog weer terug, om afscheid te nemen en spreekt dan opnieuw over de noodzakelijkheid van bekeering. Dit kan niet anders dan een groote spanning opwekken. De oproep tot bekeering geeft een spanning tusschen den wil, welke hoorig is, en het moeten! De potentie tot bekeering moet van God komen, terwijl het van den mensch verwacht wordt. Deze conflictsituatie, dit gedrongen worden in de neurose voert bij Abraham tot een psychotische ontlading, waarin hij zich bekeerd waant en als profeet optreedt. Bij het ontstaan van dezen profetischen toestand van Abraham kunnen psychologisch vele momenten worden betrokken; toch draagt hij, evenals iedere psychose, ook voor den psychiater nog steeds een irrationeel, niet te begrijpen moment.

Voor de leden van het gezin Verrips is het heelemaal een wonder. Abraham is niet verward, niet gek, maar een bij uitstek numineus element, een drager van zwaar mana. In Abraham wordt pas geheel het gansch andere beleefd, het numineuze in zijn krachtigsten vorm. De belevingen, welke de leden van het gezin Verrips hier hadden, kan subjectief weer het best worden uitgedrukt in het begrip „verwondering”. Ze wisten niet, wat het was, ze stonden verwonderd en beleefden in hooge mate het tremendum en

het fascinosum in hun meest primitieven vorm. Het religieuze gevoel openbaart zich hier als de ongebreidelde oerhuiver. Als Abraham inderdaad bekeerd wordt en in zijn profeet-zijn een toekomst van eeuwig heil voor hen ontsluit, dan blijkt het fascinosum door te breken, hetwelk voert tot een onvoorwaardelijk gelooven, tot hoorigheid en gehoorzaamheid. Bevelen worden uitgevoerd. Hier vinden we de suggestie en inductiephaenomenen in hun oervorm terug. De suggestie voert tot een complete extatischen gelukstoestand met alle kenmerken daarvan, zij het bij den één meer en bij den ander minder. In deze extase worden nieuwe scheppende krachten losgewoeld, de vader wordt hier, naast Cornelis, de stichter van een nieuwe kerk; Hilligje schept geheel een eigen systeem, betrekking hebbende op eigen heil en geluk. Kees sluit zich nauw aan den vader aan en vervult een apostolische rol, evenals Arie. Het oordeel wordt ook aan de burens aangezegd. Ze leven in het laatste der dagen, waarin Christus Zijn kerk zal vergaderen. Politieke motieven spelen door de religieuze heen. Hetzelfde geldt voor het erotische. Ze maken een tijd door van hemelsche zaligheid. Het tijdsbesef is verloren gegaan. Het dagelijksche werk en de biologische functies spelen geen rol meer. De geschiedenis wordt vervormd tot heilsgeschiedenis. Het beloofde heil heeft zoowel betrekking op het banale, erotische als op het eeuwige onvergankelijke.

Wat de houding van de burens ten opzichte van Abraham betreft, kunnen we zeggen, dat deze ook verwonderd stonden; het tremendum overheerschte hier, doordat ze Abraham slechts korten tijd meemaakten. Hoewel er bij hen na enkele maanden een duidelijke distantie was opgetreden, konden we ons niet aan den indruk onttrekken, dat ze Abraham niet direct als krankzinnig hadden beschouwd, maar reeds onder den indruk waren gekomen. Toen kwam het hier door het spoedige politionele ingrijpen, niet tot een uitbreiding van de secte buiten het gezin om.

Zoo wordt hier dus in het gezin Verrips een nieuwe secte gesticht als resultaat van het optreden van den profeet Abraham. Hier blijkt opnieuw, dat door het massale een versterking van het mana optreedt. Als Arie en Hilligje eveneens beginnen te profeteeren, neemt de extase in intensiteit toe. Ditzelfde geldt, als vader ook begint te praten en zijn gezin vergelijkt met dat van

vader Jacob, terwijl Abraham met Jozef wordt geïdentificeerd.

Bovendien treedt hier een versterking op, als andere autoriteiten, zooals de burgemeester, de politie en de dokter niet ingrijpen, omdat ze volgens de familie Verrips ook niet wisten, wat het was. De dokter heeft echter in zooverre invloed gehad op Aart en Gijs, doordat hij het gedrag van Abraham ironiseerde. Hier werd het mana van Abraham, zij het bij Gijs meer tijdelijk, doorbroken. Toen de dokter zei: „Het is maar gewoon kopje duikelen, wat Abraham doet”, moesten beiden lachen en sindsdien zei Aart ook steeds, dat Abraham in de war was.

Zoo was Aart voor de anderen dus de drager van een negatief mana, hij werd door de anderen geschuwd, ze waren bang voor hem. We zien hier nu, hoe de werking van dat negatieve mana opgeheven wordt in agressie, welke tot den dood van het slachtoffer voert. Ook in betrekking tot de verdoeming van den duivel bestaat geen uniformiteit. Abraham geeft de bevelen en voert ze mede uit. Arie is zonder twijfel de hoofddader, hij is zich het sterkst van zijn „Fähigkeitsgeföhle” bewust en meent de kracht van Simson te hebben, waardoor hij den duivel kan uitroeien. Hij is het type van den fanatieken, agressieven extaticus (een Petrus-natuur). Kees en Hendrik doen in mindere mate mee. Vooral Kees is een droomerige extaticus (een Johannes-figuur). Gijs heeft slechts een zeer gering aandeel in den moord zelve, terwijl de vrouwen in het geheel niet meedoen.

Van belang is hier nogmaals te memoreeren, hoe onder invloed van de suggesties van Abraham een repudiatieve instelling ontstaat tegen Aart. De beleving is in dezen geïnduceerden vorm van repudiatie even sterk als in den directen. Aart krijgt nu ook inderdaad het karakter van den duivel.

De suggestie als wortel der extase voert hier tot de extase in haar vollen rijkdom. Ze blijkt zeer polymorph te zijn. De suggestie is een verhouding, welke hier in haar primitieve religiositeit zoo fraai wordt gedemonstreerd. Het religieuze beleven met zijn ambivalente gevoelsrelaties voert hier tot een overheerschen van het fascinosum en tot gehoorzaamheid en hoorigheid. De patiënten zeggen het zelf: „Abraham had kracht over ons, we zaten er onder, we konden niet meer denken, we waren verslaafd”. Hier is sprake van een beleven van het existentieele evidente. Ze staan in de

werkelijkheid. In dit religieuze beleven is het object numineus en drager van een bijzonder mana. De verhouding is irrationeel.

We zien hier nu bij het gezin Verrips, hoe er steeds een verschuiving van mana kan optreden. Er kan een potentieering optreden, hetgeen vooral tot stand komt door cumulatie en door het massale. De bekeering is hier een belangrijk numineus element, hetgeen samenhangt met de dragers en met de levens- en wereldbeschouwing ter plaatse. Vooral de profeet Abraham is een drager van zwaar mana. We zien verder, hoe door ironiseering de werking van het mana kan worden verminderd of opgeheven en hoe in den haat met agressieve tendenzen het negatieve mana kan worden gedenatureerd.

Zoo zien we ook, en dit is het groote belang van dit bijzonder fraaie materiaal van onderzoek, hoe onder invloed van een profeet een nieuwe secte ontstaat. De vader wordt hier in samenwerking met Cornelis in feite de stichter der nieuwe kerk, hij weet de onsamenhangende gegevens van Abraham tot een gesloten systeem te transformeeren. Hier is dus sprake van een reformatie, welke wegens de sociale consequenties, die ze had, in de kiem wordt gesmoord. Sociaal gezien en klinisch-psychiatrisch gezien, terecht. Dit alles neemt niet weg, dat iedere godsdienst in het jeugd stadium van zijn ontwikkeling de extase meer of minder heeft gekend, waarbij de „Fähigkeitsgefühle” gevoerd hebben tot expansie, door middel van het woord in de verkondiging en metterdaad in agressie tegen de zich verzettende daemonische machten. De expansiedrang der profeten wordt echter thans beteugeld. In hoofdzaak kunnen ze op het gesaeculariseerde terrein hun numineuze werking nog ontplooien. Daarbuiten vinden we echter nog zelden een uitgebreide secte met asociale tendenzen.

We zien hier dus bij de familie Verrips opnieuw, dat de verschuiving in waardeering wel heel sterk mede te danken is aan de rationalistische psychiatrie. Daar, waar een religieuze secte zich in status nascendi bevindt en asociaal dreigt te worden, grijpen de psychiater en de justitie in. De psychiater stelt de diagnose inductiepsychose, verstoort door opneming in de kliniek een verderen natuurlijken uitgroei der groep en lost de gemeenschap op. Na verloop van eenigen tijd distantieeren de leden zich van hun leider, nu ze zien, dat het mana gedenatureerd is en geen bijzondere

werkzaamheid meer ontvouwt. Zoo meet het rationalisme met een geheel eigen maat en vervormt het natuurlijke naar zijn goedvinden. We zullen in een slothoofdstuk hier nog uitvoeriger op terugkomen.

Aan het einde van dit hoofdstuk mag dan nog gewezen worden op het belang, dat de psychiatrische psychologie heeft voor de godsdienstgeschiedenis. In ons onderzoek zien we een bevestiging van de opvattingen van MARETT en VAN DER LEEUW, dat aan de oer-religieuze verhouding het manabeleven ten grondslag ligt. In dit manabeleven vinden we dus een objectzijde, het manadragend object en een subjectzijde: het belevende ik. Daar, waar in deze religieuze verhouding het woord of een aanverwant symbool de verbindingsbrug vormt tusschen twee mensen, ontstaat het „suggestieve”. De suggestie of inductie, en dit komt ook hier in het onderzoek fraai naar voren, is een oerphaenomeen der religie, zoowel in haar positieve als in haar negatieve zijde. Zoo is de suggestie in haar banaliteit opgeheven tot een hoogere orde. De anthropologie ontsluit hier haar geheimzinnigheid. Haar geheim geeft ze hierbij uit den aard der zaak echter niet prijs.

Het geheel overziend, willen we, mede met het oog op het volgende hoofdstuk, nog het licht laten vallen op bepaalde punten.

In het gezin Verrips vormt zich dus een secte met afwijkende leer. Door het opstaan van een profeet wordt de relatieve continuïteit van het verleden doorbroken en een nieuwe leer gecreëerd. De inhoud van de leer is, op zichzelf gezien, onsamenhangend en armelijk, waarbij de motieven ontleend zijn aan de Christelijke kerkleer en de heerschende politieke verwachtingen. De wederkomst van Christus wordt in de naaste toekomst geprojecteerd en op zeer korten termijn verwacht. Alles wijst hierop. Niet alleen de geschiedenis van de familie Verrips wordt een aaneenschakeling van verschillende teekens, waardoor ze het karakter krijgt van heilsgeschiedenis, maar ook de wereldgeschiedenis wijst naar een spoedig einde henen. De onsamenhangendheid en barokheid van de leer wordt als zoodanig niet herkend. Door de anderen wordt in de extase echter steeds iets aan de leer toegevoegd, waardoor het geheel meer solide en sluitender wordt, en een nieuwe kerk wordt gesticht.

Ook maakt het aanvankelijk niets uit, dat de verwachte heils-

feiten niet uitkomen. Als Christus niet op korten termijn verschijnt, dan doet dit niets af aan de waarde en de beteekenis van den profeet en zijn voorspellingen. De rede wordt hier ook geheel in dienst gesteld tot het behoud van de elementen van het systeem. Na eenigen tijd brokkelt de peripherie echter eenerzijds af, anderzijds wordt ze in de discussie uitgebouwd met nieuwe elementen. Na den extatischen toestand treedt geen volledige rationalisatie op van het gebeurde. Abraham is niet iemand, die geestesziek is geweest, maar hij was door den duivel bezeten en is verwerpelijk te achten.

Ditzelfde geldt dan voor de door hem verkondigde leer. Verder is er in hoofdzaak een terugval op het oude niveau. De oude zware praedestinatiemotieven blijven in eere en worden fel verdedigd tegenover tegenstanders. Er blijft tevens een afgeslotenheid ten opzichte van de buitenwereld bestaan, men moet zich niet vermengen met de wereld. Hendrik blijft hierbij de geestelijke leider, die gehoorzaamd wordt, en ondanks de depressieve tendenzen als reactie op de extase, vinden we de bipolaire elementen van den oerhuiver in de verhouding ten opzichte van Hendrik onverminderd terug. Het geheele misdrijf en de daaraan voorafgaande extase vormen nu nog slechts een episode. Dit gedeelte uit de levensgeschiedenis wordt langzamerhand geheel afgekapseld, terwijl het leven op den ouden voet wordt voortgezet. De familie Verrips is slechts een „ervaring” rijker geworden.

HOOFDSTUK VII.

Openbaring, Christendom en geloof.

We zijn in den voortgang van onze onderzoekingen tot opmerkelijke resultaten gekomen. Zoowel in onze spiritistische groepen als bij de familie V. bleek de beoordeeling niet enkelvoudig te zijn. Vanuit een klinisch-psychiatrisch standpunt stelden we in ruimer verband bij beide groepen zonder moeite de diagnose folie communiquée, hoewel het ons duidelijk werd, dat we nog beter kunnen spreken van pseudopsychose. Een phaenomenologisch en vergelijkend anthropologisch onderzoek leerde ons echter, dat we hier in feite te doen hebben met religieuze groepsvormingen, waarbij het onderscheid tusschen religieuze groepsvorming in engeren zin en godsdienstwaanzin veelal door zijn vloeiende overgangen uitermate moeilijk is.

In al onze groepen bleek verder, dat de werkelijkheid van het geloof in de mediums en in den profeet met hun openbaringen tegen de rede ingaat en niet met logische maatstaven te vatten is. De mensch staat hier existentieel in de werkelijkheid. Al deze problemen beperken zich echter geenszins tot de door ons onderzochte groepen.

We vinden ook bij de grootere religieuze groepeerings-een-zijds het streven de stichters in een volledige objectivering te classificeeren en te etiquetteeren, anderzijds zien we de menschen overal de geloofshouding aannemen. Dit alles geldt evenzeer voor het Christendom en zijn Stichter. Ook de Christen staat in de werkelijkheid van het geloof, terwijl anderzijds van verschillende zijden een rationalistisch-psychiatrische aanval op den persoon van Jezus werd gedaan. Het is geen wonder, dat de gang van het onderzoek ons voor de beslissende vraag stelt: Hoe is het Christendom en zijn Stichter bij dit alles betrokken? De religieuze mensch deed zich aan den psychiater voor als een object der historische psychologische psychiatrie en der anthropologie. Hij is een gemeenschapswezen, dat voortgestuwd wordt door erfmassa en milieu en in zijn geesteswerkzaamheid zichzelf van oogenblik tot oogenblik voortbeweegt,

maar tegelijk bewogen wordt. De geloofsrelatie is voor den materialistischen psycholoog eveneens een menschelijke mogelijkheid, in zijn psychische constellatie gegeven. Het supranormale kent hij niet en het is zijn innerlijke overtuiging, dat het gros der huidige profeten slechts aan pathologische structuren gebonden is, welke in hun veelvormigheid slechts den sluitsteen vormen van hun innerlijke ontwikkeling, of, mocht hun pathologische toestand niet begrijpelijk zijn (in den zin van JASPERS), dan het slachtoffer zijn van een „proces” in eenigerlei vorm. Slechts hier en daar krijgt een profeet nog zijn kans, vooral in een primitief gestructureerde wereld, meestal in een van de buitenwereld afgesloten milieu en onder bepaalde omstandigheden, welke aan wisselingen onderhevig zijn. Wanneer we afzien van het gesaeculariseerde terrein, dan brengt de moderne tijd, in tegenstelling tot vroeger, weinig profeten meer voort. Hun aanhang althans is beperkt.

We vinden ze, zij het ook in traditie kunstmatig gekweekt, o.a. nog bij de Apostolischen en de Heiligen der laatste dagen, maar in 't algemeen krijgen ze weinig kansen meer, om de in hen gestuwde energie in groote en krachtige daden om te zetten. Wonderen zijn eveneens zeer zeldzaam, hetgeen volgens VAN DER LEEUW samenhangt met de verschuiving van de magisch-mythische instelling naar de theoretische. Naarmate het wonder zeldzamer wordt, worden de objecten, waaraan de macht zich openbaart meer immaterieel, en ook deze immaterieele vorm, zich openbarend in visioenen en extasen, wordt onder invloed der theoretische psychiatrie zeldzamer. Zoo kreeg in Amerika een Joe Smith midden vorige eeuw nog de kans, enkele honderdduizenden volgelingen rondom zich te verzamelen. In de eenzaamheid der bosschen ontving hij zijn bijzondere openbaringen, welke hij opteekende in een boek, dat hier, zooals in vele andere godsdiensten, een heilig karakter kreeg. Het sectewezen bloeit verder nog b.v. in Rusland.

Ook daar, waar de religie gesaeculariseerd is geworden, vooral in de politieke sfeer, krijgt de profeet nog zijn kans. Hier kan hij een cultuur- en historiescheppende rol vervullen en in het met zijn diepste innerlijkheid samenhangend extatisch fanatisme zijn denkbeelden verwezenlijken, dáár, waar de historische achtergrond in overeenstemming is met en ontvankelijk is voor datgene, wat hij wil brengen. Deze historische achtergrond, deze rijpheid des tijds,

waarin de openbaringsdrager uit het kleurlooze indifferente, uit de „es”-wereld, waarin hij verborgen ligt, in het volle daglicht treedt, is niets anders dan de resultante van een zeer ingewikkeld spel van krachten, welke slechts in groote trekken, en dan nog zeer schematisch, aangegeven kunnen worden. Van groot belang is hier, zooals we reeds zagen, tevens, dat hij geplaatst wordt tegenover een bepaald gestructureerden persoon, welks constellatie van zoodanigen aard moet zijn, dat zijn erkenning als openbaringsdrager in de in deze aanraking ontstane gemeenschap mogelijk is. In het object moet de mogelijkheid van het beleven van het apodictisch evidente gegeven zijn, dat hier het karakter van het existentieel evidente heeft.

Daarnaast is van beteekenis de historische gesteldheid, waarin de openbaringsdrager verschijnt. De openbaringsdrager is steeds een spiegel van zijn tijd, dat is ook uit de psychiatrie óverbekend. Zij heeft ons duidelijk geleerd, dat de mensch, die openbaringen, ingevingen, hallucinatoire belevingen ontvangt, slechts in voortgeschreden vormen geheel uit den tijd rolt. Bijna altijd hebben zijn nieuwe denkbelden den samenhang met het historische nù niet verloren, maar zijn ten opzichte hiervan niet alleen retrospectief, maar ook dikwijls prospectief, eventueel eschatologisch getendeerd, hoewel ze in hun vorm en naar hun inhoud niet los te denken zijn van de eigen levensgeschiedenis, welke zich aan de historische gemeenschap heeft ontwikkeld en gevormd. Dit neemt niet weg, dat de psychiater steeds worstelt met de structuuranalyse van den patiënt en er slechts zelden in slaagt, de pathologische producten geheel begrijpelijk te maken. Het is, alsof er steeds irrationeele momenten overblijven, hoewel ze als zoodanig niet geaccepteerd worden. Wanneer we deze psychiatrische visie hier weergeven, dan blijkt, dat er een merkwaardige parallel bestaat met het ontstaan van de religies bij de verschillende volkeren, hetgeen zijn neerslag vindt in de Godsdienstgeschiedenis.

Zoo wijst VAN DER LEEUW er in zijn „Historisch Christendom” op, dat de geschiedenis gevormd wordt: individueel, persoonlijk, door de vrijheid, maar dat er steeds een irrationeel moment overblijft, het is het onbestemde, het met onze rede incommensurabele, het overal in de werkelijkheid aanwezige en steeds boven die werkelijkheid uitgaande, het is het kenteeken en het voetspoor van

een andere macht te midden van onze machten: het is de blik in de eeuwigheid, of om het met VAN DER HORST onder een modern anthropologisch aspect te formuleeren: Het scheppende ik, vrijgemaakt uit de identificatie met het zelf, representeert het irrationeel moment zelve. Zoo vinden we bij beiden eenerzijds de begrijpelijke persoonlijk scheppende werkzaamheid en anderzijds een bepaald worden door de voortdurende spanning tusschen ik en gij, in de wisselende activiteit en passiviteit in de onderlinge verhoudingen. Dit alles is van beteekenis, evenals de natuurlijke achtergrond, waartegen de openbaringsdrager zich afteekent; soms is het de eenzaamheid van de streek, maar in het algemeen is het dáár, waar geleefd wordt in de landschappelijke ruimte (STRAUSZ). Een groote beweging begint zelden in een groote stad, hoewel ze zich hierover kan uitbreiden, maar de bakermat vinden we meestal aan de peripherie. Daar, waar de rustige gestemdheid van het landschap is, vindt de openbaringsdrager in zijn numineuze verheffing de mogelijkheid als zoodanig zijn erkenning te vinden, een erkenning in de niet-herkenning. Het is duidelijk, dat deze niet-herkenning zeer nauw samenhangt met de heerschende wereldbeschouwing, welke als zoodanig ook in den achtergrond moet worden gezien. De ontwikkeling der filosofie immers heeft ook op deze vormen van gemeenschap haar invloed niet gemist.

Zag PLATO in de mania nog een van de hoogste vormen van menschzijn, de mogelijkheid om te komen tot de kennis van het absolute, na DESCARTES en het positivisme van COMTE werd de gedachtengang geheel anders. Dat, wat de eeuwen door als het gansch andere, het numineuze werd gezien, waar tegenover de mensch met verwondering stond, wordt nu op een geheel andere wijze gezien en als abnormaal gebrandmerkt. In het bijzonder heeft de psychiatrie hier haar rationalistisch-materialistischen invloed gehad en daarbij tevens een waardeoordeel en waarheidsbeoordeeling voor zich geannexeerd, meestal zonder zich rekenschap te geven van den philosophischen en theologischen achtergrond van deze problematiek. Het is geen wonder, dat haar ingrijpen ook met terugwerkende kracht gaat. Hiertegen verzet zich dan de psychiatrische anthropologie. Zoo wordt door het samenspel van psychiatrie en rationalistische filosofie zoowel de openbarings-

drager als zijn persoonlijke ontwikkeling en de historische achtergrond geusureerd, hoewel men over het algemeen nog terugdeinsde, om zijn theorieën consequent toe te passen op het Christendom. In het historisch materialisme aarzelden mannen als KAUTSKY en in de psychiatrie vooral verschillende Duitsche psychiaters ook hier echter niet.

Zoo werd Christus als paranoïalijder gediagnostiseerd, hoewel men anderzijds toch weer begrip toonde voor het feit, dat de anamnese in ieder geval zeer onvolledig was, de analytici hadden zoo te weinig gegevens voor den kindertijd, enz. Eenigszins potsierlijk doet hier echter wel aan, dat iemand als KAUTSKY pogingen doet, om aan te toonen, dat we van den werkelijken persoon van Christus niets afweten, dat het zelfs de vraag is, of Hij ooit bestaan heeft, terwijl anderzijds de rationalistische psychiatrie hier den moed vindt, een klinische diagnose te stellen. Dit neemt echter niet weg, dat hier inderdaad een belangrijk probleem ligt en het feit, dat profeten en godsdienststichters thans zoo zeldzaam zijn, ligt grootendeels mee aan de psychiatrie, die ze eenvoudig geen kans meer geeft, zich te ontwikkelen.

Wanneer b.v. in het drama te Meerkerk geen andere machten, politieeel en medisch, hadden ingegrepen, dan was het nog te bezien, hoever deze groep zich verder verbreid had. Zoo was in Appeltern een groot gedeelte van het dorp en gedeelten van omliggende dorpen reeds bekeerd, of respectievelijk door den waanzin aangetast, vóórdát de justitie kon ingrijpen. Het hier aan de psychiatrie gekoppelde waardeoordeel is niet los te denken van de eigen gerijpte persoonlijkheid en het verworven theologisch of filosofisch systeem, dat men zich eigen maakte. Dit waardeoordeel treedt vooral dáár naar voren, waar het object van studie tegelijk openbaringsdrager is en reeds een grootere groep van aanhangers rondom zich heeft verzameld. Zoo meten we steeds met verschillende maten. Onze beoordeeling draagt een subjectief karakter en is waardeerend of afwijzend.

Daarnaast kennen we dan een zuiver klinisch-psychiatrisch oordeel, dat zich richt op den patiënt en hem beschouwt als de som van zijn symptomen en hem ziet in een sociaal verband, waarin hij detoneerde, of dit dreigde te doen. Welk oordeel is hier beslissend? Het sociale, hoewel belangrijk, kan dit zonder meer voor den open-

baringsdrager niet zijn. De sociale defecten, zooals gevaar voor het individu zelf, of gevaar voor den ander, of bestaande uit een zich vergrijpen aan andermans goed, vernielzucht, enz. kunnen hier onmogelijk alleen doorslaande argumenten opleveren.

De Mohammedaansche psychiater, de nationaal-socialistische of de tot een andere politieke schakeering behorende, zal geen bezwaren opperen, wanneer destructieve tendenzen inhaerent worden verklaard aan het nuttige of het toekomstige heil. Slechts dáár, waar individualistische reacties aanleiding zijn tot verstoring der sociale orde en beperkt blijven tot weinig autoritaire figuren, we kunnen ook zeggen, dáár, waar andere machten zich niet associeeren met het tot het asociale neigende individu, wordt het asociale als zoodanig herkend en gedenatureerd. Er bestaat hier een parallel in de ontwikkeling van het herkennen van het asociale, eventueel het misdadige en van de geestesstoornissen, zij het ook aanvankelijk in een weinig gedifferentieerden psychiatrischen vorm gegoten, waarbij het gansch andere, het andere, het abnormale wordt. Het is gemakkelijk te begrijpen, dat zoowel de waanzin als de misdaad in de primitieve wereld religieus werd beleefd, het lag in de sfeer van het numineuze. De houding, welke de primitieve mensch hier aannam, was die van het „thaumazein”, de verwondering en een classificatie of etiquetteering was nog onmogelijk. Asociale gedragingen en abnormaliteiten werden als zoodanig niet gewaardeerd. Gevangenis en gesticht waren nog onbekend. Het kostte af en toe eens enkele menschenlevens, maar dit waren offers, gebracht aan daemonische machten. We willen hier geen ontwikkeling schetsen van de rechtspraak en het strafrecht. Vast staat alleen, dat een historisch philosophische en historisch theologische ontwikkeling hier vormend inwerkt.

Onwillekeurig rijst hier nu de vraag: Hoe moeten wij onze houding bepalen ten opzichte van de stichters der groote Godsdiensten, kan hier gesproken worden van waanzin of abnormaliteit, of gaat het hier om andere dingen? We kunnen ons niet van deze kwestie afmaken, zooals HELLPACH het doet, door al degenen, die aannemen, dat b.v. Jezus een abnormale persoonlijkheid was, als niet bona fide te qualificeeren.

We kunnen ons niet aan den indruk onttrekken, dat in het leven en handelen van Jezus vele elementen voorkomen, welke,

gezien vanuit het standpunt van de moderne psychiatrie, als abnormaal, als pathologisch moeten worden gezien. Wel moeten wij inderdaad toegeven, dat de wijze, waarop deze beschouwingen werden gehouden, niet altijd getuigen van kieschheid en voorzichtigheid. Verder ligt de groote fout van de moderne psychiatrie in het feit, dat, wanneer het gelukt is, een bepaalde groep van verschijnselen te rubriceren onder bekende phaenomenen of ziektebeelden, hieruit geconcludeerd wordt, dat de kwestie is afgedaan. Nog vaker is er echter sprake van een negatief oordeel. Vooral den laatsten tijd, nu de psychiatrie een hooge vlucht heeft genomen, is er geen toestand denkbaar, welke ten opzichte van de normale geordende gebeurtenissen afwijkend schijnt, of de psychiater is bij machte, de structuur van deze afwijkingen vanuit zijn diagnostisch systeem te etiquetteren. Vergeten wordt hierbij, dat iedere werkelijke openbaring zich uit het oogpunt der rationalistische psychiatrie noodwendig als een pathologisch te waardeeren symptoom moet voordoen. Daar, waar het transcendente immanent wordt gemaakt, wordt het tevens abnormaal. Opvallend is, dat de parapsychologie minder ver gaat dan de psychiatrie en in vele gevallen spreekt van paranormaal. Ze kent ook de „hallucinations véridiques”. Een openbaring is in de banaliteit van het leven niet te plaatsen en moet daarom, psychiatrisch gezien, wel een pathologische ingeving, „wahnhafte Einbildung”, een waandenkbeeld of een hallucinatie zijn, voor zoover wonderen niet op confabulaties of illusionaire vervalschingen kunnen worden teruggebracht.

Ook, wanneer de Goddelijke openbaringen niet aan één persoon, maar aan meerderen worden bekend gemaakt, weet de psychiater te spreken van massapsychose, of van een toevallig samentreffen van meerdere psychoseliijders, die een leer verbreiden, of eventueel vervormen. Ook een reformator heeft bepaalde qualiteiten van karakter of gemoed; hij heeft in zijn leven oogenblikken gekend, waarin hij bepaalde stemmen hoorde, of visioenen zag, welke hem, psychiatrisch gezien, tot een hystericus, een psychopaath, enz. stempelen. In ieder geval moeten er afwijkingen zijn in zijn constitutie of ontwikkeling, welke hem disponeeren tot zijn bijzondere houding, tot zijn treden uit of boven het gemeenschapsverband. Van grooten invloed is in dit alles het psychiatrisch waardeoordeel. Dit waardeoordeel wisselt van subject tot subject en is

geheel afhankelijk van eigen aanleg en ontwikkeling, van het ingevoegd zijn in sociale verbanden, hetgeen opnieuw weer richtinggevend wordt voor den verderen levensloop. Juist, omdat het stellen van een psychiatrische diagnose in de moderne ontwikkeling bij velen een denigtrekend oordeel inhoudt, verzet men zich met hand en tand, om de groote stichters of reformatorische figuren, althans van den godsdienst, waartoe men zelf behoort, als neurose- of psychoselijder te brandmerken. En inderdaad, door het toekennen van dit waardeoordeel, terecht! Vaak heeft men dan nog de neiging te spreken van *dégénérées* supérieures, hetgeen eigenlijk een contradictio in terminis is, omdat het woord *dégénérée* geheel een inferieuren klank heeft. Ontdaan van een waardeoordeel zouden de bezwaren tegen het stellen van een diagnose ten deele wegvallen, mits men zich voor oogen houdt, vanuit welken gezichtshoek deze diagnose wordt gesteld.

Men zal het een Christenpsychiater niet euvel duiden, dat hij een persoon als Mohammed niet ziet als den van Allah gezonden middelaar en profeet, maar als iemand, die anders is dan de doorsneemensch, die visionaire belevingen had en met wien, psychiatrisch gezien, iets aan de hand was. Naast een sociaal oordeel kunnen we ook een cultureelen maatstaf aanleggen. De stichters van de groote Godsdiensten hebben zeker een enorme cultureele betekenis gehad in de geschiedenis. Zoo heeft de komst van het Christendom niet alleen invloed gehad op de kleine groep van geloovige Christenen, maar ze strekt zich uit over de geheele gekerstende wereld en heeft haar stempel gezet op de rechtspraak, sociologie, enz. Wat het Mohammedanisme betreft, geldt dit geheel voor de Mohammedaansche wereld. Dat de structuurverhoudingen hier geheel anders zijn, zou dan kunnen liggen aan het verschil in structuur van de stichters en den historischen achtergrond, waarin zij verschenen. De inhoud van de leer als neerslag van hun belevingen is bij elken stichter uit den aard der zaak weer geheel anders. We weten bovendien, dat niet alleen de abnormale structuren van de stichters van godsdiensten een grooten invloed gehad hebben op de cultureele ontwikkeling. Hetzelfde geldt van andere groote mannen, die, ondanks hun psychisch abnorme kenmerken, een grooten en vaak zeer eigenen invloed hebben gehad. BIRNBAUM geeft in zijn „Psychopathische Documente” vele voorbeelden,

waaruit het stuwende en creatieve van de pathologische elementen blijkt. De grootheid van al deze mannen wordt er echter niet kleiner om, wanneer pathologische trekken worden geconstateerd.

Zoo is, om een beroemd voorbeeld te noemen, een staatsman als Bismarck er geen haar grooter of kleiner om, of hij nu wel of niet enkele malen in zijn leven een hysterische reactie zou hebben vertoond. Zoo zijn de stichters van de grootere Godsdiensten, gezien hun wereldhistorische beteekenis, in hun positie in het minst niet geschokt, wanneer de psychiater meent hier een klinische diagnose te kunnen stellen. Darbij komt dan nog de tweede fout, dat we meenen klaar te zijn, wanneer we eenmaal een diagnose hebben gesteld. Vaak wordt dan nog vergeten, dat de moeilijkheden pas beginnen. Niet alleen, omdat in de psychose zelf de normale en pathologische elementen moeilijk te scheiden zijn, maar vooral, omdat de elementaire begrippen in de psychiatrie nog niet behoorlijk gedefinieerd zijn.

We weten nog steeds niet, wat nu eigenlijk een hallucinatie of een waan is en waarmee hun wezen gegrepen kan worden. Vele ernstige onderzoekers, de besten onder onze psychiaters, zijn niet verder gekomen dan tot een benaderen van deze begrippen. Wij werken dus steeds met grootheden, van wie we zelve vaak niet precies weten, wat er mee bedoeld wordt, terwijl we ons toch het recht meenen te kunnen toeëigenen, om nu een waardeoordeel in negatieven zin uit te spreken. We hebben nu eenmaal niet het recht, op empirische, phaenomenologische of natuurphilosophische gronden, op groepeerings van symptomen en een benaming van deze complexen, een waardeoordeel in de psychiatrie uit te spreken. Daarnaast is de vraag van belang, of alle ingevingen, hallucinaties en waandenkbeelden, in psychiatrischen zin gesproken, nu onwaarheid beteekenen. We komen hierop straks nog terug.

We zullen thans eerst het begrip openbaring nog eens nader onder de loupe nemen. Het openbaringsprobleem heeft men op verschillende wijzen geprobeerd te benaderen. VAN DER LEEUW doet het van den descriptief-phaenomenologischen kant. De openbaring voltrekt zich steeds aan of met betrekking tot een object: den openbaringsdrager. Een ding, een ruimte, een tijd, een persoon zijn heilig door hun relatie tot de openbaring. Doordat iets zich openbaart, houdt het niet op, verborgen te zijn, want de verborgenheid

hoort tot zijn innerlijke wezen. De openbaring is als zoodanig dus onzichtbaar; slechts het antwoord van den mensch op de openbaring, zijn mededeelingen omtrent de openbaring is een phaenomeen, de beleving van de openbaring kan eveneens phaenomeen zijn. We zouden het zóó willen formuleeren: Slechts dáár, waar de mensch in de religieuze verhouding staat, krijgt het object het karakter van openbaringsdrager, daarbuiten niet. Het begrip openbaring impliceert, dat de mensch de openbaring in een religieuze betrekking geloovig accepteert. Openbaring is dus inhaerent aan de bijzondere religieuze verhouding, waarin de mensch zich in de geloofshouding bevindt. Het is dus onnoodig te zeggen, dat de descriptieve phaenomenologie in het openbaringsprobleem als voor een gesloten deur staat. Voor haar kan de openbaring zelve geen phaenomeen zijn.

De descriptieve phaenomenologie biedt ons zoo geen mogelijkheden, om de werkelijkheid der openbaring te benaderen. We kennen nu ook de diepere phaenomenologie, zooals die door HUSSERL en zijn leerlingen ontwikkeld werd. Is het mogelijk de geloofswerkelijkheid, de openbaringswerkelijkheid (immers, openbaring impliceert geloof) hiermede wezenlijk te grijpen? Volgens HUSSERL is volstrekt evidente kennis mogelijk op een bepaald terrein, n.l. dat van het zuivere bewustzijn, hetwelk voor ons pas zichtbaar wordt na de z.g. phaenomenologische reductie. Al die velden van onderzoek, waar twijfel omtrent de absoluutheid mogelijk is, worden z.g. „engeklammert”. Dit betreft de natuurlijke wereld der objecten, maar ook die der wetenschappen, welke zich met deze objecten bezighouden. De transcendentale werkelijkheid wordt zoo uitgeschakeld, de phaenomenologie stelt zich slechts in op het zuivere bewustzijn. De transcendentale werkelijkheid vindt echter in dit bewustzijn haar vertegenwoordiging. De verhouding van het zuivere bewustzijn tot de wereld der „engeklammerte” objecten wordt uitgedrukt in de begrippen noesis en het noema. De belevingsstroom van het zuivere bewustzijn is van een varieerende samenstelling, welke echter begrensd is in het „wezen”. Dit wezen vinden we na het toepassen van de eidetische reductie, zoodat het door de phaenomenologische reductie verkleinde terrein opnieuw gereduceerd wordt. In de eidetische reductie wordt het concreet-factische uitgesloten, het hier en nu. De natuurlijke richting van

onze theoretische belangstelling is niet de richting naar de wezens, maar de richting naar de transcendentia. Er is een dubbele reductie nodig, voordat we de wezens kunnen schouwen. De kennis van het wezen is nu volgens HUSSERL na de opheffing van de beide reducties tevens kennis van de werkelijkheid, aangenomen, dat deze „gesteld” wordt. PFÄNDER heeft met behulp van de phaenomenologische methode gemeend het wezen der liefde te schouwen. LOEN past haar toe op de werkelijkheid van het geloof. Hij vraagt zich af, of er na de phaenomenologische en eidetische reductie een werkelijkheidsbeleven mogelijk is, en is dit apodictisch evident? LOEN geeft hierop o.i. terecht in 't algemeen een ontkennend antwoord. De hier optredende evidentie is niet van apodictischen, maar van existentieelen aard, het is de subjectieve waarheid van KIERKEGAARD, welke onmiddellijk evident is, niet primair uitgaande uit het bewustzijn, de intentionaliteit is in de religieuze verhouding gering, maar het is een uit de diepten der emotionaliteit ontspringende, zich in het bewustzijn openbarende werkelijkheid. Hoe doet de openbaring zich aan ons voor? Spreken we slechts daar van openbaring, waar haar inhoud aan de openbaarheid wordt prijsgegeven, dus dáár, waar ze meegedeeld wordt en haar beslag heeft gekregen in het verbindende woord, of moeten we een stap teruggaan en reeds van openbaring spreken, waar de potentie aanwezig is en ze haar geformuleerden neerslag nog niet heeft gevonden?

We meenen dit inderdaad te moeten aannemen en kunnen deze opvatting steunen door het feit, dat in de religieuze betrekking de inhoud der openbaring slechts een secundair karakter draagt, getuige het *Credo quia absurdum*. Toch is het van belang de openbaring, waarin deze door middel van het woord tot stand komt, af te grenzen. Ze krijgt dan een geheel eigen specifiek karakter. Van openbaring kunnen we reeds spreken, als het object zich uit de es-wereld losmaakt, het karakter krijgt van het gansch andere, het numineuze, en daarmee tot openbaringsdrager wordt. Volgens D. G. BRINTON ligt in het manabegrip der Melanesiërs het begrip openbaring besloten. Het is VAN DER LEEUW, die dit standpunt geheel overneemt („Historisch Christendom”) en het numineuze met het openbaringsbegrip identificeert. Daar ons uitgangspunt was, dat de openbaring slechts in de bepaalde religieuze betrekking als zoodanig kan worden beleefd en slechts in de existentieele verhou-

ding haar werkelijkheidskarakter krijgt, d.w.z. openbaring is — immers openbaring en werkelijkheidsbeleven zijn onlosmakelijk met elkaar verbonden — zoo volgt hieruit de logische conclusie, dat ze ook op geen andere wijze te benaderen is dan vanuit deze betrekking, d.w.z. daar, waar de openbaringsinhoud heenwijzende momenten bevat, gericht naar God in onspecifieken zin, daar kan de theologie ook in onspecifieken zin slechts het laatste woord hebben. Langs den weg van de rede is de openbaring niet in haar wezen te ontmaskeren, evenmin langs den weg der geschiedenis. De rede spreekt eenerzijds van supranaturalisme en voert hier tot een anthropomorphisme van God; anderzijds kan ze leiden tot de idealistische visie, waarbij de vergoddelijking van den mensch de uiterste consequentie is. Hier liggen de problemen van de theologie en de theologische anthropologie.

De openbaring in engeren zin, dus daar, waar ze haar neerslag vindt in het woord, is steeds gebonden aan een stichter of reformator. Zij hebben iets gezien of gehoord. Tot het numen behoort een ziener, die van zijn belevingen spreekt en als profeet optreedt. De openbaring is dus nimmer begrijpelijk. Zoodra iets begrijpelijk wordt, houdt het op openbaring te zijn. Religie impliceert volgens VAN DER LEEUW, dat de mensch het hem gegeven leven niet zoo maar neemt, hij zoekt in het leven macht. De homo religiosus begeeft zich op den weg naar de almacht, naar het begrijpen van den laatsten zin. Dit is de horizontale weg. Daarnaast bestaat een verticale weg. Dit is de openbaring, die van over de grens komt. Deze weg is geen phaenomeen meer. Phaenomeen is het beleven van de openbaring. Het vertellen, over hetgeen geopenbaard is, is wederom phaenomeen.

De phaenomenologie houdt zoo halt voor de openbaring. De psychiatrie annexeert haar als haar domein, evenals de theologie in het speciale geval. Zoo accepteert de Christelijke theologie slechts de Goddelijke openbaring in Christus. Hoewel het Christendom zich in zijn genese en groei phaenomenologisch niet onderscheidt van andere godsdiensten, wordt hier door den theoloog en den Christen toch met een bijzondere maat gemeten. Het openbaringsprobleem is dan ook in het kader van een bepaalden Godsdienst een theologisch probleem, voor een Christen een Christelijk theologisch, voor een Mohammedaan b.v. een Mohammedaansch

theologisch vraagstuk en voor den spiritist een spiritistisch vraagstuk. En wanneer dan in de Christelijke theologie, die noodwendig moet redeneeren vanuit haar Christelijke openbaring, pogingen worden aangewend, een synthese te scheppen b.v. tusschen openbaring en rede, dan kan deze synthetiseerende poging in toepassing worden gebracht op alle mogelijke Godsdiensten. Een specifieke synthese tusschen openbaring en verstand, openbaring en geschiedenis is niet mogelijk. Hoewel het Christendom hier tot op zekere hoogte zijn exclusiviteit verliest, moet het ons toch interesseeren, hoe de Christelijke theologie ernstige en ongetwijfeld waardevolle pogingen heeft aangewend, een oplossing te vinden. We willen hier slechts een enkele greep doen. In een psychiatrisch werk is het onnoodig, een volledig overzicht te geven, we willen slechts komen tot een afsluiting en het zou te veel gevergd zijn, hier een oplossing van het probleem te vragen.

Integendeel, de phaenomenologische en psychologische onmogelijkheid tot een differentiatie tusschen openbaringsinhoud en b.v. waandenkbeeld brengt ons denktechnisch slechts verder van huis. Het theologisch spreken van de openbaring zet een geloof in de openbaringen en den openbaringsdrager voorop en impliceert zoolwel echtheid als ware communicatie. Hier treedt voor den oppervlakkigen waarnemer een vernauwing van het blikveld op. We spreken nu van de openbaring en den middelaar (waarbij het lidwoord den klemtoon krijgt). Deze theologisch noodwendige vooronderstelling gaat aan alle besprekingen vooraf. De vraag kan dus nooit zijn: hoe kan ik met mijn verstand de openbaring in engeren zin benaderen of opsporen, of hoe kan ik, gezien vanuit de geschiedenis, de openbaring ergens invoegen, maar een mogelijke synthese moet, theologisch gezien, altijd rekening houden met het primaat van de openbaring en haar inhoud, neergelegd in het woord. Hier kunnen we twee gezichtspunten onderscheiden. Het geheele woord is openbaring, of ze ligt in het woord opgesloten.

Wanneer wij een negatief psychiatrisch waardeoordeel uitspreken over verschillende secten, die de laatste jaren tot stand kwamen, dan zullen we waarschijnlijk ook bij de theologen, weinig tegenspraak ontmoeten. Anders wordt het dus, wanneer de psychiater zijn blik naar het verleden richt en de stichters der groote Godsdiensten aan zijn critisch onderzoek onderwerpt. De oorzaak

ligt dus hoofdzakelijk daarin, dat aan onze psychiatrische rubricering onlosmakelijk een negatief waardeoordeel is gekoppeld. Wanneer de Stichter van het Christendom in dien zin als abnormaal wordt gequalificeerd, dan is onze negatieve instelling hiertegen alleszins gerechtvaardigd. Is dit niet het geval, dan is er geen bezwaar tegen, hier van abnormiteit te spreken. Het is nu eenmaal zoo, dat het supranormale zich, psychiatrisch-psychologisch gezien, noodwendig als het abnormale zal moeten manifesteren. Het Goddelijke is echter in ons denken niet vast te koppelen aan een immanente structuur, het is gebonden aan de openbaring.

Het is naar den vorm zeker niet mogelijk, de Goddelijke openbaringsinhoud te scheiden van de pathologische producten. De phaenomenologie kan niet tot het wezen der openbaring doordringen, evenmin tot het wezen der pathologische producten: hallucinaties, ingevingen, enz. Het zou hier het gemakkelijkst zijn, om, na deze problemen te hebben gesteld, de oplossing over te laten aan de theologie of filosofie. We voelen ons echter gedrongen, zij het grootendeels refereerend, hierover nog iets te zeggen. Waarin ligt de waarde van het Christendom opgesloten?

We zagen dus, dat het niet in den vorm ligt, waarin de openbaring hier aan ons verschijnt. We zien hier nu bij velen optreden een verschuiving van het vormoordeel naar een inhoudsoordeel. Het accent wordt nu gelegd op de leer. Hoewel we zagen, dat bij het tot stand komen van een religieuze groep de inhoud grootendeels secundair is, zoo is toch het theoretisch waardeoordeel geheel gekoppeld geworden aan den inhoud der openbaring. SCHLEIERMACHER ziet zoo in het Christendom het hoogste, dat bereikt is en tevens zal het naar alle waarschijnlijkheid het hoogst bereikbare blijken te zijn.

Ook volgens VAN DER LEEUW vinden we in het Christendom de hoogste waarde, omdat de liefde hier als het hoogste wordt gezien. Hij beschouwt het Christendom als de centrale gestalte der historische religies. De vergelijking der religies onder elkaar is pas mogelijk vanuit een eigen levensinstelling. „Vanuit het Christendom den blik richtend op de wereld der historische religies meenen wij te zien, dat het evangelie de vervulling van de religie is. Of deze verschijning haar wortels in een laatste werkelijkheid heeft, daarover mag de theologie oordeelen. Voor de typologie van het

Christendom gebruiken we het woord liefde. De beweging van de macht naar de wereld toe is liefde, de beweging der wereld op God: wederliefde" (v. D. LEEUW). Philosophisch zijn er tegen deze stelling zeker heel wat bezwaren in te brengen.

We citeren hier b.v. RUDOLF OTTO („Die Gnadensreligion Indiens und das Christentum"). Hij maakt hierin een vergelijking tusschen de Indische Godsdiensten en het Christendom en schrijft in het verloop van zijn beschouwingen: „Den Entscheid aber in dem Kampfe wird keine theoretische Spekulation a priori erbringen über „die Absolutheit" der einen onder andern Religion. Es lässt sich nach keinem Prinzip a priori logisch erzwingen, es lässt sich nach keiner beiderseits anerkannten allgemeinen und obersten begrifflichen Regel die Gegenseite logisch nötigen, anzuerkennen, dasz Sünderversöhnung nicht ein Stück „judaïscher Mythologie" sondern das „wahre" sei als Errettung das atman aus den Banden von samsāra zur Verwirklichung und Freiheit in der Gemeinschaft mit dem „Höchsten purusha". Es handelt sich um ein anderes „darśanam", um eine andere Sehe, um ein anderes „Auge". Und soll ein Wandel eintreten, so musz zuvor ein anderes Auge aufgegangen sein."

We zien hier zoo bij OTTO, die een diepgaande studie gemaakt heeft van de Indische Godsdiensten, dat er geen logisch principe aantoonbaar is, hetwelk de absoluutheid van één of anderen godsdienst bindend maakt. Ook in de Indische godsdiensten vinden we het begrip liefde terug, hoewel de liefde tot den naaste hier geheel op den achtergrond treedt. Niet de liefde maakt een godsdienst logisch werkelijk. Immers, in bijna alle Christelijke gemeenschappen neemt het ethische principe een centrale plaats in, terwijl hiermee de vraag even urgent blijft: Welke secte bezit nu, logisch gezien, de waarheid? Bovendien vinden we onder deze Christelijke secten allerlei groepen, welke er zeer zonderlinge opvattingen op na houden en ook onze groep V., waar zonder twijfel, psychiatrisch gezien, gesproken kan worden van folie communiquée, is op Christelijken bodem geënt.

We willen in dit verband verder nog memoreeren een oordeel van GEORG SIMMEL („Philosophische Kultur"): „Innerhalb des Bestandes der historischen Religionen sieht der Mensch der Gegenwart zwar gewaltige Unterschiede der metaphysischen Tiefe und

der Gemütswerte, der ethischen Zulänglichkeit, und der geistigen Bedeutung. Aber diese Unterschiede betreffen nur die Inhalte des religiösen Glaubens, niet aber dessen principiellen Standort der Wirklichkeit gegenüber. Als wissen des Unwiszbaren, als unmittelbare ofter irgendwie vermittelte Erfahrung des Überempirischen is zwischen Vitzliputzli und Ormuzd, zwischen Baal and Wotan, zwischen dem Christengott and Brahman kein Unterschied."

Schakelen we nu het psychiatrische waardeoordeel uit, dan kunnen we dus over 't algemeen zeggen, dat elk supranormaal (evtl. abnormal) verschijnsel door ons niet als onjuist kan worden gequalificeerd, de openbaring onttrekt zich aan onze beoordeeling. Slechts over de leer kunnen we een oordeel uitspreken. Het zou dan b.v. tot op zekere hoogte mogelijk zijn, dat iedere Godsdienst zijn algemeene waarde en waarheid in zich draagt. WILLIAM JAMES heeft deze opvattingen in zijn pragmatisme gehuldigd. Hij ziet in iederen Godsdienst een eigen absolute waarde, er is geen, die in het bijzonder de voorkeur geniet. Hij leert een monistische anthropomorphe Godsbeschouwing, die de groote waarde van het Christendom erkent, maar hierin niet de eeuwige absolute waarheid ziet, doordat God zich in Christus direct aan den mensch openbaart. Zij ziet in de groote mannen de makers der geschiedenis. De wereld is steeds wordende en zich verbeterende, ze wordt geheel door den mensch gevormd. Het pragmatisme heeft een groot vertrouwen in de toekomst. Ze is optimistisch. De waarheid is niet, maar ze is, evenals de wereld, wordende. De waarheid hangt ten nauwste samen met de utiliteit, met den nuttigheidsgraad. Kennis van het absolute is den mensch niet gegeven.

Ook de mystieke belevingen en evenzeer de pathologische visioenen hebben voor dengene, die ze doorleeft, volle werkelijkheids-waarde. In zooverre ze zijn leven beïnvloeden, zijn ze echt en werkelijk. Ook het meest abnormale kan zoo volle werkelijkheid zijn. Naast de materialistisch-rationalistische visie, waarop de psychiatrie zich baseert en de pragmatistisch-empirische wereldbeschouwing is voor ons van belang de directe geloofshouding, welke de mensch kan innemen. Hier wordt de waarheid niet ontleend aan de filosofie, ze kan niet immanent worden ontdekt, maar ze spruit voort uit onze levens- en wereldbeschouwing, d.i. aan ons geloof (H. BAVINCK). Wereldbeschouwing draagt altijd het

karakter van wereldwaardeering. De geloofsopenbaring, welke in een persoonlijke geloofsbelijdenis geaccepteerd wordt, grijpt direct in op alle terreinen des levens. Ze moet noodzakelijk onze rede geweld aandoen, want anders zou ze haar karakter van openbaring automatisch verliezen, ze grijpt eveneens op dwingende wijze in in de geschiedenis, ze transformeert haar, de openbaring is steeds gekoppeld aan het reformatorische. De vraag, hoe openbaring en rede, openbaring en geschiedenis zich verhouden, is in de theologische filosofie reeds op verschillende wijzen beantwoord. Steeds wordt in deze pogingen tot synthese a priori uitgegaan van de theologische waarheid van het Christendom, iets, wat op zichzelf vanuit de rede niet kan worden bewezen.

Voor al de dialectische theologie (K. BARTH) heeft zich veel moeite getroost, de onvoorwaardelijke souvereiniteit van God en Zijn onbenaderbaarheid te accentueeren. God is op geen enkele wijze practisch of theoretisch te benaderen. De openbaring Gods vindt haar neerslag in het woord. God is in Christus, doordat Hij door Hem spreekt. Het woord Gods komt den mensch als autoriteit tegemoet, welke hij slechts door de werking van den Heiligen Geest als zoodanig kan herkennen. God schenkt den mensch in Zijn Woord zijn ware existentie en zijn zin terug. Hij openbaart zich in Zijn Woord als liefde. Door BRUNNER wordt van deze bijzondere genade Gods nog de algemeene afgegrensd, zooals KUYPER dit in ons land deed. De kennis van God in de buitenwereld en in de natuur is volgens BRUNNER slechts een uitstraling van den schepper-logos. De dialectische theologie verzet zich tegen de Kantiaansche opvatting, als zou de practische „Vernunft” het kennende principe der openbaring zijn. De openbaring is in absoluten zin transcendent. De grens tusschen openbaring en verstand is een zeer scherpe. De rede is in tegenspraak met de openbaring, want ze heeft deel aan de gebrokenheid van de menschelijke existentie. De openbaring weerspiegelt de rede, maar omgekeerd is er geen verstand, dat de openbaring begrijpen kan. Object van het geloof is het voor de rede absurde, het paradoxale en elk echt geloof bezit het kenmerk van de logische onmogelijkheid, de „Widerspruch” (WIESNER).

Bij de volgelingen van KARL BARTH liggen deze problemen iets anders. Spreekt BRUNNER reeds van de algemeene genade, in tegen-

stelling tot de bijzondere, zoo beproeven GOGARTEN en BULTMANN een directe synthese te scheppen tusschen de anthropologie en de theologie. GOGARTEN gaat hierbij uit van de filosofie van E. GRISEBACH, terwijl BULTMANN zich baseert op de existentie-philosophie van M. HEIDEGGER. Volgens GOGARTEN is de beslissende werkelijkheid, welke zich tegenover ons menschelijk leven voltrekt, de andere mensch, het Du van den naaste. De naaste stelt een „Anspruch” aan ons, we zijn tegenover hem verantwoordelijk. Zonder mensch kan de mensch niet zijn. De mensch is existentieel aan den naaste gebonden. Even werkelijk als deze „Anspruch” van het Gij aan ons, is het feit, dat we ons hieraan steeds beproeven te onttrekken. De mensch zoekt den ander en ontvlucht hem tegelijk. Hij is verantwoordelijk en ondervindt hierin tegelijkertijd angst. De Akt, waarin de verhouding tot God zich voltrekt, is het Woord. Hier vinden we dus de theologische visie van GOGARTEN terug, welke we in hoofdstuk V reeds onder een meer anthropologisch aspect hebben belicht. Het Du vinden we in de autoriteit van God en in den naaste in de Kerk. Deze binding aan de autoriteit en het Woord voert, zooals we zagen, tot hoorigheid en is het sterkst geaccentueerd in de ordeningen.

De grens van het existerende ik ligt volgens BULTMANN niet in het Du, maar in den dood. Het probleem rede en openbaring is slechts een onderdeel van het probleem rede en werkelijkheid. De existentieele werkelijkheid ligt voor GOGARTEN in het Du van den naaste, dat zich openbaart in het woord. Het Du vinden we in God en in den naaste in de Kerk.

De openbaring wordt dus beschouwd als de onthulling van de menschelijke existentie. De openbaringskennis wordt alleen door God in Zijn Woord geschonken. Vanuit de wetenschap is de openbaring niet te verstaan. Zoo is ook het probleem openbaring en geschiedenis van verschillende kanten benaderd. De openbaring is geen categorie van het algemeene begrip geschiedenis. Vanuit de geschiedenis wordt het woord Gods niet verstaan. BARTH voert dan opnieuw het begrip oergeschiedenis in. In deze oergeschiedenis wordt God zelf tot geschiedenis. Daar, waar het Woord Gods ons in een persoon tegemoet treedt, kan van een openbaring in volstrekten zin gesproken worden. Een mensch treedt ons hier met goddelijke autoriteit tegemoet (BRUNNER), iets, wat slechts éénmaal in

de geschiedenis kan plaats vinden. Door het geloof wordt dit gebeuren der openbaring met absolute zekerheid vastgehouden, terwijl de historicus hier kan twifelen.

Hij zegt daarbij in tegenstelling tot BARTH: Mocht de historicus met postulatorische zekerheid bewijzen, dat verschillende feiten, historisch beschouwd, ongegrond zijn, dan is het geloof eveneens onjuist. Het geloof weet echter met zekerheid, dat dit nimmer het geval kan zijn. GOGARTEN vat de geschiedenis op als een tegenwoordig gebeuren, waarin een tegenwoordige ontmoeting tot stand komt van een ik met een verleden Gij. Geschiedenis is slechts datgene, wat mij heden voor een beslissing stelt, wat mij als Du tegemoet treedt. Waar de stem van het Du niet gehoord wordt, verliest de historie haar zin. Ware geschiedenis is slechts dáár, waar God zich openbaart. Gods Woord is in waren zin historisch, het is als verleden, heden en tegenwoordig. Wordt het Woord Gods niet als zoodanig gehoord, dan is het als verleden even twijfelachtig als iedere geschiedenis. BULTMANN spreekt van geschiedenis, als het verleden mij voor de existentieele beslissing stelt. De historische data zijn voor de geloovigen onverschillig. Openbaring is slechts dát, wat ons tot een beslissing brengt. De dialectische opvatting is volgens WIESNER: Er is een kwalitatief onderscheid tussen God en wereld, God en mensch, schepper en schepsel. Ze verscherpt het verschil door het tot oneindig te verheffen.

Daarnaast beschouwt ze God als den schepper van de concrete menschenlijke existentie. Het kennen van God is identiek met de existentieele erkenning van Zijn onbeperkten eisch. God is als autoriteit steeds de gansch andere en onbeperkt heteronoom. God is echter de oorsprong en schepper van de menschenlijke existentie. Daarom eischt ze overgave in existentieele beslissing en ze betekent hierin geen binding, maar vrijheid. WIESNER levert dan een uitvoerige critiek op de dualistische opvatting van KARL BARTH, welke geen rekening houdt met bepaalde philosophische problemen en eveneens op GOGARTEN, omdat het Du van den naaste onmogelijk de geheele werkelijkheid van ons Dasein kan zijn, b.v. het vereeren van de natuur als schepping Gods is niet af te leiden uit den eisch, welken de naaste aan ons stelt. De mensch heeft niet het Du van den naaste noodig, maar het Du Gods. God is ook in Zijn openbaring hier de verborgene.

WIESNER levert tevens critiek op de geschiedenisopvattingen van GOGARTEN en BULTMANN, omdat in de geschiedenis geen onderscheid kan worden gemaakt tusschen het „was” en het „das”. Als de openbaring een geschiedkundig feit is, dan is ze gebonden aan de in de geschiedenis plaats gevonden hebbende gebeurtenissen. De openbaringskennis bestaat in een uitleggen en kerkelijke verkondiging van de historische gebeurtenissen als Woord Gods, wat niets te maken heeft met een idealistische of supranaturalistische duiding, maar met het hooren van het Woord Gods identiek is. Het dualisme tusschen geschiedenis en oergeschiedenis is onnoodig. Het is GOGARTEN en BULTMANN niet gelukt, de historische openbaring werkelijk als openbaring Gods begrijpelijk te maken.

Slechts in de geschiedenis van Jezus Christus, in haar „Sosein” is God zelf verborgen en openbaar. In de Christelijke theologie kan men niet werken met een redebegrip, gegroeid op den bodem van een rationalistisch-idealistische religie. Denken is een existentieele Akt van den mensch, waarin hij tot de werkelijkheid van zijn Dasein in een kennende verhouding treedt. Het is tegelijk een praktisch-ethische en een religieuze beslissing. Er is volgens WIESNER geen religie, waarin God niet op één of andere manier uit de schepping herkend wordt, geen filosofie, die niet op de één of andere wijze op de laatste eenheden van het menschenlijke Dasein stoot, geen mensch, die zich in zijn geweten niet bewust is van zijn geschapen zijn. En toch maakt de rede steeds zijn eigen God.

Van dialectisch-theologische zijde wordt dus de Goddelijke openbaring als supranaturalistisch of idealistisch principe verworpen. De synthese tusschen anthropologie en theologie kan niet worden gelegd, de tegenstelling tusschen openbaring en rede, openbaring en geschiedenis kan niet zonder meer worden opgeheven. Bovendien gaan deze synthetiseerende pogingen steeds uit van een persoonlijk geloof in Jezus Christus. Ware dit niet het geval, dan zouden de anthropologisch-philosophische beschouwingen van GOGARTEN en BULTMANN door een Mohammedaan b.v. kunnen worden toegepast op zijn geloof. De problemen openbaring—geschiedenis en openbaring—rede vinden we, zooals we zagen, geheel terug bij de familie Verrips, waar onder invloed van een psychose een totale vervorming van de geschiedenis optreedt.

Alledaagsche gebeurtenissen (b.v. afkeuring van Abraham) ver-

liezen hun banaal karakter en worden in een bijzonder licht gezien. Ze worden teekenen, krijgen het karakter van wonder of openbaring. In de ik-gij verhouding verdwijnt alle conventioneel symboolbegrip, het symbool wordt weer polyvalent (VAN DER HORST). De geschiedenis wordt heilsgeschiedenis, de rede wordt hieraan onderworpen en slechts in de botsing met den ander aangewend ter verdediging, eventueel uitbreiding, van de leer. De specifieke werkelijkheid van het Christendom baseert zich op het geloof en de daaruit voortvloeiende wereldbeschouwing. Hier gaat een nieuwe werkelijkheid open, een nieuwe dimensie (K. HEIM). De weg, welke hier tot het werkelijkheidsbeleven voert, is niet die van het dialectische, discursieve denken, maar deze werkelijkheid ontstaat plotseling, als geschonken en ze bestaat reeds, voordat de dialectiek haar werkzaamheden begint. Volgens PLATO wordt ons door een mania de hoogste kennis verschaft.

Er is dus zoo sprake van een meervoudige werkelijkheid. THOMAS VAN AQUINO sprak van een dubbele waarheid, de rationeele en de geloofswaarheid, waarbij het geloof als bovenredelijk wordt gezien. Binnen het gebied der rede is voor de openbaring geen plaats. Vooral de moderne filosofie heeft een uitvoerige en diepgaande critiek gegeven op het idealisme en vooral op het positivisme. Het Cartesiaansche zoeken naar theoretische waarheid moet een eeuwig zoeken blijven, ze voert nimmer tot de werkelijkheid.

Naast het logische denken bestaat echter een intuïtieve zekerheid (VOLKELT).

Het is JASPERS, die in hoofdzaak drieërlei soort waarheid onderscheidt:

1. de pragmatische waarheid (de bruikbaarheid),
2. de juistheid, de logische evidentie van het verstand,
3. de overtuiging, welke met het transcendente in verband staat, deze laatste ontdekt de „Vernunft”.

Het transcendente laat zich echter niet bewijzen, het geloof is een existentieele zekerheid. De specificiteit van het Christendom wordt zoo niet gegrepen. De weg naar het transcendente moet gekruist worden door den weg van God naar den mensch (HEERING). Het zijn vooral de filosofen van de ik-gij-verhouding, die het rationalisme hebben doorbroken. We noemen hier,

behalve BUBER, GRISEBACH, GOGARTEN, ook KARL HEIM. HEIM ziet in navolging van GRISEBACH de werkzaamheid van het ik ten opzichte van de geobjectiveerde wereld slechts als een catalogiseeren en een analyseeren. De abstractie is een vluchtpoging, om ons aan de adembeklemmende werkelijkheid te onttrekken. Er zijn twee incoördinabele werelden, die der rede en der existerende werkelijkheid. Het zuivere denken kan nooit de werkelijkheid bevatten, maar slechts haar abstract begrip, wat nooit met de werkelijkheid te dekken is. De wereld der objecten is een geworden, terwijl de existentieele werkelijkheid is. In een anderen vorm ziet HEIM, in navolging van GRISEBACH, de verhouding tusschen ik en de geobjectiveerde wereld als die tusschen heden en verleden.

De wereld der objecten is perfectief, het ik praesentisch. HEIM voert dan verschillende dimensies in, die ons als door genade opengaan. We kunnen niet kennend in het nieuw ontslotene gebied binnendringen en het bemachtigen. Ons kennen heeft geen toegang tot de werkelijkheid. Deze laat zich slechts handelend en lijdend uitdrukken. In de ontmoeting met het Du vinden we de werkelijkheid. Zoodra we uit deze ik-gij-relatie treden, vervallen we tot een consequent relativisme, dat elke werkelijkheid totaal oplost. HEIM komt hierbij tot een filosofisch postulaat, dat het gansch andere is, een nunc aeternum. God, het eeuwige Du, kan nooit een es worden. God is daarom de absolute waarheid, waartegenover de wereldbeelden van de enkelingen slechts eenzijdige wereldaspecten zijn. Het geworden is de tot beeld verstarde vertwijfeling. De waaromvraag voert in een eindelooze reeks steeds tot een nieuwe vraag. Deze existentieele werkelijkheid is niet voor objectivering toegankelijk, dus evenmin voor de rationalistische psychiatrie. Wanneer het eeuwige Du ons tegemoet treedt, dan is van een psychiatrische diagnostiek geen sprake meer.

De specifieke waarheid van het Christendom is ook hiermee echter niet gegrepen. Er is hier sprake van een theologische waarheid. Het is voor den psychiater echter uitermate interessant, de synthetiseerende worsteling der theologen gade te slaan en hij kan hier zelfs veel van hen leren. De problemen rede—openbaring en rede—geschiedenis baren de theologie even zoovele moeilijkheden als den psychiater het vraagstuk: rede—waan of rede—hallucinatie. Het is een worsteling, om twee verschillende werelden

met elkander in overeenstemming te brengen en om synthesen te scheppen, daar, waar dit niet mogelijk is. Het moet ons weer helderder voor den geest komen te staan, dat het „irrationeele” niet minderwaardig is, dat de rede slechts eindig en beperkt is en overal op grenzen stoot. Het rationalisme kan komen tot het accepteren van een God in den vorm van het Al, het absolute, het oneindige, enz. Het brengt ons niet het geloof in Christus. Voor het geloof geldt de paradox: Hoe minder waar een religieuze voorstelling als werkelijkheidsbewering, des te zuiverder haar wezen, zoo men wil, haar „waarheid”. Zoo is ook het Credo quia absurdum te begrijpen. Eerst dáár, waar de rede neen zegt, is het ja-zeggende geloof op zijn plaats (SIMMEL). Het Christendom is voor den redelijken mensch een dwaasheid. Noodig is hier een persoonlijke geloofsbelijdenis, waardoor religie Godsdienst in specifieke zin wordt. Ook omtrent het begrip Godsdienst worden in de litteratuur vele definities gegeven, waarop we niet verder kunnen ingaan. Slechts was het noodzakelijk aan te toonen, dat de persoonlijke geloofsbelijdenis de rede voor vele ononlosbare vragen stelt. De in het geloof beleefde waarheid is existentieel evident. Zij is voor ons van dwingende kracht en bepalend voor ons oordeel. Ordeningen krijgen het karakter van scheppingsordeningen, bekeering en wedergeboorte zijn binnen onze geloofsgroep niet psychologisch begrijpelijke immanente producten, maar berusten op de werkzaamheid van den Heiligen Geest.

De Goddelijke communicatie vangt aan bij de wedergeboorte en deze verhouding vervult ons geheel. We worden geheel in beslag genomen door het Goddelijk Gij, dat een absolute autoriteit bezit. De door den Christen in Christus beleefde waarheid is echter tevens apodictisch evident, elke twijfel is uitgesloten. Al de andere religieuze verbanden vallen weg en hebben hoogstens een cultuurele waarde. En ook, al veroordeelt de moderne psychiatrie Christus als een abnormale structuur en verkondigt het pragmatisme de waarheid in alle religies, hij, die in de directe geloofsrelatie staat, accepteert in andere Godsdiensten geen absolute eeuwigheidswaarde. Hoewel b.v. geen streng logisch bewijs kan worden geleverd voor de waardeloosheid van de spiritistische theorieën en van andere openbaringsreligies, toch neemt de Calvinist hiertegenover een repudiatieve houding in, voortvloeiende uit zijn eigen geloofs-

belijdenis. Deze subjectieve geloofsbelijdenis, waaraan dan een objectieve absolute geldigheid wordt toegekend, hier nader uit te werken, is niet de bedoeling van deze psychiatrisch-phaenomenologische studie.

Ook uit dit onderzoek blijkt dus, dat de weg van de natuurlijke religie, gezien met het lumen naturale, niet voert tot de kennis van de Christelijke religie. Ook het Christendom, dat zich in zijn ontstaan en uitbreiding phaenomenologisch en psychologisch niet onderscheidt van andere primitieve Godsdiensten en dat radicaal, psychiatrisch gezien, gevat kan worden onder het begrip folie communiquée, moet zich logisch aan de wetten der psychologie onderwerpen. Zonder een sprong te maken komen we niet in de derde dimensie, en niet van de anthropologie in de theologie. De weg voert hier niet van beneden naar boven, maar van boven naar beneden.

We zijn hier zoo gedwongen, om den mensch te beschouwen vanuit het Christendom, in een persoonlijke geloofservaring is dit noodzakelijk. Onze redeneeringen zullen we dan aanvangen met Christus en Zijn gesproken woorden zien als bijzondere openbaringen. We zijn hier geheel in het gebied der theologie terecht gekomen. De anthropologie wordt nu echter christelijke anthropologie. De houding, welke de religieuze Christen aanneemt, moet een gebrokene zijn. Eenerzijds beleeft hij de gebondenheid in het Christendom, anderzijds staat hij met een scherp, rationeelen blik gewapend, gekeerd tegen alle machten die daarbuiten zijn. Vanuit zijn wereldbeschouwing waardeert hij de wereld en hij verdedigt haar zoo mogelijk met zijn rede tegen alle rationalistische bezwaren in. Maar het fundament van dit alles is het geloof, hetgeen een bewijs is der zaken, welke men niet ziet.

We willen hier eindigen met de woorden van Prof. VAN DER HORST: „Of het Bijbelgeloof de basis zal zijn voor onze metaphysica van den mensch, dan wel, of we onze inzichten opbouwen op de gegevens van de moderne wetenschap, hangt ter eerster instantie niet af van logica of formeele criteriën. In vragen van wereldbeschouwing en geloof is de logica eerder een middel ter verdediging dan ter fundeering van een stelsel, dat op geheel andere

gronden is opgebouwd dan positivistische kennis" („Psychiatrie en Wereldbeschouwing" — Inaugureele oratie).

Resumeerend kunnen we zeggen, dat we in onze onderzoekingen van enkele spiritistische groepen en de familie V. een merkwaardige parallel hebben gevonden in de probleemworsteling, welke zich over verschillende terreinen der wetenschap uitstrekt. Het betreft hier de psychiatrie, de anthropologie en de theologie. Op elk dezer velden zagen we de geestelijke worsteling, om twee totaal verschillende werelden met elkaar tot verzoening te brengen. De rationalistische psychiatrie beproeft een synthese te scheppen, eenerzijds tusschen rede en waan, anderzijds tusschen rede en hallucinatie, hoewel de elementaire begrippen nog onvoldoende gedefinieerd zijn. De anthropologie bevindt zich eveneens in een crisis en ze streeft moeizaam naar een oplossing. Zij zoekt het wezen van den mensch in zijn existieren in de gemeenschap, in zijn gebonden zijn aan een Gij. De theologie doet eenerzijds moeite een synthese te scheppen tusschen rede en openbaring, geschiedenis en openbaring, anderzijds streeft ze er naar het wezen der verhouding van den mensch tot God onder een gemeenschapsaspect te verduidelijken. Deze problemen op elk der genoemde terreinen plaatsen ons voor en dwingen ons tot een bezinning op de crisis van het menschelijk denken. De tijd van de opperheerschappij van het rationalisme is voorbij. De nieuwere filosofie en theologie biedt ons richtlijnen, waardoor onze inzichten verdiept worden, terwijl de verwachting mag worden uitgesproken, dat de reeds ontsloten nieuwe dimensies aan diepte en ruimte zullen winnen.

Wat de vergelijking van het Christendom met andere Godsdiensten betreft, kunnen we zeggen, dat zich geen phaenomenologische en psychologische verschillen voordoen, wat betreft genese en uitbreiding. Bij de positieve waardeering van het Christendom is een verschuiving opgetreden van het vormoordeel naar een inhoudsoordeel. Deze beoordeeling van den inhoud stoot eenerzijds op de paradoxen, daarnaast ziet ze als type van het Christendom de liefde.

Wat de psychiatrie aangaat, ook hier is de noodzakelijkheid tot bezinning evident. Hoewel rubriceering en etiquetteering op zichzelf onder een rationalistisch aspect van het grootste belang is, moet de psychiater zich toch voor oogen stellen, dat hij door een

naamgevende objectivering buiten de existentieele communicatie treedt, den brug van heden naar verleden overschrijdt, het werkelijke leven teniet doet en de warmte daarvan grootendeels wegneemt. En zij het ook, dat door de phaenomenologie reeds verschillende psychiatrische inzichten verdiept zijn, zoo mag voor de toekomst de verwachting worden uitgesproken, dat een bezinning op de aangestipte problematiek der verhoudingen rede—waan, ik en gij, rede en openbaring, ons blikveld meer zal verruimen. Voor de psychiatrie brengt dit met zich mee, dat ze niet zuiver rationalistisch-empiristisch meer zal zijn ingesteld, maar er naar streven zal, om zich vanuit nieuwe aspecten (anthropologische, eventueel theologische) in ruimer banen te ontwikkelen.

LITERATUURLIJST.

- AALDERS, W. J. Enkeling en Gemeenschap.
- ACH, N. Über Suggestibilität und Hypnotisierbarkeit. *Zschr. Neur. u. Psych.* Bd. 158 — 1937.
- AKSAKOW, N. A. Animismus und Spiritismus.
- ARBMANN, E. Seele und Mana. *Arch. f. Religionswissenschaft* 29 — 1931.
- AST, F. Beitrag zur Kenntnis des induzierten Irreseins. *Allgem. Zschr. f. Psychiatrie* 63 — 1906.
- BAKKER, S. P. Over de overdracht van verschijnselen van geestesziekte. *Ned. Tschr. v. Geneesk.* 73e jrg. I 1929.
- BARTH, K. Die Christliche Dogmatik I. München 1927.
- , Das Wort Gottes und die Theologie. 1924.
- BAUDOUIN, E. Psychologie der Suggestion und Autosuggestion. Dresden 1926.
- BAUMANN, J. Die gemütsart Jesu, nach jetziger, wissenschaftlicher, ins besondere jetziger psychologischer Methode erkennbar gemacht. Leipzig 1908.
- BOUMAN, L. Psychische infectie. *Psych. en Neur. bladen* 1898. Un cas important d'infection psychique (Congres internat. d'Anthrop. crim. 9—14 Sept. 1901. Une recidive d'infection psychique. *Psych. en Neur. bladen* 1905).
- BAVINCK, H. Wijsbegeerte der Openbaring.
- BECHTEREW, v. W. Bedeutung der Suggestion im sozialem Leben. *Grenzfragen des Nerven und Seelenlebens.* 1909.
- BECK, D. J. Over suggestie. Diss. Groningen 1917.
- BELLON, M. H. Inleiding tot de Godsdienstgeschiedenis.
- BERKOUWER, G. C. Karl Barth. 1936.
- BETH, KARL. Religion und Magie.
- , Einführung in die vergleichende Religionsgeschichte.
- BINSWANGER, LUDWIG. Grundformen und Erkenntnis menschlichen Daseins.
- , Freuds Auffassung des Menschen im Lichte der Anthropologie. *Ned. Tijdschr. v. Psych.* 1936—1937.
- BINSWANGER, R. Über die Erfolge der Suggestive Therapie. 1892.
- BIRNBAUM, K. Grundzüge der Kulturpsychopathologie. München 1924.
- , Psychische Verursachung seelischer Störungen und die psychisch bedingten abnormen Seelenvorgänge. 1918.
- , Der Aufbau der Psychose. 1923.
- , Affectivität, Suggestibilität, Paranoia. Halle 1926.
- , Psychopathologische Dokumente.
- , Die psychischen Heilmethoden. Leipzig 1927.
- , Die Grenzgebiete der Psychiatrie. *Handbuch der Geisteskrankheiten.* (Bumke). Band IV.
- BLEEKER, Phaenomenologie van de Godsdienst.

- BLEULER, E. Affektivität, Suggestibilität, Paranoia. Halle 1906.
 ———, Suggestionsmechanismen. Zeitschr. f. d. ges. Neur. und Psych.
 B. 127 — 1930.
- BOLKENSTEIN, M. H. Het Ik-Gij-schema.
- BON, G. LE. La psychologie des foules. 1920.
- BONNHÖFER. In wieweit sind politische, sociale und kulturelle Zustände einer psychopathologischen Betrachtung zugänglich? Klinischer Zeitschr.
 2 — 1923.
- BRIET, W. Een geval van inductieparanoia. Psych. Neur. bladen. Jrg. 43, 1939.
- BRUNNER, E. Das Gebot und die Ordnungen.
 ———, Der Mittler.
 ———, Wahrheit als Begegnung. Berlin 1938.
 ———, Erlebnis, Erkenntnis und Glaube. Tübingen 1923.
- BUBER, M. Ich und Du. Leipzig 1923.
 ———, Ekstatische Konfession. Leipzig 1923.
- BUMKE, O. Lehrbuch der Geisteskrankheiten.
- BRÄKEL BUYS v. Grondvormen der Mystiek.
- CARP, E. A. D. E. De psychopathieën. 1934.
 ———, De suggestieve behandelingsmethoden en het suggestieve element in de psychotherapie. 1939.
 ———, Suggestie en suggestibiliteit. Leiden, v. Doesburg 1930.
- CLÉRAMBAULT, G. DE. Psychoses à base d'automatisme. Pratique Médic. franc. 1925.
- CODRINGTON, R. H. The Melanesians. 1891.
- COLEMAN, S. M. and SAMUEL L. LAST. A study of folie à deux. Centr. Bl. f. Neur. u. Psych. 1941, p. 173 XCVIII.
- DAMEROW, H. Zur Kritik der politischen und religiösen Wahnsinns. Allg. Zschr. f. Psychiatrie. 7 — 1850.
- DIETZ, P. A. Telepathie en Psychologie der Menigte.
 ———, Over mediamiek bedrog. T. v. P. V.
- DUMAS, G. La contagion mentale. Rev. phil. mars. 1911.
- DURKHEIM, E. Les formes élémentaires de la Vie Religieuse.
- EHRENREICH, P. Götter und Heilbringer. Zschr. f. Ethnologie, 38 — 1906.
- ELDERING, P. Het hedendaagsch spiritisme. 1917.
- ELLWOOD, CH. De psychologie van de menschelijke samenleving.
- ERISMAN, TH. Massenpsychose und Individuum. Abhandlungen aus der Neurologie, Psychiatrie, Psychologie und ihren Grenzgebieten. Heft 61 — Berlin 1931.
- EWALD, G. Die Stigmatisierte von Könnersreuth. Münch. Med. Zschr. 74 — 1927.
- FAHRENFORT, J. J. Het hoogste wezen der primitieven. 1927.
- FOREL, O. L. Über Suggestion. Zschr. f. d. ges. Neur. u. Psych. Bd. 108 — 1927.
- FRAZER, J. G. Man, God and Immortality.
 ———, Totemism and Exogamy.
- FREMERY, H. N. DE. Handleiding tot de kennis van het spiritisme. Bussum 1904.
- FREUD, S. Massenpsychologie und Ich-Analyse. 1921.
 ———, Totem und Tabu.

- FRIBOURG-BLANC. La panique aux armées. Pr. Med. 1938.
- FRICK, H. Über den Ursprung des Gottesglaubens und die Religion der Primitiven. Theol. Rundschau N. F. 1 — 2.
- FRIEDMANN. Über Wahnideen und Völkerleben. 1901.
- GAUPP, R. Zur Lehre vom psychopathischen Aberglauben. Gr. Arch. 28 — 1907.
- , Wahn und Irrtum im Leben der Völker. Tübingen 1916.
- GÖBEL, J. S. Bijbel en Spiritisme.
- GOGARTEN, F. Glaube und Wirklichkeit. Jena 1928.
- , Das Problem einer theologischen Anthropologie. Zw. d. Zeiten 1929.
- , Wider die Ächtung der Autorität. Jena 1930.
- GRAEBNER, Fr. Das Weltbild der Primitiven.
- GRISEBACH, E. Gegenwart. Halle 1928.
- GRÜNBAUM, A. A. Herrschen und Lieben. 1925.
- GUDDEN, H. Über Massensuggestion und psychische Massenepidemien. München 1908.
- GIRGENSOHN, K. Der seelische Aufbau des religiösen Erlebens.
- GUREWITSCH, M. Über die primitiven Psychologien.
- HAEBERLIN, P. Die Suggestion. Basel/Leipzig 1927.
- HAVERMANS, F. M. De magie in het denken van schizofrenen en natuurlvoken. Diss. Leiden. Uitg. Marck & Zn., Roermond. 1938.
- HEERING, G. J. Geloof en Openbaring.
- HEILE, Fr. Das Gebet. 1923.
- HEIM, K. Glaube und Leben. Berlin 1928.
- , Glaube und Denken. Berlin 1931.
- HELLPACH, W. Übersicht über die Religionspsychologie.
- , Die geistigen Epidemien. Frankfurt 1907.
- HENNEBERG, W. Über Spiritismus und Geistesstörung. Zschr. f. Psych. 34 — 1901.
- HOFMANN. Das religiöse Erlebnis. 1925.
- HOLZMANN, O. War Jesus Ekstatiker/Eine Untersuchung zum Leben Jesu. 1903.
- HORST, L. VAN DER. Iets over suggestie. N. T. v. Psych. 1936.
- , Boekbespreking (Grünbaum: Herrschen und Lieben als Grundmotiven der philosophischen Weltanschauung) 1926.
- , De psychologie van Coué en zijn leerlingen, Ger. Stud. Ver. 1927.
- , Over de psychologie van het syndroom van Korsakow. Psych. Neur. bladen, 1928, 3/4.
- , Psychiatrie en wereldbeschouwing. Inaugurale rede, 1928.
- , Grenzen en mogelijkheden der moderne psychologie. N. T. v. Psych. Jrg. I no. 3/4.
- , Accentverschuiving in het biologische denken. N. T. v. Psych. Jrg. I, no. 5/6.
- , De strijd om het wonder. 1934.
- , De ethische zijde van het bevolkingsvraagstuk. „Mensch en Maatschappij”. Jrg. II, No. 2.
- , Symptoom of symbool. Rectorale rede 1935.
- , Puberteitspsychose. Clinische les. N. T. v. Gen. 80 no. 4.

- HORST, L. VAN DER. Het wonder en de wetenschap. Voordr. Ger. Stud. Ver.
 ———, De parapsychologie. „Eltheto”, Jrg. 91, No. 4.
 ———, Pubertätspathologie, Psychopathologie und Psychosen. Psych. Neur. bladen. Jrg. 38, no. 5/6.
 ———, Het verband tusschen lichaam en ziel. Wijsbegeerte, wetenschap, menschbeschouwing. 1939.
 ———, De verhouding van de psychologie tot de parapsychologie. N. T. v. Psych. Jrg. 17, No. 9/10.
 ———, Het godsdienstig zedelijk leven in de rijpingsjaren. 1941.
 ———, De beteekenis van het endocrine systeem voor het psychische leven. N. T. v. Psych. Jrg. 10 no. 3/4.
 HUGENHOLTZ, P. TH. Enkele opmerkingen betreffende het bewustzijn. N. T. v. Psych. VIII, 1940.
 ———, Het wilsprobleem in verband met de educatieve methode in de psychotherapie. N. T. v. Psych. VIII 1941.
 ———, Bijdrage tot de ontwikkeling van het psychogeniebegrip. N. T. v. Psych. Jrg. X, no. 3/4.
 INGVARSSON, G. G. and B. J. SINDBERG. Experimental studies of suggestibility in mental disturbances. Acta Psychiatr. 10, 1935. Centr. Bl. 1935, LXXVII 345.
 JACOB, CH. und C. MEYER. Über Spiritismus und Psychose. Zeitschr. f. Psych. 72, 1925.
 JACOBI. Die Ekstase des alttestamentlichen Propheten. 1920.
 ———, Die Stigmatisierten. 1925.
 JAMES, W. Varieties of religious experience. 1911.
 JAMES, H. Leuba: Psychologie du mysticisme religieux.
 JANET, J. Rapport sur la suggestion. Journ. Ps. u. Neur. 17, p. 323, 1910/1911.
 ———, Schweizer Arch. f. Neur. u. Psych. 20, 1926.
 ———, De l'angoisse à l'extase.
 JASPERS, K. Allgemeine Psychopathologie. Springer, Berlin 1923.
 ———, Psychologie der Weltanschauungen.
 JELGERSMA, G. Leerboek der Psychiatrie.
 JOLLY, F. Über Hypnotismus und Geistesstörung. Arch. f. Psych. 25, 1893.
 JONG, K. H. E. DE. De Magie bij de Grieken en Romeinen.
 ———, De Parapsychologie.
 JUNG, C. G. Die Beziehungen zwischen dem Ich und dem Unbewussten. 1928.
 KAUFMANN, M. Suggestion und Hypnose. Springer, Berlin 1923.
 KAHN, E. Psychopaten als revolutionäre Führer. Z. Neur. 52, 1919.
 KEHRER, FR. Über Spiritismus, Hypnotismus und Seelenstörung, Aberglauben und Wahn. Zschr. f. Psych. 66, 1922.
 KIERKEGAARD SÖREN. Angst.
 ———, Enkeling en menigte. Vert. R. Houwink. U. Holland 1939.
 KOHNSTAMM. Moderne psychologische opvattingen.
 ———, De Heilige. 1931.
 KING. The Supernatural; its origin and evolution. 1892.

- KLAGES, L. Der Geist als Widersacher der Seele.
- KOOY Jr., J. M. Bijdrage tot de kennis van den prophetischen droom met fragmentarische congruentie. T. v. Parapsych. Jrg. VII.
- KRETSCHMER. Körperbau und Charakter.
 ———, Der sensitive Beziehungswahn. 1927.
- KRONFELD, A. Psychotherapie. Springer, Berlin 1924.
- KRUYT, A. C. Het animisme in den Indischen Archipel.
- KUGATH, G. Über religiösen Fanatismus. Allgem. Z. f. Psych. u. ihre Grenzgebiete.
 Band 120, Heft 1/2. Berlin 1942.
- KÜNKEL, FR. Das Wir. Grundbegriffe der Wir-Psychologie. Schwerin 1939.
- LEEuw, G. v. d. Phaenomenologie der Religion.
 ———, Gemeenschap — Gezag — Geloof.
 ———, Historisch Christendom.
 ———, Het ongelooft en de Kerk.
 ———, De godsdienst van het oude Egypte.
 ———, La structure de mentalité primitive. 1928.
- LEEuw, C. H. DE. Neurose en tijd. N. T. v. Psych. Jrg. IX, no. 7/8.
- LEHMANN. Mana, der Begriff des ausserordentlich Wirkungsvollen bei Südseevölkern.
 ———, Aberglaube und Zauberei. Stuttgart 1926.
- LEVY BRÜHL, S. L. Les fonctions mentales dans les sociétés inférieures. 1920.
 ———, La mentalité primitive. 1922.
 ———, L'âme primitive. 1927.
- LIÉBAULT. Suggestion. Z. f. Hypn. Bd. III bl. 22.
- LOEN. Wijsbegeerte en Werkelijkheid.
- LOOSTEN DE (Dr. G. Lomer). Jesus Christus vom Standpunkte des Psychiaters. Bamberg 1905.
- LUSTERNIK, R. E. en J. P. FRUMKIN. Zur Frage über den sogenannten induzierten Wahnsinn. Trudy psyciatr. Klin. 4. 1934. Centr. Bl. 1936, LXXVIII.
- MANN, TH. Okkulte Erlebnisse. Ges. Werke. Berlin 1925.
- MARETT, R. R. The Threshold of Religion. London 1900.
 ———, The primitive medicine-man. Hilbert Journal 17, 1918.
 ———, Faith, Hope and Charity.
- MAYER, W. Über induzierten religiösen Wahn und eine Hexenglaubenepidemie. Alg. Zschr. f. Psych. 75, 1919.
- MAYER-GROSS. Zur Phaenomenologie abnormen Glücksgefühle. Zschr. f. Pathopsychologie 1914.
- MEHRING, FR. Zur Geschichte der Philosophie.
- MENNICKE, C. A. Sociale Psychologie. Utrecht 1935.
- MINKOWSKY, E. Der geistige Automatismus. Der Nervenarzt I. Jrg.
- MOHR. Das moderne „Zungenreden“. Eine psychische Massenepidemie.
- OESTERREICH, K. Der Besessenheitszustand, seine Natur und seine Religionsvölkerpsychologischen Bedeutung. Dtsch. Psych. 1916.
- OTTO, R. Das Heilige.
 ———, Aufsätze das Numinöse betreffend. 1923.

- OTTO, R. Das Gefühl des Überweltlichen. 1932.
 ———, Die Gnaden religion Indiëns und das Christentum. 1930.
 OTTO, W. F. Die Götter Griechenlands.
 OVINK, B. J. H. De zekerheid der menschelijke kennis. 1928.
 PERETTI. Von der Übertragung religiös überspannten und theosophischen Ideen und von einer Gruppe „Wahrer Menschen“. Zschr. f. Psych. 74, 1913.
 POSTHUMUS MEYES, F. E. Psychologische beschouwing over suggestie. N. T. v. Geneeskunde. Bd. I, — 1931.
 PREUSZ, K. Th. Die geistige Kultur der Naturvölker. Natur u. Geistesw. 452.
 PARTENHEIMER. Zur Kenntnis des induzierten Irreseins. Z. Neur. VI 1911.
 RASZMUSSEN, E. Jesus; eine vergleichende psychologische Studie. Übertr. u. herausgeg. v. Arth. Rothenburg. 1903.
 REITER, P. J. Über die Suggestion. Ugeskr. Larg. 1937. Ctr. Bl. 1937. LXXXVI
 RIEBETH. Über das induzierte Irresein. Zschr. Neur. u. Psych. II, 1914.
 ROSENBUSCH, H. Parapsychologie. Handwörterbuch der medizinischen Psychologie. (Birnbäum).
 RÜMKE, H. C. Studies en voordrachten over psychiatrie.
 ———, Karakter en aanleg in verband met het ongelooft.
 ———, Phaenomenologische en klinisch-psychiatrische studie over het geluksgevoel. Diss. 1923.
 RUYTER DE WILDT, G. C. Een geval van „folie imposée“. Gen. T. Ned. Indië. 1938.
 SCHAEFER, H. Jesus in psychiatrischer Beleuchtung. 1910.
 SCHELER, M. Die Stellung des Menschen im Kosmos.
 ———, Wesen und Formen der Sympathie.
 SCHILDER, P. Das Leib-Seelenproblem vom Standpunkte der Philosophie und Naturwissenschaftliche Psychologie.
 SCHJELDERUP, K. Die Askese. 1928.
 SCHLATTER, D. A. Die Furcht vor dem Denken. Beiträge zur Förderung Chr. Theologie. No. 4, 1900 H.I.
 SCHLEIERMACHER. Reden über die Religion, 1799. (Herausgeg. v. R. Otto, 1913).
 SCHMIDT, W. Ekstatische und Hysterische. Arch. f. Psych. 73, 1925.
 SCHNEIDER, K. Die Sehnsucht als konstruktives Moment des religiösen Erlebens. Arch. f. d. ges. Psych. Bd. 97.
 ———, Die psychopathischen Persönlichkeiten. Leipzig 1923.
 SCHÖNFELDT, M. Über das induzierte Irresein. Arch. f. Psych. 26, 1894.
 SCHÖNHALS. Über einige Fälle von induziertem Irresein. Mschr. Psych. 33, 1913.
 SCHRENCK-NOTZING, A. v. Die Entwicklung des Okkultismus zur Parapsychologie in Deutschland. Leipzig 1932.
 SCHRÖDER, P. Degeneratives Irresein und Degenerationspsychosen. Zschr. Neur. 60, 1920.
 ———, Über Degenerationspsychosen. Z. Neur. 105, 1926.
 SCHUBART. Erotik en Religie.
 SCHULZE, H. Sektierertum und Geistesstörung. Alg. Z. Psych. 59, 1902.
 SCHWARZ, A. Psychogenese und Psychotherapie körperliche Symptome. Wien 1925.
 SCHWEITZER, A. Leben Jesu. Forschung.

- SEELIGMÜLLER, A. Über epidemisches Auftreten von hysterischen Zuständen. Allg. Z. Psych. 33, 1877.
- SICHELE, SC. La foule criminelle. Paris Alcan. 1901.
- SIEBECK, O. Das Unbekannte und die Angst. 1928.
- SIMMEL, G. Philosophische Kultur. Ges. Essays von G. Simmel. Kröner, Leipzig.
- SÖDERBLOM, N. Das Werden des Gottesglaubens. 1926.
- SOMOGYI, ST. Über psychische Epidemien. Z. Neur. 104, 1926.
- SPRANGER, E. Lebensformen. 1925.
- STERN, E. Über Suggestion und Suggestibilität. Schw. Arch. Neur. 20, 1926.
- STERN, W. Person und Sache.
 ———, Allgemeine Psychologie.
- STOKVIS, BERTHOLD. Zur Psychologie des Suggestionsvorganges. Mschr. Psych. 100 1938.
 ———, Het verziën in de zwangerschap.
- STOLL. Suggestion und Hypnotismus in der Völkerpsychologie. Leipzig, 1904.
- STORCH, A. Das archaisch-primitive Erleben und Denken der Schizophrenen. 1922.
- STRAUSZ, ERW. Wesen und Vorgang der Suggestion. Berlin 1925.
 ———, Über Suggestion und Suggestibilität. Schw. Arch. Neur. 20. 1927.
 ———, Geschehnis und Erlebnis. 1930.
 ———, Vom Sinn der Sinne.
- TENHAEFF, W. H. C. Het Spiritisme. 1936.
 ———, Over object, methoden, begrippen en hypothesen der parapsychologie. Alg. N. T. v. Wijsbeg. en Psych. XXVII.
- TARDE, G. Les lois de l'imitation. Paris. Alcan. 1895.
- TILLICH, P. Die Idee der Offenbarung. Z. f. Theol. u. Kirche. No. 8. 1927.
- USENER, H. Sonderbare Heilige. I. 1907.
- VIERKANDT, ALFR. Neue Anschauungen über das Wesen der Suggestion. Psych. u. Med. Band III, 1929.
- VLOEMANS, A. Menschen als Goden.
- WACH, J. Typen religiöser Anthropologie. 1932.
- WAGENVoort, H. Imperium.
- WIESSNER. Das Offenbarungsproblem in der dialektischen Theologie. München 1930.
- WOLLENBERG, R. Über psychische Infektion. Arch. f. Psych. 20, 1889.
- WUNDT, W. Völkerpsychologie. IV—VI.

